

KAKO ŽIVI NAROD



RUDOLF BIĆANIĆ

RUDOLF BIĆANIĆ

KAKO ŽIVI NAROD

ŽIVOT U PASIVNIM KRAJEVIMA

ZAGREB 1936

TISAK „TIPOGRAFIJA” D. D., ZAGREB

NASLOVNU STRANU IZRADIO IVO REŽEK

Ova je knjiga rezultat ispitivanja narodnog života, koje sam vršio u jesen godine 1935. u zapadnoj Bosni i Hercegovini i Dalmaciji.

Nakon tri godine, koje sam proveo osamljen i odijeljen od ljudi u mitrovačkom zatvoru, zaželio sam se svijeta. Ali ne više onog građanskog i gospodskog svijeta, u kome sam prije živio. Prekinule su se veze između toga svijeta i mene, i ja sam osjetio, da mu više ne pripadam. Pale su mnoge iluzije i rasplinule se pred stvarnošću. Ljuštila se je s mene pomalo kora gospodska, doktorska, intelektualistička. Kad čovjek prestane da nosi sva druga posebna obilježja i ne može da se osloni ni na svoj »priznati« socijalni položaj, stečen odgojem, školom ili imetkom (tko ga ima), ni na »veze« prijatelja, osim malog broja vrlo časnih iznimaka, onda tek osjeti, da je samo čovjek, bezimen, jednak i izjednačen sa svima drugima. Onda se razvije u čovjeku iskrena i stvarna solidarnost prema svima onima, koji su uvijek u tom položaju, koji su samo ljudi, i ne mogu se pozvati ni na kakove posebne oznake i društveno priznate kvalifikacije privilegiranih.

»Što si Ti?« pitao sam prijatelja Naceka Komeričkog, seljaka iz okoliše Samobora, kad je došao u Mitrovicu. »Ja? Ništa«. Tako će odgovoriti većina seljaka, a gospoda će se možda nasmiјati. A Nacek je htio reći, da nije ništa osobito, posebno, nego isto, što i svi drugi milijuni ljudi, koji žive kao on, seljak, čovjek. »Ljudskò!«

Takovo se mišljenje iskristaliziralo u meni nakon godina duševnog rada, razgovara s prijateljima i razmišljanja.

Je li čudo, da me je u takvom duševnom raspoloženju prvi korak u život vodio u narod.

Zaželio sam se ljudi. Htio sam da opet vidim, kako žive ljudi. Ali ne kako živi uski krug malobrojne privilegirane gospo-

de, nego kako doista i stvarno živi čitav narod, najveći broj ljudi, nepoznatih, izjednačenih, nepriznatih. Nepriznatih? — Od koga? — Od malog, vrlo malog kruga ljudi, one gospodске elite, možda svega 1 posto stanovništva, koja misli, da ona čini svijet, a da su ostali stvoreni samo da njoj služe. Ta je gospodска elita uzela na sebe monopol vlasti, ekonomije i kulture, te dijeli »priznanja« na ljestvici društvenih vrijednosti ostalim 9 posto naroda. A preostalih 90 posto? O njihovom stvarnom životu se slabo vodi računa. Čak se niti stvarno ne zna, kako taj narod živi, koje su mu potrebe i s kakvim se poteškoćama mora boriti. »A tu se misli onaj veći dio naroda, koji živi po selima, rukama radi... koji nije učio nikakvih ili gotovo nikakvih škola« kako to kaže Ante Radić.

Kako doista živi narod, i što stvarno hoće, to treba da zna svaki onaj, koji hoće da bude javni radnik. Poznavanje narodnog života je preduslov za svaki javni rad: socijalni, ekonomski, politički, kulturni. »Kad upoznamo narodni život, znat ćemo, česa narodu treba za život, kako radi i počiva, tko mu je drag, a tko mrzak što mu je pravo, a što krivo, kako se veseli i žalosti, o čemu snatri, čega se boji i čemu se nada...« (Ante Radić).

Kako živi narod, kome pripadam, hrvatski seljački narod? Može li se to gdje pročitati? Ima li to gdje zapisano? Slabo od toga ima u mrtvim knjigama. To se mora čitati iz knjige života.

I ja sam se uvjerio, da se o stvarnom životu naroda znade vrlo malo u gradu, među školovanim ljudima. Naša gospoda znadu više o kulturnim strujanjima Beča i Pariza, nego li o kulturnim strujanjima Čučerja i Posavskih Brega, desetak kilometara od Zagreba. Znadu više o političkim ideologijama Engleza i Nijemaca, nego što znadu kakvo mišljenje o uređenju društva i države uopće ima hrvatski seljak. Ona se više bave ekonomskim problemima Dalekog Istoka nego li da ispituju kako živi i od čega živi seljak i radnik u najbližoj okolini. I onda, kada je najviše nacionalistička, naša inteligencija je to samo formalno, u »ideji«, a ne stvarno. Kad je najsocijalnija, ona je to u doktrini i apstrakcijama. No ne samo da se znade malo o stvarnom narodnom životu, nego postoje vrlo često i krivi pojmovi. On se slika onako, kako je nekad bilo, ili kako se kome svidja, a ne kakav stvarno jest. Pogotovo se malo pažnje posvećuje tome, da se protumače i objasne pojedine pojave i teškoće naroda, da

ih se poveže u jednu cjelinu, i nadje općenito tumačenje pojedinih pojava.

Trebat će još mnogo rada dok ćemo dobiti pravu sliku narodnog života, ali treba raditi. Ova knjiga je moj skromni prilog tom velikom poslu, davno započetom, ali još nedovršenom.

Treba ići u narod i vidjeti kako živi, taj sam si zadatak postavio. A kako su dolazili već koncem ljeta 1935. veoma ozbiljni glasovi iz zapadne Bosne, Hercegovine i Dalmacije o prilikama u tim »pasivnim« krajevima, odlučio sam se poći onamo. Još me je jedan razlog vodio na taj put. U hrvatskoj se javnosti gleda odviše na sva pitanja sa stanovišta Zagreba i »triju županija« oko Zagreba. Životu drugih hrvatskih krajeva trebalo bi posvećivati više pažnje. Namjera mi je bila, da i s te strane doprinesem poznavanju drugih hrvatskih krajeva i njihovih problema.

*

Budući da sam po struci ekonomist, razumljivo je da sam najviše pažnje posvećivao socijalno-ekonomskim pitanjima. S te je strane seljački život najmanje ispitan. Nastojao sam uvijek, da se uživim u položaj seljaka, i da s njihovog stanovišta gledam na društvene odnose, u selu i prema onima, koji nisu seljaci. S te je strane najzanimljiviji, a u doba prodiranja kapitalizma na selo i najvažniji problem odnosa prema tržištu. To je čvorište, s koga se mogu da protumače i ostali ekonomski problemi sela.

Čitava je knjiga skup članaka, objavljenih djelomice u zagrebačkim dnevnicima od jeseni 1935. do jeseni 1936., a dijelom još neobjavljenih. Nastojao sam, da u njoj dadem što više neposredne građe iz naroda. Tumačenja pojedinih pojava sveo sam na najnužnije, a i to sam nastojao dati u što lakšem i razumljivijem obliku.

Knjiga je pisana po jednom smišljenom planu.

Najprije su iznesena dva osnovna problema pasivnih krajeva: pitanje gladi i vode. Onda se prelazi redom na proizvodne odnose: poljodjelsku proizvodnju, posjedovne odnose, stočarstvo i t. d. Zatim dolazi na red pitanje tržišta i cijena, i sve što je s time u vezi. Osobito je posvećena pažnja pitanju do-maće proizvodnje odijela. Nakon tržišta se prelazi na saobra-

ćajne probleme a iza toga na cijeli sklop pitanja novca na selu, seljačkog kredita i dugova. O načinu i standardu seljačkog života u pasivnim krajevima govori nekoliko odlomaka. Na koncu knjige ima više članaka, koji razmatraju društvene pojave i prilike, kao raspadanje kućnih zadruga, život seljaka radnika, odnos prema gospodi, i t. d.

Istaći moram, da nisam objelodanio zanimljiv materijal o vrlo važnom problemu seljačkog nasljednog prava kako ga seljaci gledaju. To pitanje želim obraditi kasnije napose.

Na koncu se zahvaljujem svim prijateljima, koji su mi omogućili, da saberem ovaj za mene tako interesantan materijal o narodnom životu. Predajem ga javnosti toliko dobronamjerno, s koliko sam ga ljubavi sakupljao.

Zagreb, mjeseca studena 1936.

Rudolf Bičanić.

PASIVNI KRAJEVI STRADAJU.

Naši tako zvani pasivni krajevi — Lika, Hrvatsko Primorje, zapadna Bosna, Hercegovina i dalmatinska Zagora — zaslužuju mnogo više pažnje, nego što im naša javnost posvećuje. Istina, o tim se krajevima piše dosta, a ljudi putuju po njima zbog svoje zabave ili zbog kakvih poslova. Turist će u tim kraškim predjelima naći divnih pogleda na kršne planine ili će uživati gledajući slapove i rijeke ponornice, ili druge prirodne ljepote. Tko se zanima za naše narodne nošnje, narodne pjesme i običaje, naći će ih u tim patrijarhalnim krajevima sačuvane često u svom prastarom obliku. A historičar će tu moći da proučava sve epohe, koje su prohujale nad našom zemljom. Lako će naći tragova Ilira i Kelta, Grka i Rimljana. U tom je kršu kolijevka Hrvata i hrvatske države. Tu udaraš svoj pečat našoj povijesti Turci. Tu žive Srbi stoljećima, naseljeni uz Hrvate katolike i muslimane. Inžinir i šumar, opet, moći će ovdje otkriti obilna prirodna bogatstva, da pobudi interes svojih gazda za njihovu eksploataciju, pa da nam ih odnesu.

Ali, nažalost, putnici iz drugih krajeva prelaze većinom preko najvažnijega. Njih kao da više zanimaju stvari, nego ljudi. Kad dodjete u te krajeve, onda se domaći trse da vam pokažu ili prirodne ljepote, ili historičke spomenike, narodne nošnje ili kakav rudnik i industriju, jer to — vele — strance interesira. Sve to skupa nije tako važno i potrebno da se vidi, kao što su ljudi — živi ljudi, seljaci, težaci, radnici, koji se muče i pate u tim lijepim, ali za seljački život tako oskudno snabdjevenim krajevima. I kad dodješ k tim seljacima, da vidiš kako se provlače kroz život i kako mučno rade, a malo imaju, onda ih to čudi.

Prokrstaro sam s jeseni 1935. godine upravo one krajeve, u kojima je život najteži. Prošao sam kraj od Banje Luke do

Mostara, pa od Mostara do Splita i blizu Drniša. Išao sam i u najzabitnija sela i govorio s ljudima, koji žive, — kao u medvjedjem brlogu. Pravio sam anketu o gospodarskoj krizi na selu, a osobito u pasivnim krajevima. I svuda sam naišao na seljake, začudjene i iznenadjene, što se netko interesira, kako stanuju i čime se hrane, kako obradjuju zemlju i kako prodaju stoku, koliko troše na odijelo i obuću, kako trguju i koliko ih tište dugovi, porez itd. Isprva su me svi sretali nepovjerljivo. Odmah im se u glavi pojavljuju sumnje i slike: »Da nije došao od poreza?« — »Da nije gospodska prevara?« — »Da to nisu možda kakve politike?« — »Što on mene pita, zašto ne sijem lan, i koliko mi treba vune za čakšire«. Zamislite, došao čovjek u kaputu u selo; raspituje se za sve pojedinosti života, zaviruje svuda, i u kuću i u štalu, — a ništa ne traži. To nije »čist groš!« Seljaci su navikli da obično »gospoda« dolaze u selo samo kad ih se zove, ili kada nešto trebaju, a onda u oba slučaja traže. Misle, da je svaki gospodin, tkogod nosi kaput. Prečesto su seljaci izvarani, a da ne bi bili nepovjerljivi. Nije se tome čuditi. Tek kad se uvjere i osjete, da si njihov, potpuno njihov, onda se srca otvore... I onda možeš čuti svu njihovu nevolju.

Opisati se to ne da, to se mora čuti i vidjeti. Čovjeku krv uskipi i zgrči se šaka, kad vidi te divne ljude, a jadne kraške seljake, kako se mučno bore s prirodom i s ljudima, a ne znaju si pomoći da izidju iz »začaranog kruga«. Pa onda, ako ima u čovjeku i malo — ne samo srca i ljubavi — nego savjesti i osjećaja odgovornosti, ne može a da ne osjeti njihovu nevolju kao svoju, i njihovu borbu kao svoju. Da postane jedno s njima.

*

Ima jedna osnovna činjenica, bez koje se ne može razumjeti gospodarski život pasivnih krajeva: Nad tim krajevima ne prestano lebditi s ablast gladi! U njima ljudi moraju kupovati za novac najpotrebniju živežnu namirnicu — kruh svagdašnji. Ili, trebao sam zapravo reći — svakdanju pūru. Jer pura (od kukuruznog brašna) je njihova hrana u jutro, za podne i uveče — ako je ima. Redovno, svake godine, mora pretežna većina seljaka kupovati kukuruz »od kandelore (Svijećnice) do Jurjeva«. Već srednji gospodari kupuju u mnogim krajevima

hranu od Božića dalje, a siromašnim seljacima ne dotiče vlastiti kruh do Miholja (29. IX.). Kad je godina nerodna — kao na pr. godina 1935. — onda svi kupuju hranu mnogo ranije; nekoji odmah poslije »žetve«. Kraški seljak mora da utroši sve svoje energije na podmirenje te najpreče potrebe, i tako nikada ne može doći na zelene grane. On je uvijek u nuždi, a tu nuždu drugi uvijek iskorišćuju. Kraški seljak nema rezervi: ako ne kupi danas hrane, onda njegovi kod kuće gladuju. Da dodje do novaca, daje svoju robu pošto hoće kupac, — naravno, ako ima što prodati. Ako nema ništa za prodaju, a to je najčešći slučaj — onda prima kredit pod najgorim uvjetima, ili radi za najslabije nadnice. Njegov je najveći cilj gospodarske borbe, da prezimi zimu, on i njegova obitelj, i da ne strada od gladi. Račun, troškovi, »rentabilitet«, »da li se isplati ili ne«, sve to ne igra uloge. Kad se spašava život, ne pita se za cijenu!

Razumije se, da je u takvim prilikama veoma teško kraškom seljaku »unaprediti« svoje gospodarstvo t. j. prilagoditi ga potrebama kapitalističkog prometa. Uslijed toga i jest taj kraj zaostao. Pravo je rekao jedan prijatelj, da bi se trebalo govoriti prije o zapuštenim, nego o pasivnim krajevima. Svemu tomu je uzrok: glad. Pored svega, ti su gorštaci divni ljudi. Stradaju i pate, ali se prodati ne će. Vole da se muče, nego da se slome u duši. Ta njihova otpornost je garancija, da će doživjeti bolje dane.

Godine 1935. pogodila ih je velika suša. Strašna suša trajala je cijelo proljeće i ljeto. U nekim krajevima nije bilo kiše više od 8 mjeseci. Usjevi su stradali u tolikoj mjeri, da često ni sjeme, koje je zasijano, nije dobiveno o žetvi. Sa strahom su pomišljali ljudi na proljeće. Seljaci vele: »Trpi kožu, pamti dušo, dobra biti ne će!« Hrane nema. Stoka je rasprodana već ranijih godina. Odijelo se više krpiti ne da, a djeca gola i bosa. Rada ni zarade nigdje. Što će, kuda će, kako će? Kažu ljudi, da je godina 1935. gora nego li je bila crna 1917. Pa još dodaju sa svojim jetkim sarkazmom gorštaka koji se smije, kad mu srce plače: »Bit će u proljeće lješeva, ko u polju miševa — sve bez kuge!«

Glasovi, koji su tokom zime g. 1935. stizali iz postradalih krajeva, svaki su dan bili sve crniji. Kao primjer kakove su prilike zavladaile, neka posluže ova dva pisma. jedno od po-

vjerenika kotara benkovačkog, a drugo sa otoka Paga. Eto, kako piše povjerenik »Gospodarske Sloge« iz benkovačkog kotara u dalmatinskoj Zagori o tamošnjim životnim i gospodarskim prilikama: »Seljaci su isprodali skoro svu stoku. Volove su isprodavali više nego u 50%, a osim toga što je ostalo do proljeća toliko će izmršaviti od gladi, da će jedva moći da drže i jaram, pošto se od nikuda ne može nabaviti stočne hrane, a niti se je nabavljala. Iz toga razloga ostalo je nezasiјano mnogo ozimnog oranja, jer nema radne stoke. Tako isto se ne će velik dio kukuruza moći zasijati u proljeće. Matematički može se računati već unaprijed da je nastajna poljoprivredna godina propala za 50%.

Svinje su uništene za 80%. I ono svinja, što je ostalo, ne izgledaju kao životinje, nego kao strašila.

Ovce su u priličnom stanju, ali se one ne mogu više prodavati, jer su sjanjive. Ipak ih seljaci kolju, da se spase od gladi. Od ono priroda, što bude, seljaci će morati navaliti u svibnju sa prodajom, tako da će jagnjad biti u bescijeni, i na taj način narod će se vrlo malo s time da pomogne. Tim više, što kukuruz sve to više poskupljuje, pa se sa sigurnošću može računati, da se za naše jedno jagnje od 6 kg čista mesa — ne će moći dobiti ni 6 kg kukuruza.

Zemlje seljaci prodavaju u bescijenje, jer je kupaca premalo. Obično dan zemlje (2.500 m²) ode za par stotina dinara.

Vino se u ovom kraju ne može nikako prodati, dok ne dodje nova hrana, jer ga bez toga ne može nitko kupovati. Osim nešto u općini Stankovci rijedak je slučaj bio, da je netko jesenas mogao nešto da proda.

Resumirajući sve ovo, iz svega ovoga što je narod u prodaji žrtvovao da skupi novac za nabavku kukuruza, sigurno je, da od 63.000 pučanstva, što ih ima benkovački kotar, poprečno mora se uzeti, da u najboljem slučaju do 1. lipnja treba prehraniti najmanje 70 posto naroda. (Izveštaj je poslan mjeseca listopada).

Osim nešto malo u općinama Kistanje i Obrovac i vrlo malo u općini Novigrad, javnih radova u ovom kotaru za sada nema.

Pri dijeljenju hrane, koja je stigla preko »Sloge«, kad se vršio popis najsiromašnijih po selima, ispostavilo se je, da su

bez hrane i bez sredstava, da je nabave, 80 posto i onih seljaka koji su se prema prilikama u sjevernoj Dalmaciji računali da nešto mogu imati i da malo bolje stoje.«

Izveštaj sa otoka Paga glasi ovako:

»Ovim sada molimo za hitnu pomoć u hrani i to u kukuruзу, grahu, žitu, te krumpiru za sirotinju na području općine Pag i to u visini od minimalnih 4 vagona hrane (kukuruza, graha, žita itd.) i 2 vagona krumpira.

Kao primjer našeg sadašnjeg stanja napominjemo, da u Pagu sada imade oko 40 posto stanovnika, koji jedu palentu bez začina, a sol zamjenjuju morem. O ovom se svaki može lično uvjeriti.

K tomu je procijenjeno, da je posadjeno na području Paga samo 1 i pol vagona krumpira, dok do sada nikad nije posadjeno ispod 4 vagona«.



Rudolf Bičanić (u sredini) sa guslarom.

VODE, DAJTE VODE!

Kad je u ljetu 1926. prošao prvi vlak ličkom željeznicom, kroz Liku i dalmatinsku Zagoru, dolazio je narod da pozdravi političare i novinare, koji su se vozili tim vlakom. I onda se čuo jednodušan krik naroda od Ogulina do Splita: »Vode, dajte vode!« Zbilja je snabdijevanje vodom najveća potreba naših kraških krajeva.

Zamisli, sjediš kod kuće i samo otvoriš pipac vodovoda, pa ti poteče hladna i zdrava, pitka voda. Teče, koliko hoćeš. Možeš piti, kuhati, kupati se, prati rublje i poslužiti se inače korisno. Čovjek, koji stalno živi u takovim prilikama, jedva da i pomišlja na to, kolika je blagodat imati vode u kući. I još pri tome može da sanjari o seoskoj idili, o ljepotama primitivnog života i da psuje na »civilizaciju«. A neka toj gospodi samo jednoga dana zataji vodovod? Vidjeli bi, kako bi se prezir prema »civilizaciji« okrenuo u bespomoćni gospodski očaj. Oni ne bi naprtili vedrice, pa pošli u goru po vodu, po uzoru »svojih otaca«, nego bi tražili — novi vodovod. Razumije se! — Doista, kraški seljak, a niti ijedan drugi, ne može naći ljepote u tome, da se prebija po kozjim stazama, kadikad i po 40 km daleko za par litara vode. On traži da ima, što i drugi. I njemu je ideal: voda na dosegu ruke!

*

Kad ljeti zasja žarko južno sunce, pa užari gole kraške stijene, kad ljetni žar isprži biljke, a čovjek i stoka lipsavaju od žeđje — onda na kršu ponestaje vode. Lako propusni vapnenac pušta vodu, da se sakuplja u dubine i otječe tko zna kojim rijekama ponornicama. Žive vode ima rijetko. Čatrnje i lokve se iscrpu ili presuše. Valja poći po vodu sve dalje i dalje. Snabdijevanje vodom postaje najvažniji ljetni posao.

Ova je godina bila u tom pogledu osobito teška. U mnogim krajevima nije bilo kiše još od prošloga Božića. To znači više nego 8 mjeseci. Pa kako je onda izgledala opskrba vodom? Redom, kako izvori presušuju i kako se čatrnje prazne, mora svijet produljivati put za opskrbu vodom. A kako je izvora sve manje, to se kod njih sakuplja sve više ljudi da se »vodare«. Govorili su mi seljaci na Duvanjskom polju, da je kod njih s opskrbom vode zaposlen stalno po jedan čovjek iz kuće. Valja mu ići 5 do 6 sati do vrela. Tamo mora čekati, dok dodje na njega red, i dok tanki mlaz vode napuni njegovu posudu. To čekanje traje i po 12 sati. I onda se opet vraća kući 5—6 sati. Čitav taj mučni trud od 24 sata se utroši, da čovjek donese kući 20 litara vode. Naravno, čim se jedan vrati, odmah mora drugi ukućanin da se krene po vodu.

Razumije se, da takav način snabdijevanja vodom dovodi do čestih svadja i sukoba. Svade se ne samo pojedinci, nego i čitava sela. Dolazi do pravih ratova za vodu između pojedinih sela. Bude tu i krvavih glava, pa i mrtvih. Tako dobivena voda je skupa. Ona se troši samo za ljude, za piće i za kuhanje. Seoska stoka pije vodu iz lokava, u kojima se često voda ustajala i usmrđila, da se na njoj uhvatila zelena kora. Događa se, da takovu vodu moraju piti i ljudi, kada je nužda. Žedj je još teže trpjeti nego glad!

Evo, što piše o tome jedan očevidac: Trebalo je ovog ljeta otići u Liku, naročito kotar donjolapački, pa da se čovjek uvjeri što znači suša — nestašica vode. Pored toga što su uništeni usjevi i pašnjaci, još je i stoka upropašćena od žeđji. Oko jedne česme — vodovoda, koji daje oko 300 litara vode na sat, mogli ste da posmatrate jednoličnu grupu starih baba, djevojaka, žena, djece, staraca, odraslih ljudi i mladića sa kantama u rukama, gdje strpljivo čekaju na red. Ta šarena grupa ipak je jednolična, jer su to uvijek isti, koji se tu neprekidno izmjenjuju. Od starih i mladih, muških i ženskih, čujete samo jedno te isto: »Vode, vode ...«

Neopisive su patnje ljudi i stoke. Izmoreni, očajni često se i potuku oko litre vode. Oko njih navaljuje žedna stoka na korito. Užasan je to prizor, kad u kolovozu posmatrate goveće ili konja, koje na dvadesetčetiri sata može samo jednom da se napije vode. Poslije suhe ispaše, napije se hladne vode i

ponekad se desi da na mjestu crkne. Često se dešava da prodje po dva i tri dana da stoka i ne vidi vode. Pomenuta česma, koja daje 300 litara vode na sat, treba da zadovolji dva sela sa 3.000 stanovnika. Uzgred budi rečeno, da je tu česmu podigao zloglasni Khuen Hedervary: — on je, dakle, najveći dobrotvor tih sela.

Da ne padamo u sentimentalnosti sa pričama, kako ovce, krave i ostala stoka prave buku oko česme, kako se žene potuku vedricama, jer to je i onako poznato i razumljivo, nego da radi ilustracije iznesemo, kako se seljaci snabdijevaju vodom. Prije svega treba napomenuti, da oni nemaju zgodne buradi, nego voze vodu u onim, u kojima je bilo kakvo piće i ta voda strahovito zaudara na kvas od vina ili rakije. Medjutim sretan je onaj tko i tako može, jer treba imati bure, kola, volove ili konje. Uzmimo stvaran primjer: jednu zadrugu, gdje se doveze po 300 litara vode dnevno. Zadruga ima 14 članova, 53 ovce, 9 goveda, 2 konja i 2 svinje. Prosječno na svako živo biće dolazi tri litre i sedam desetina dnevno. Voda se vozi na 10 km daljine. Medjutim treba napomenuti, da to vrijedi samo za imućne porodice, koje imaju svoje konje, a to su svega 5—10%. Oni koji nemaju ni konja ni volova, nose vodu na ledjima na 10 i više kilometara daljine. Jedino što ćemo povodom toga notirati, to je činjenica, da su ovog ljeta volovi poderali papke i vratove vukući vodu, a da i ne spominjemo, što su strahovito iscrpljeni i omršavili ljudi i stoka«.

*

Nestašica vode ima i drugih teških posljedica. Na primjer u pogledu čistoće. Zar da se u tako teško pribavljenoj vodi ljudi peru? Ta voda stoji odviše truda, a niti je nema dovoljno. Onda ne preostaje drugo, nego da se ljudi ne peru. Ako nema kiše nekoliko mjeseci — ne peru se nekoliko mjeseci. I to baš ljeti, kada teško rade i mnogo se znoje. Kad sam upitao seljake u Kupresu u Bosni, da li se kupaju, odgovorio mi je jedan od njih: »Vode nemamo, a kupamo se nekad u krvi, nekad u znoju, a nekad u suzama!« Naravno, da onda ne mogu prati niti rublja, a niti kuće. Hodaju i živu zamazani i u neurednoj kući. A nečistoća je leglo bolesti. Ne mogu drugačije: nemaju vode.

Liječnici se »Higijenskog Zavoda« tuže, kako ne mogu ništa učiniti na poboljšanju higijene u tim krajevima, dok narod ne dobije vode. Utrošilo se već novaca na gradnje vodovoda, bunara i čatrnja. Unatrag nekoliko godina se troši manje: treba, vele, novaca za druge stvari. A sve što se potrošilo, premalo je. Trebat će još veoma mnogo, da se ljudi opskrbe vodom, zdravom i pitkom. Doći će vrijeme, kad će se i to morati sistematski provesti. Sve dok ti naši krajevi ne dobiju vode, nema ništa važnijeg, što bi se za njih moglo učiniti. Makar da svako selo — ali svako, bez iznimke — dobije vodu u najskromnijem obliku dovoljne i solidne cisterne. Važnije je da 1000 sela dobije jednostavne čatrnje, nego da 100 sela dobije vodovod, a ostala ništa.

*

Tako je s vodom ljeti. A s jeseni, zimi i u rano proljeće, kad udare kiše, ruše se bujice vode s golemih vrletnih brda u doline i obaraju sve pred sobom. Kraška polja — visoravni okružene gorama — koja su ljeti propadala od suše, zimi su pod vodom. Voda ne može da otječe kroz ponore rijeka ponornica i poplavljuje niže terene. Polja izgledaju kao golemi jezera. Gdje su ljeti bile oranice i livade, zimi je voda visoka po nekoliko metara. Dubina je tolika, da na pr. na Sinjskom polju u Dalmaciji preko livada i oranica zimi može ploviti jedrilica. Zato su sva sela na poljima smještena uz rub polja, na obroncima gora.

Šteta je od poplava golemi. U prvom se redu voda drži veoma dugo po poljima. Na nekima ostane i do svibnja. Zimski se usjevi ne mogu sijati uopće, a s ljetnim valja žuriti. Dogadja se, da se voda vrati, pa zasijano sjeme izagnjije, te se mora sijati i po 3 puta. Najveći dio polja ostaju livade. Voda veoma škodi plodnosti zemlje. Na tanak sloj humusa nanosi ona pijesak i kamen, pa tako čini zemlju još neplodnijom. Seljaci se tuže, da im je zemlja u nekoliko posljednjih godina postala daleko neplodnija nego prije, i pripisuju to takodjer i poplavama, koje donose pijesak, a odnose plodnu zemlju. Zaštitnih naprava, koje bi regulirale vodu, nema nikakvih. I tako seljaci pate ljeti što nemaju vode, a zimi što imaju odviše

vode: priroda daje, ali nejednako! A seljak nema čime da regulira hirove prirode. Dr. Rade Smoljan iz Mostara je računao g. 1929., da bi se za regulaciju svih polja u Hercegovini moralo utrošiti samo 200—300 milijuna dinara, a da bi godišnja korist od toga bila najmanje 100 milijuna dinara. Hercegovina bi prestala biti pasivan kraj, što se tiče žita. Ali, dakako, država novaca nema za to, pa valja krpariti s pripomoćima, ako ih se uopće daje. A dotle voda plavi, odnosi zemlju i svakoga dana donosi sve više pijeska! Zemlja je sve nerodnija, a ljudi gladuju!



Čekanje u redu za vodu

TEŠKOĆE POLJODJELSTVA.

Prirode je često nepravedna — nekome je mati, a nekom maćeha. Kraškim krajevima ona je doista više maćeha nego li mati. U njima ne rodi dovoljno žita, da se prehrane stanovnici tih krajeva. Razlog je tome prije svega, što nema dovoljno plodne, obradive zemlje. Doista, u mnogim kotarevima nije ni polovica površine zemlje toliko plodna da se isplati obraditi, a ima kotara, gdje obradjena površina čini manje od trećine svega tla. U trokutu Banja Luka—Mostar—Split, koji sam ispitivao, navodim kao primjer kotare Tomislav grad (Duvno) gdje je od 95.000 ha površine obradjeno svega 27.000 ha, a to je tek 30 posto. Slično je u kotaru Livno, gdje je obradjeno nešto preko trećine površine (38 posto), u sinjskom kotaru (36 posto), te u kotarima Prozor, Kotac po 30 posto. U samom mostarskom kotaru nije pod kulturama nego jedna petina (18 posto) zemljišta. Oskudica se zemlje jako osjeća. Ono malo zemlje, što je ima među kamenjem, voda otplavljuje, tako da seljak mora u mnogim predjelima krša redovito svake treće godine razbijati kamenje budakom i dinamitom da dodje do nove zemlje. To mu je posao za zimu. Zato se s pravom kaže, da u drugim krajevima seljak »pravi« plodove zemlje, a u Hercegovini mora da »pravi« još i zemlju.

Cijena zemljištu nije velika, gdje nema vinograda. Ona iznosi danas za oranice 600—1000 dinara po dunumu (1000 č. m.), ali se zemlja veoma rijetko kupuje sada za vrijeme krize. Pašnjake u brdima može se kupiti po 100, a i po 10 dinara dunum, a mnogi seljaci vele, da bi dali zemlju badava, samo da se oslobode plaćanja poreza na nju. Ta zemljišta u brdu, nazvana pašnjaci i livade, zapravo su najvećim dijelom kamena groblja s oskudnom travom, iz koje gdjegdje proviruje po koji grm. U gruntovnici su upisana kao livade, što je sasvim krivo.



Uopće se seljaci u čitavoj Bosni i Hercegovini jako tuže na neuredjen katastar. Kada su činovnici, koncem prošloga stoljeća, popisivali zemljište i uređivali katastar, nisu išli da pogledaju svaku česticu, nego su, po pričanju seljaka zapisivali, kako su seljaci kazivali. A seljaci-gorštaci zovu često svoje pašnjake livadama (zapravo »livodama«), ma da se tu radi tek o skromnim planinskim pašnjacima. Naravno, da se sada porez plaća kao na livade i tako se događa, da seljak godišnje plaća više poreza na zemljište, nego što ono uopće vrijedi po prometnoj vrijednosti. Osim toga, katastar se ne poklapa s fакtičnim stanjem. Mnogo puta plaća seljak porez za drugoga, ili plaćaju dvojica za isto zemljište, itd. Zato je jednodušan zahtjev svega seljaštva Bosne i Hercegovine: revizija katastra.

Niti ono malo oranica, što ih ima u poljima, nisu plodne. One se ne mogu mjeriti sa sjevernim krajevima. Ako nema kiše, kao što godine 1935. nije bilo, onda rodi vrlo slabo ili ništa. Zanimljivo je, da seljaci u tim krajevima, o kojima je riječ, ne mjere zemljište mjerom za površine, nego ili po količini utrošenog rada — po danu oranja, ili po metričkoj centi zasijanog sjemena. To je svakako izražaj starog seljačkog shvaćanja, po kojem vlasništvo, a po tome i mjerenje zemlje postoji samo na zemlji koja se obrađuje. Mogli bi ga zato nazvati radno vlasništvo. Dan oranja može imati, već prema tome, koliko je zemlja teška za obrađivanje 1.5 do 4 dunuma. A metar usjeva računaju isto tako prema kvalitetu zemlje. Obično računaju metar ječma na četiri do pet dunuma pa kažu: »Imam 2, 3 metra usjeva«. Prirod zemlje onda izražavaju u mnogo-kratniku zasijanog sjemena. Ječam obično plaća 3 do 5 puta sjeme, a pšenica isto toliko. A u Slavoniji može pšenica dati i po 20 puta sjeme, uz manji trud. Ima, doduše, i tu krajeva, gdje se sjeme vraća do osam puta, ali je to rijetko, i samo u rodnim godinama. Usporedba jasno pokazuje, kako je tu poljodjelstvo oskudno.

U tim se krajevima sije najčešće ječam za kruh. Zob je osobite kvalitete. Kukuruz se sadi, samo ako nije prevelika visina, pa to dopušta klima. Krumpir je odličnog ukusa, samo ga je malo. Siju se još dvije loše vrste žita: sirak i šilj. Osobito od ovoga posljednjeg je hljeb crn i gorak. Zato se njime služe siromašni krajevi. Vele, gorak je, ne ide u tek, pa ga se manje

pojede. Tako ljudi varaju sami sebe, a tijelo ostaje bez prave hrane.

Kako se radi o stočarskim krajevima, to su livade u osobitoj cijeni. A i livade se ne mjere po površini, nego po kolima dobivenog sijena. To dolazi jamačno od toga, što je plodnost zemljišta veoma različita, pa sama mjera za površine ne bi ništa rekla. U tim se krajevima bogatstvo stanovnika računa prema količini sijena. Za stočara je to od prvenstvene važnosti.

No, te se livade ništa ne kultiviraju. Niti se one gnoje, ni natapaju, niti se sije bolja trava; jedini je ljudski rad košnja. Trava se pokosi, kako ju je priroda dala, pa se odveze kući.

Mnogi seljaci nemaju svojih livada, pa idu kositi bogatijim, osobito trgovcima, njihove livade na dio. Nekada su begovima kosili za polovicu ili za treći dio, i još su dobili hranu. A danas moraju kositi za peti ili čak šesti dio, bez hrane. Toliko je stepen eksploatacije porasao od feudalizma do kapitalizma u tim »primitivnim« krajevima. Zato vele seljaci: oslobodili smo se dobrih begova, a došli smo pod još gore, trgovce i banke.

*

Osobitost su kraških krajeva t. zv. drvene livade. Možete vidjeti u tim krajevima drveće čudnog oblika, dugoljasto, bez razvijene krošnje, a ogradjena kamenim zidom, kao neki voćnjaci. To su te drvene livade. Hrast, jasen, lijeska ne puštaju se da rastu po miloj volji, nego se svake 3—4 godine krešu grane, da istjeraju nove mladice; to se zove listosjek. S drveća se uzima lišće, pa se sprema za zimu za hranu stoci i za stelju. Sada, za krize, seljaci hrane stoku većinom zimi samo tim lišćem i slamom, a sijeno prodaju.

*

Neplodnost pasivnih krajeva ne bi se tako teško podnosila, kad bi barem bilo moguće zasijati sve obradive površine. Ali je s time veoma teško. Često se dogodi, da sjeme sagnije od proljetnih kiša, pa valja sijati i 3 do 4 puta. A kada su slabe žetve, pa nastupi glad, onda se žito, odredjeno za sjeme, izjede, pa se s proljeća nema šta sijati. Siromasima se to događa svake godine. Onda moraju posuđivati sjeme, ako imaju od koga, i to uz lihvarske uvjete. Obično za kilogram žita pozajmljenog u

proljeće za sjeme, daju kilogram i pol u jesen, i još moraju moljati i činiti kojekakve usluge. Mora se, ali, priznati, da u mnogim krajevima siromasi vraćaju samo pozajmljeno žito, bez kamata. Uz takve prilike ostaje mnogo oranica nezasijano. U zaostalijim krajevima, van struje jačeg prometa, znade ostati neobrađena čitava trećina obradive površine, a da tome nije razlog ugar, nego pomanjkanje sjemena.

Da se tome zlu doskoči, počeli su u tim krajevima nicati interesantni oblici zadruga. Zovu ih žitarske zadruga. Malo čudno zvuči: žitarske zadruga u pasivnim krajevima. Te zadruga uopće ne posluju novcem. Zadrugni se udio plaća u žitu, zajmovi se daju i vraćaju u žitu, a isto tako se u žitu plaćaju i kamati. Svrha je tim zadrugama, da s proljeća daju zadrugarima seljacima žito za sjeme. S jeseni, poslije žetve, vraćaju seljaci uzajmljeno žito natrag zadrugi, i plaćaju kamate u žitu, kako gdje, 10—25 posto. Lihvaru bi morali dati i više od 100 posto, i još bi bili ovisni, kao da primaju milost.

Kao primjer navodim žitarsku zadrugu u Kandiji, kod Bugojna, u zapadnoj Bosni. Zadruga je počela raditi u jesen 1928., kada je pristupio 21 zadrugar s ukupno 8 i pol metričkih centi ječma. U proljeće 1929. dobilo je 12 seljaka zajam od zadruga. Nakon 7 godina rada zadruga je brojila 117 članova, a od toga ih je 99 dobilo zajam u žitu za sjeme. Zaliha žita, s kojom zadruga radi, iznosila je ovoga proljeća već 105 metričkih centi, a ove jeseni je, s kamatima, porasla na 127 metričkih centi. Zajam se dobiva na obveznicu, koja glasi na izvjesnu količinu ječma, a za zajam moraju jamčiti dva jamca. Većina zajma kretala se između 80—150 kg ječma po zadrugaru zajmoprimcu. Zajam se daje samo za sjeme.

Eto jednog značajnog i uspješnog načina, kako se jedna velika poteškoća seljačke poljoprivrede u pasivnim krajevima rješava udruženim snagama sela, i to vlastitim gospodarskim snagama samoga seljaštva. A sve bez ijedne pare gotova novca, i mimo »svjetske krize«!

Takve bi zadruga trebalo osnovati u svim krajevima, gdje je oskudica za sjeme.*) Naravno, ove godine to nije moguće, jer

*) »Gospodarska Sloga« organizirala je po uzorku ove zadruga do danas već stotinjak sjemenuskih hambara u pasivnim krajevima.

vlada velika glad, koja će se osjetiti i do godine, budući da u proljeće ne će biti sjemena gotovo u svim pasivnim krajevima. Izjest će ga glad. A možda će baš te velike teškoće, koje danas proživljavaju naša braća u pasivnim krajevima, dati odlučan poticaj da se trgnu i organiziraju one radne snage, koje im stoje na dohvat.

Posjedovni odnosi i obrađivanje zemlje.

Selo	Kotar	Broj kuća	Obitelji		Posjed u posjedima				Posjed seljaka		Plug		
			prosječan broj članova	seljaka ima članova	0-2 jutra	2-5 "	5-20 "	20-x "	Najveći seljaci posjed ima jutara	Prosječni seljaci posjed ima jutara	nema %	spreže zajedno %	ima vlastiti %
Vrbanja	Banja Luka	200	7-8	20	27	50	23	—	20	4-5	75	—	25
Šargovac	Banja Luka	140	7-8	20	28	43	25	4	60	20	65	—	35
Han Kola	Banja Luka	390	10	36	—	10	60	30	60	?	50	—	50
Kandija	Bugojno	35	10-15	32	30	12	45	13	50	?	50	—	50
Podgrađe	Bugojno	36	8-10	35	33	50	17	—	25	—	90	—	10
Otinovci	Kupres	40	12	35	35	50	10	5	—	5-6	50	17	33
Šuica	Livno	300	10	22	58	33	10	—	25	3	50	47	3
Orguz	Livno	77	7-8	21	13	26	50	11	21	7-8	50	33	17
Srđević	Livno	120	10	23	7	50	43	—	16	4	50	34	16
Zabrišće	Livno	54	12	27	7	64	20	9	44	6	40	30	30
Rumboci	Prozor	170	10-20	60	7	30	50	13	25	4-5	50	—	50
Kongora	Duvno	90	7	—	17	44	39	—	15	3-5	30	66	4
Rakitno	Posušje	800	10	28	37	50	13	—	15	3	33	57	10
Posušje	Posušje	350	8	31	20	50	20	10	25	4	15	80	5
Široki Brijeg	Mostar	170	7	44	70	30	—	—	4	1 1/2	—	motika	—
Pješivac	Stolac	150	10	30	25	43	32	—	10	—	25	25	50
Kaštel Lukšić	Split	252	5-6	11	48	48	2	—	14	1	—	motika	—
Muč	Split	240	9	30	66	33	—	—	40	2	33	66	—
Starigrad	Hvar	—	5-6	14	75	25	—	—	2 1/2	—	—	motika	—

POSJEDOVNI ODNOSI I OBRADJIVANJE ZEMLJE.

Teškoće poljodjelstva u pasivnim krajevima ne proizlaze samo iz prirodnih uvjeta, koji su doista vrlo nepovoljni. Mi smo ih u posljednjem članku već spomenuli. Poljodjelac se u pasivnim krajevima mora boriti i s mnogo drugih poteškoća. Ova-
mo u prvom redu spadaju, pored odnosa prema tržištu, posje-
dovni odnosi, i snabdjevenost poljodjelstva sa sredstvima pro-
izvodnje, t. j. način obradivanja zemlje.

U tim je krajevima obradive zemlje malo, ne samo apso-
lutno, t. j. u odnosu prema cjelokupnoj površini, nego takodjer
i relativno, u odnosu prema broju stanovništva. Istina je, pa-
sivni su krajevi rijetko naseljeni, ma da ima kotareva, gdje je
gustoća pučanstva veća nego li je prosjek u državi. Ali, u
odnosu prema površini obradive zemlje, ti rijetko naseljeni
pasivni krajevi imaju gušću naseljenost, nego li najgušće nase-
ljene zemlje Jugoslavije. Dok u Vojvodini dolazi prosječno
101 čovjek na 100 hektara oranice, u Dalmaciji na 100 hektara
oranice dolazi 565 ljudi. Dakle, preko pet i po puta više ljudi
mora da se prehrani s iste površine oranice, koja je uza to još
i manje plodna. Još se to plastičnije vidi, ako uzmemo čitavu
obradivu površinu, a ne samo oranice i prikazemo primjere
iz pojedinih kotara:

Kotar:	Ljudi na 100 ha ukupne površine	Ljudi na 100 ha obradive površine
Duvno	27	90
Livno	29	77
Sinj	48	118
Split	55	91
Bugojno	31	42
Mostar	43	237
Prozor	24	70
Stolac	43	342

Naravno da uz takve prilike ne mogu ni posjedovni odnosi
biti povoljni. Zemlje je malo, a ljudi sve više. Posjed se rascjep-
kava, a prosječna veličina seljačkoga gospodarstva pada sve
niže. U trokutu Banja Luka—Mostar—Split ispitao sam 19 ti-
pičnih sela u 11 kotara, pa sam našao, da su posjedovni odnosi
veoma teški. Posjed se cijepa svuda, i ako u raznim krajevima
s različitim intezitetom. Od tih 19 sela, u 8 sela ima manje od
dva jutara posjeda 25—33 posto svih seljačkih gospodarstava.
A u 4 sela ima u toj kategoriji čak 50—75 posto gospodarstava.
Samo u gorskim krajevima, udaljenim od struje prometa, i gdje
ima više zemlje, tamo polovica seljačkih gospodarstava ima
2—5 jutara zemlje. Zanimljivo je da samo u dva sela, od svih
ispitivanih sela, ima više od 10 posto seljaka sa preko 20
jutara zemlje. Uopće, na čitavom putu nijesam naišao na se-
ljački posjed, koji bi imao 50 jutara obradive zemlje. Još k tome
ne valja zaboraviti, da su u tim krajevima obitelji veoma razli-
čito sastavljene, i da tu još ima kuća, koje broje i po 60—80
zadugara, a čest je broj 20—30 ukućana na jednom gospo-
darstvu. No, u tim se krajevima obavlja sada osobito za vri-
jeme krize veoma interesantan proces dijeljenja kućnih za-
druga, tako da pored seljačkog gospodarstva od 60 lica možete
naći kuću u kojoj nema više od 5—6 ljudi. Veličina seljačkog
gospodarstva ovisi tu ponajviše o broju članova obitelji, pa će
zato čitav taj kraj imati uskoro, kad se sve zadruge podijele,
sasvim drugu strukturu zemljišnog posjeda, nego do sada.

Ne samo da su posjedi mali, nego su i veoma rascjepkani.
Pojedine parcele rijetko su veće od 2 jutara, a ima ih i od pola
dunuma. Udaljenost tih parcela obično je do sat hoda, a znade
biti pojedinih parcela i po nekoliko sati udaljenih od kuće. Ko-
masaciju bi tu narod dočekaao kao komad kruha, jer bi ono
malo zemlje na okupu, u jednom ili dva komada, mogao ipak
bolje da obradi nego sada, kad mu pojedine parcele nemaju
nego par metara širine.

*

Već sami tako nepovoljni posjedovni odnosi ukazuju na to,
da ni s obradjivanjem zemlje ne može stajati dobro.
Pustimo danas po strani slabu prirodnu plodnost i kulturnu za-
ostalost tih krajeva. Govorimo samo o sredstvima proizvodnje,
koja stoje na raspolaganje kraškom seljaku.

Obradivanje zemlje je vrlo primitivno. Ono često jedva da i može biti drugačije pod postojećim okolnostima. U mnogim kotarima Dalmacije i Hercegovine, zemlja se ne ore, nego se motikama obradjuju polja. Redovito se ponajviše ore drvenim ili poluželjeznim plugom. Gdje je sloj plodne zemlje debeo svega desetak centimetara, a ispod njega se nalazi kamen ili pjeskovita zemlja, tu seljak mora paziti da ne zaore preduboko, pa da ne pomiješa plodnu zemlju s neplodnom. On više razgrče zemlju nego što ore. A gdje je zemlja teška, tu bi mogao orati duboko. To je teško bez željeznog pluga. Seljak bi ga nabavio, ali nema s čime. Gvozdeni plug stoji 600 dinara, a drveni se može načiniti i s izdatkom od 100 dinara u novcu. Ore se u pravilu volovima, pa za oranje treba 2—3 para volova. Kad se nema volova, spreže se kojekako: konjima i volovima zajedno, a kad pritisne nužda, i s kravama, a ima žalosnih slučajeva, gdje se upregne čovjek u jaram. Inače se smatra oranje s kravama sramotom i smiješnom stvari. Kad sam pitao seljake, oru li s kravama, smijali su se i odgovarali da to nije kod njih u običaju. Tek po koji bi sramežljivo pridodao, da se to čini samo u nevolji.

Činjenica je da ima danas malo seljačkih gospodarstava, koja bi mogla samostalno, bez pomoći sela, da vrše sve gospodarske poslove. Što se obično priča o seljačkom »individualizmu«, spada u carstvo iluzija. Seljak je upućen jedan na drugoga i na uzajamnu pomoć. Seljak treba seljaka. To čini, osobito danas, snagu seljačkog kolektiva. »Složila nas kriza«, vele seljaci, objašnjavajući pojavu osiromašenja sela. Radne stoke, a to su volovi, i plugova, koliko treba za samostalno oranje, ima više od polovine seljaka tek u 2 sela od svega 19 tipičnih sela. Samo u 4 sela ima više od četvrtine seljaka svoj vlastiti plug, a u 13 sela (od svega 19) je više od tri četvrtine seljaka bilo bez vlastitog pluga i sprege. U nekima od tih sela (Posušje, Kongora na Duvanjskom polju, Šuica, kotar Livno) rekoše mi seljaci, da je čak 95 posto seljaka bez svoga pluga i potpune sprege, potrebne za oranje. U čitavih 7 sela je polovica gospodarstava uopće bez pluga, a nema nijednoga od tih 19 tipičnih sela, iz 10 raznih kotara, u kojem ne bi bilo više od 25 posto seljačkih gospodarstava uopće bez plugova i bez stoke. Preostali seljaci »svezuju« zajedno, t. j. sprežu volove, udružujući

se po 2 i 3 gospodara za oranje (suvezluk). Opazio sam što su sela bliže prometnim strujama, da je to više seljaka bez pluga i radne stoke. A na čitavom putu nisam našao nijednog seljačkog posjeda, koji bi imao dva pluga.

Siromašnim seljacima, koji nemaju pluga ni sprege uopće, oru drugi seljaci, koji to imaju. Siromašni im onda odrade protuvrijednost. Dan oranja računa se kao 4—6 ručnih težaka, ili 50—100 dinara u novcu, već prema kraju. U predjelima, gdje je novčani promet zavladao u većoj mjeri, te su pogodbe stalnije i čvršće, a u predjelima, gdje je razmjerno jače prirodno gospodarstvo, te su pogodbe više prijateljske usluge, manje obvezuju, i ne traži se ispunjenje. U mnogim selima pomažu jedni drugima besplatno. Postoji također i lijep običaj z a v j e t a. Na izvjesni dan u godini, na pr. Markovo, Veliki Petak, i t. d., seljak ne radi za sebe, nego pomaže siromašnog susjeda, najčešće tako da mu poore njivu.

Kao što je s plugom, tako je slično i sa ostalim gospodarskim spravama. B r a n e su veoma primitivne, načinjene su od granja, pritegnutog s dvije strane letvom. To su više metle nego brane. S i j a l i c u ima jedva koje selo, i ta ne radi. Žito se vrši konjima na guvnu (armenu), a također se mlati prostim kolcima. Ni okovanog mlata nemaju. Vršalice se mogu gdje gdje naći na ručni pogon, ali za motore nisam čuo.

Mnogo je seljaka bez kola. Može se uzeti prosječno, da je polovica gospodarstava bez svojih vlastitih kola. A kola su, uz plug, najvažnija gospodarska sprava. Kola u gorskim krajevima treba vidjeti! Ona su sastavljena bez ijednog komadića željeza. Čak ni okovana nisu, pa kotači s vremenom, od istrošenja postanu uglati. Takva kola su veoma teška, pa treba jedan par volova, da ih vuče prazna. Za vučenje tereta dodaje se onda drugi i treći par volova. Koliko li se tu troži snage uzalud, samo zato, jer nema novaca da se kupe bolja, lakša kola. Na takvim se kolima, kao što ih upotrebljavaju naši gorštaci u Bosni, vozili pred 1200 godina franački kraljevi. A mi još uvijek tako...

Stanje je poljodjelstva u pasivnim krajevima veoma ozbiljno. Ne samo onda, kada vlada glad, kao ove godine. Niti ne samo za »konjunktur« krize. Stvar je mnogo ozbiljnija. Tu »politika boljih cijena« ne može pomoći, da se dodje na zelene

grane. Treba još mnogo odlučnijih mjera. Jedan stručnjak navodi, da je na pr. u duvanjskom kotaru plodnost zemljišta ocijenjena 25 posto kao srednja, a 75 posto kao slaba. Dok je ocjena obradivanja i iskorišćavanja zemljišta uzeta 10 posto kao dobra, a 90 posto slaba. Znači, da su društveni i ekonomski uvjeti poljodjelske proizvodnje još uvijek slabiji nego li prirodni, koji su već sami po sebi vrlo slabi. Prilike se iz godine u godinu još pogoršavaju, seljak propada s matematičkom sigurnošću sve dublje. Dokle ćemo ovako?



Žene iz Središnje Hrvatske, vjerojatno po izlasku iz crkve

TKO KUPUJE ZEMLJU!

Bitna je oznaka kapitalizma, da sva ekonomska dobra uvlači u promet, i da im izražava vrijednost u novcu. U kapitalističkom sistemu se sve kupuje za novac i sve se može kupiti za novac, koji postaje mjerilo svih stvari. Za novac se kupuje i zemlja. Nekad se je zemlja sticala nasljedstvom ili okupacijom, ili stupanjem u kmetski odnos itd. Sa sve većim prodiranjem kapitalizma zemlja postaje sve više predmet trgovine. U Pruskoj se računalo prije rata, da svake godine 7% obradive površine promijeni vlasnika. Kod nas procenat sigurno nije tolik. Kolik je, to ne možemo reći, jer potpuno nedostaju podaci o tome. Ali je sigurno, da se zemlja sada daleko više prodaje nego li prije pedeset godina i da se nova gospodarstva sve više osnivaju na kupljenoj zemlji, a relativno sve manje na baštinenjoj. Sa zemljom se sve više trguje i špekulira kao sa svakom drugom robom. Ona doduše dolazi posljednja na red, ali ipak dolazi.

Zanimaju nas podaci o pasivnim krajevima. Možemo reći da se godišnje osniva u njima vrlo mnogo novih gospodarstava. Prema podacima iz desetljeća 1921.-31. nastaje prosječno godišnje u savskoj banovini 7118 novih gospodarstava, u vrbaskoj 2637, a u primorskoj banovini 1088. Novo gospodarstvo treba urediti; treba ga opremiti sa svim potrebnim, a treba takodjer i dokupljivati zemlje. Koliko je velika oskudica za zemlju kod većine seljaka, i kakvi su posjedovni odnosi — o tome smo već pisali. Ne će biti suvišno ako spomenem, da od sela koje sam prošao čitava četvrtina pa čak i trećina gospodarstava nema više od dva jutra zemlje. Ima sela gdje je takvih ispod dva jutra obradive zemlje preko polovice. U takvim je posjedovnim prilikama jasno, da »glad za zemljom« znači za većinu seljaka borbu za samoodržanje. Osiromašenje seljaštva brzo napreduje i u tim krajevima s primitivnom ekonomijom.

Tko kupuje zemlju na selu? To je vrlo složen problem, na koji se ne može dati odgovor naprečac. Pogrešno bi bilo primijeniti marksističko pravilo, i reći: bogati imaju sve više zemlje, a siromašni sve manje. U doba kapitalizma ne smije se zaboraviti, da zemlja ne predstavlja najveću vrijednost, nego da je to kapital, novac, i da se ekonomska moć ne mjeri bogatstvom zemlje nego bogatstvom kapitala. A to dvoje se može podudarati, ali ne mora. Što više, može doći vrijeme, kao što je danas, da čak i onaj, koji ima mnogo zemlje, postaje ovisan o onome, koji imade nešto gotovine na raspolaganje.

*

Kad pitate seljake, tko kupuje najviše zemlju u selu, onda je prvi odgovor: Razumije se, bogati gazde. Nisam se zadovoljio s takovim površnim odgovorom, nego sam ispitivao dalje. Iz nosim odgovore samo ukratko.

Značajka je naših pasivnih, zanemarenih krajeva, da se u njima vrši vrlo nagla promjena iz primitivnih ekonomskih odnosa u kapitalističke. Ta je promjena tako nagla, da u istom kraju imate istovremeno razlike u gospodarskim pojavama, za koje inače treba decenije razvoja. Ovisi to o tome, koliko je selo više u gori, i koliko je udaljeno od prometnih puteva. Tako je i sa kupovanjem zemlje.

Zemlju kupuju trgovci. U prvo doba ranoga kapitalizma kad je trgovina još skućena, zemlja predstavlja najveću vrijednost, najveće bogatstvo. Zato svaki onaj koji nagomila novaca, ulaže novac u tu najveću vrijednost. U Bosni su trgovci počeli kupovati zemlju, »kad je došao Švabo«, to jest od okupacije. I danas još u zabitnijim mjestima trgovci kupuju i drže u rukama velike površine zemlje: oranice, livade, pašnjake itd. Vele seljaci, da četiri kupreška trgovca mogu prodati više sijena nego sve Kupreško polje. To se očituje i u shvaćanju seljaka. Na pr. na Kupreškom polju misle seljaci, da »nije pravedno da posjeduje zemlju svaki onaj koji ima kakvu obrtnicu«. On ima svoj kruh a zemlju treba da prepusti seljacima, koji je nemaju dovoljno. Kad se kapitalizam više razvije i učvrsti, a mogućnosti trgovanja prošire, novac postaje najveća vrijednost. Onda se ne nagomilava zemlja nego novac. Seljaci su to odlično opazili i moram reći da sam ovaj teoretski izvod, izveo iz nji-

hovah riječi. U naprednijem livanjskom kotaru, gdje sam te pojave naročito ispitivao, govorili su mi seljaci, da »trgovci ne idu za zemljom, nego za novcem«, jer im, kažu seljaci, »više nosi dug nego zemlja«. Nisu se tužili da trgovci kupuju seljačku zemlju. Što više trgovci rasprodavaju oranice, jer im se ne isplati obradjivanje. Zadržali su samo »livode« (livade), koje u tom stočarskom kraju predstavljaju najvredniju zemlju.

Od seljaka ćete čuti jednodušan odgovor, da zemlju prodaje sirotinja. Prodaje je najviše za hljeb. »Siromah pojede zemlju«, kažu ljudi. Bogati seoski gavani iskorišćuju nevolju, i kupuju zemlju od sirotinje. Kupuje zemlju tko je »zgodniji« (bogatiji) a siromah prodaje i ono malo što ima. Prodaje zemlju redom i »na sve manjem stoji«. Seljaci iz Rame (kotar Prozor) lijepo mi rekoše: »Bogataši najvole kad je nerodica i kad nema radova. Onda kupuju zemlju u pola cijene, — po što hoće: bogataši zemlju, a trgovci mal (stoku). U bogata su velike oči; sva zemaljska kugla mu je malena«.

Ali to je samo jedan dio trgovanja zemljom. I to ne najvažniji, jer pojave gomilanja zemlje u veće posjede uopće nema. Zapravo najviše zemlje ne kupuje najbogatiji posjednik, nego onaj, koji ima novaca, gotovine. Toj pojavi treba posvetiti posebnu pažnju.



Hercegovački seljaci u gradu

OD POLJA I STOKE NITKO NIJE MOGAO KUPITI ZEMLJE.

Nema podataka o tome, koliko kupuju zemlju bogataši u pasivnim krajevima, a koliko je sirotinja prodaje. Ali, da pružimo bar neku sliku, iznosimo općenite podatke, za cijelu zemlju o tome, koliko se seljak zadužio kupujući zemlju, odnosno kupujući hranu. Podatke iznosimo prema veličini posjeda, za godinu 1932.

Veličina posjeda	Od svakih 100. din. duga	
	odpada na dug zbog hrane	zbog zemlje
bez zemlje	41	9
0—2 hektara	32	16
2—5 „	21	21
5—10 „	9	32
10—20 „	13	28
20—50 „	2	49
50 i više hektara	0	72

Vidimo jasno, kako se je siromašni seljak najviše zaduživao da kupi hrane, a od duga do prodaje zemlje kod sirotinje nije jako dalek put. Obrnuto, kod bogatijih posjednika raste postotak zaduženja za zemlju s veličinom posjeda. Bogat se je najviše zaduživao da kupi zemlju.

U pasivnim krajevima pitanje kupovanja zemlje ima poseban značaj. Ma da seljaci kažu, na prvo pitanje, da zemlju kupuju najviše bogati posjednici, ipak nije sasvim tako. Ne kupuju zemlju oni seljaci, koji imaju velik posjed da bi imali još veći. Zemlju kupuju oni, koji imaju novaca, gotovine. A u tim se krajevima gotovina ne može steći ni od poljodjelstva a ni stočarstva. To su mi potvrdili seljaci u mnogim selima. Livnjaci, kod kojih sam obratio naročitu pažnju na to, jer je kraj razmjerno napredniji u stočarstvu, rekoše mi: »Svojim bla-

gom (stokom) nitko nije mogao kupiti zemlje«. Još manje je to moguće od proizvoda ratarstva. Nakupljanje (akumulacija) kapitala u poljodjelstvu uopće je vrlo sporo i u najbogatijim poljodjelskim krajevima. U našim pasivnim krajevima ga nema — oni su u deficitu (gubitku), zato se i zovu »pasivni«. Dovoljno je vidjeti podatke o žetvenom prinosu pasivnih krajeva i usporediti ih s kojim plodnim krajem, na pr. s Vojvodinom, pa da se uoči golema razlika, a po tome i nemogućnost, da se od priroda zemlje sakupi novaca, da se kupi još zemlje. Nedavno je u listu »Život sela« izišla zanimljiva studija o pasivnim krajevima, iz koje donosimo slijedeće podatke o žetvenom prinosu za godinu 1934.

Prema tim podacima otpalo je od priroda u g. 1934. na jednog stanovnika pasivnih kotara, odnosno na jednog stanovnika dunavske banovine:

	na jednog stanovnika	
	pasivnih krajeva	Dun. ban.
kukuruz	85 kg	767 kg
pšenice	34 kg	405 kg
ječma	28 kg	24 kg
raži	13 kg	3 kg

Svega je žetveni prinos svih žita iznosio za pasivne krajeve po glavi 213 kg, a za dunavsku banovinu 1217 kg, ili preko 1000 kg više.

Može li se kraj takovih prilika i misliti, da bi se od poljodjelstva moglo zaštediti toliko, da se može kupiti zemlje? Prema tome se kupovanje zemlje mora vršiti iz drugih prihoda. I doista je tako.

*

Zemlju kupuje, tko ima novaca. A kraj oskudne poljodjelstva koja ne daje mnogo proizvoda na prodaju, seljak može zaraditi novaca, samo svojom radnom snagom. Zato je pravi odgovor na pitanje: tko kupuje zemlju glasio i mogao glasiti jedino: Zemlju kupuje onaj, koji je išao na zaradu. Zaradom se kupuje zemlja a ne imetkom. Prema tome, ovisi kupovanje zemlje o mogućnosti uštede na zaradi u drugim krajevima i stranim zemljama. Odnosno, da točnije kažem, o mogućnosti polaska na rad. Smoći novaca, za putni trošak ili »šifkartu« da

se podje na rad, nije mala stvar. Zbog toga je pogrešno mišljenje, da na rad idu siromasi. Najveća sirotinja ne može ići na zaradu. Ona se pati kod kuće, kako zna i može. Ako ipak uspije, da ode, često se ne vrati kući. Bogati ljudi takodjer ne idu na rad, jer im je nije potrebno. Najviše ide na zaradu srednji seljak, s većom obitelji, kome zemlja dovoljno ne daje da se prehrani, a koji si može priskrbiti novaca za put. Takav i štedi da može popraviti gospodarstvo kod kuće. On najviše kupuje zemlju. To je poznati tip »amerikanca« iz naših sela. Zato su seljaci u selu Šargovcu kod Banjaluke sasvim pravilno opazili, da je prije rata, dok se kod njih nije išlo na rad, najviše kupovao zemlju bogat seljak. A poslije rata, dok je bilo dobre zarade, da su više kupovali zemlju siromašniji seljaci.

Kupovanje zemlje vrši se najviše u samome selu između domaćih. Istaknuti moram jedino, da je mnogo muslimana prodalo svoju zemlju. Neki od njih su se iselili još prije rata u Tursku. Begovi su izgubili zemlju agrarnom reformom. Izvjestan broj seljaka se je odselio u plodnije krajeve, na sjever. Na taj je način površina zemlje u seljačkim rukama porasla. Opaža se, da s daljnjim napredovanjem kapitalizma takodjer i trgovci prodaju svoju zemlju, jer im novac više nosi nego zemlja. I njihovu su zemlju kupili seljaci u bolja vremena.

No, s druge strane, došao je u sela priličan broj doseljenika. Austrija je u plodnu bosansku Posavinu naseljavala ljude raznih narodnosti. Ima tu Nijemaca i Talijana, Poljaka, Ukrajinaca (Galicijanaca) i Čeha itd. Naravno, da Ličana ne fali. Poslije rata je priliv stranih naroda prestao. Naselili su se u bosanskoj krajini Istrani u većem broju. No zato se osjeća to više priliv stanovništva iz južnijih krajeva, koji su još siromašniji. Dolaze Hercegovci i Dalmatinci. Razumije se, da se naseljuju samo u plodnije krajeve, po poljima. Marljivi su i brzo napreduju, usprkos toga što su prilike za doseljenike svuda teške, dok se ne okuće i priuče. I ti doseljenici nisu nikakvi bogataši. Da su bili imućni, ne bi se selili iz rodjenog kraja. Bijeda ih je potjerala. I opet su to slučajevi, gdje zemlju kupuju siromašniji slojevi seljaka.

*

Kad je riječ o trgovini zemljom, valja istaći barem ukratko još jednu činjenicu. Zemlja polagano ulazi u promet. Nije svaka

zemlja na prodaju. U krajevima, gdje se kapitalizam već učvrstio na selu, prodat će seljak svaki komad zemlje, samo ako ga dobro platiš. Gdje kapitalizam nije još jako prodro, tamo se je seljaku teško dijeliti od svoje zemlje, i prodati će je, samo ako je u nuždi. U većini naših krajeva danas je još tako, u nekima više, a u drugima manje. To je značajka prelaznog doba. I pojedini ljudi se u tome razlikuju. Starosjedilac »niti zemlju kupuje, niti prodaje«. Doseljenik će lakše zemlju otudjiti nego domaći. Onaj koji zakupljuje tuđu zemlju, prodat će i vlastitu, ako mu »ne nosi«, pa kupiti bolji komad zemlje. Navikao je računati, i gleda na zemlju po svom računu.

Ima takodjer razlike i kod pojedinih komada zemlje, kod istoga vlasnika. Kao da su neke zemljišne čestice ušle u promet, pa češće mijenjaju vlasnike, a druge da su izvan prometa. Seljak će kupljenu zemlju lako prodati, ali »očevinu« ne bi dao ni za što. Zanimljivo je, da u pasivnim krajevima autohtone kulture nije ta razlika toliko značajna kao što je na pr. u Hrvatskom Zagorju. Ili je tome razlog, što se tamo zemlja uopće malo kupuje i prodaje, pa je skoro sva zemlja »očevina«. Ne smijemo zaboraviti, da oni tek danas izlaze iz zadružnog gospodarstva. Ili je, opet, današnja bijeda tako teško pritisla narod, da mora puštati na stranu sve momente tradicije, i spašavati goli život. Sigurno je jedino to, da bi danas vrlo mnogo seljaka htjelo prodati svoju zemlju, samo da si olakša teret bijede. Oni ne misle dalje u budućnost i ne pitaju, što bi od njih bilo. U tome su pogledu pravi primitivci. Oni bi htjeli jedino da si olakšaju breme duga i poreza, i da mogu da se barem za neko vrijeme prehrane. Zato je danas dobro, što u pasivnim krajevima nema nitko novaca da kupuje zemlju. Inače bi umjesto osiromašenja (pauperizacije) sela imali na hiljade beskućnika (lumpen-proletara), koji bi bez posla i bez zarade, lutali naokolo bez doma i bez nade, kao pravi očajnici, spremni da posluže svakome. Dok se drže kuće i zemlje, ipak mogu da nekako prožive do boljih dana.

Oni, koji rješavaju problem seljačkih dugova, neka dobro paze, da ne bi, dajući novac vjerovnicima, a ne omogućivši život osiromašenim seljacima, ubrzali proces proletarizacije sela, i time učinili veliku nepravdu i nepopravljivo zlo.

NEVOLJE STOČARSTVA.

»Priatelju, ne znam što da radim! Čim dodje prvi led, morat ću poklati svu stoku. Nemam je čime da hranim. Lanjske sam godine dobio 3000 kila sijena, a ove godine izgori sve od sunca. Punih 8 mjeseci nismo imali kiše. Hrane za stoku kupiti ne možeš. Sada već stoji 1 kila sijena u Šibeniku 2 dinara, a isto toliko stoji i litra mlijeka. Da li se onda isplati kupiti sijena?« Ovako mi se jadao nedavno jedan prijatelj iz Šibenika. Što sam mu drugo mogao odgovoriti, nego da muku mučimo, da saberemo hrane bar za ljude, da ne umiru od gladi. Ali istina je, da je stočarstvo pasivnih krajeva godine 1935. pretrpjelo veoma težak udarac. Ljudi ne mogu hraniti stoku. Prodati je nemaju kome, a kad bi je i mogli prodati cijene su tako niske, da ne će biti od toga nikakve koristi. Uspije li tko ipak da proda, već ga čeka na putu trgovac i traži da mu plati dug od prošle godine. A ako izmakne trgovcu, porezni će ga ovrhovoditelj sigurno naći, da mu odnese posljednju paru...

Stočarstvo je u tim krajevima glavna grana gospodarstva. Ono je mnogo važnije od ratarstva. To se vidi već po samoj razdiobi obradive zemlje na oranice, livade i pašnjake. Eto nekoliko primjera:

	Od ukupne obradive površine		
	% oranice	% livade	% pašnjaci
Kotar			
Bugojno	34	40	26
Glamoč	11	49	39
Livno	17	30	52
Duvno	17	16	66
Mostar	35	9	50
Stolac	21	4	72
Sinj	20	6	73
Split	16	0.1	77

U čitavoj Primorskoj banovini dolazi na 21% oranica, 11% livada i 61% pašnjaka. Time je ujedno odredjen i sam karakter stočarstva u pasivnim krajevima. Prevladavaju pašnjaci, dakle ekstenzivno stočarstvo. Stoka se drži preko cijele godine, osim najkruće zime vani, u torovima, i hrani se oskudnom travom s gorskih pašnjaka. A zimi se prehranjuje sijenom, ako ga ima. Nema li ga, dobra je slama i lišće. Druge hrane ima malo. Godine 1930. u čitavoj Primorskoj banovini nije bilo više od 3.350 ha zasijanih djetelinom, a stočna repa zasadjena je na — 410 hektara u cijeloj banovini. Sada je već u tom pogledu bolje, i čovjek se malo začudi, kad na pr. u brdima Vranplanine na desetke kilometara daleko od ceste, naidje na polje zasadjeno »bečkom« repom.

Općenito se može reći, da je stočarstvo u pasivnim krajevima u stalnom opadanju, već od vremena rata. Svjetski mu je rat zadao takav udarac, da se još ni do danas nije oporavilo. A iza toga slijedili su kasnije drugi udarci, i prirodnog, i socijalno-ekonomskog reda, kao na pr. pad cijena, i ovogodišnja suša. Rat je djelovao u prvom redu zbog toga, što je veoma mnogo stoke poklano; zatim je mnogo stoke uginulo od nedostatka hrane, osobito strašne godine 1917. Velik je udarac zadalo stočarstvu i to, što su mnoge najbolje zemlje pretvorene iz livada i pašnjaka u oranice. Seljaci su si htjeli osigurati kruh s vlastite zemlje, budući da ga nije bilo moguće kupiti, itd. A jer je stoci bila dobra cijena, to su seljaci takodjer prodavali više nego bi smjeli. Nisu mislili na posljedice, nego su trošili od kapitala. Stočarstvo je ostalo natrag, kako je i bilo, ma da je stoka glavni proizvod za tržište. Seljak prodaje samo priplod stoke, vunu i male količine mliječnih proizvoda, dok žito potroši skoro sve na prehranu, i skoro svi moraju još kupovati. Kod prodaje obično bira najstarije za prodaju, a mladju stoku ostavlja kod sebe. On, dakle, ne proizvodi neposredno za tržište, nego prodaje ono, što njemu više ne služi.

Kad je, poslije rata, bilo novaca, posvećivalo je seljaštvo više pažnje svojim kućama, nego li stoci. Poslijeratno je doba upravo obilježeno gradnjom novih kuća. Na stoku se nije polagalo važnosti, jer se ona mogla prodavati dobro i onakva, kakva je bila. Gorštaci se nisu ugledali u Gornju Hrvatsku, gdje seljak radije sagradi novu staju nego novu kuću, držeći se

one rečenice: »Iz staje ću moći sagraditi kuću, ali iz kuće staju nikada«. Time misli reći, da će mu prihod iz stočarstva porasti zbog dobre staje toliko, da će moći sagraditi kasnije i kuću.

Došla je kriza: pad cijena, dugovi pritislili, porezi se povećali, i — što je bilo prvo na udaru? Ono što se najlakše unovči, a to je stoka. Prodavale su se sve više ovce, i volovi, pa krave, itd. Cijene su sve niže. Vol, koji je prije par godina stajao 5000 dinara, sad se može kupiti za 800—1000 dinara. A ovan za kojega su dobivali po 400 dinara, danas se može dobiti za 100 dinara. Radne je stoke ponestalo. Sela koja su imala prije po stotinjak volova, danas ih nemaju nego desetak. Primjerice selo Srdjević na Livanjskom polju imalo je prije krize 100 volova, a danas ih u čitavom selu ima samo šest. To selo broji 120 kuća.

*

Stada ovaca također su znatno spala. To je u toliko gore, što je ovca najkorisnija domaća životinja za kraškog seljaka. Dok se uzgojem goveda i konja bavi samo ograničen broj imućnijih seljaka (za tamošnje prilike), od ovaca ima koristi i najsiromašniji seljak s malo zemlje, jer svoje stado od desetak ovaca vodi na pašu po seoskim pašnjacima. Ovca daje seljaku hranu: vareniku (mlijeko) ljeti, sir za zimu, a maslaca cijelu godinu. Pored toga dobiva meso, u koliko ne proda priplod. Vunom od ovaca si pravi odijelo: čarape, šarvale ili čakšire, gunjac, koporan; žene spremaju haljinu, čarape, ječermu itd. Bez ovčjeg gnoja slabo bi mu polja rodila. I konačno, jagnjad može svake godine prodati i tako doći do gotova novca.

Broj je ovaca jako nazadovao. Gdje su nekada bila u pojedinih gazda stada ovaca od 600—1000 glava, danas se rijetko nadju stada veća od 200—300. Samo u bosanskim brdima, daleko od »kulture«, mogu se naći kod stočarskih nomada-seljaka veća stada od 500—600 ovaca. I tu vrijedi pravilo: »Das Schaf weicht der Kultur« (t. j. »ovca bježi od kulture«). Ovčarstvo zahtijeva velike prostore, a kad stanovništvo postane gušće, onda više nije moguće ostaviti tolike površine ovacama. Umjesto ovce dolazi onda svinja. Ovčarstvo opada, a svinjarstvo se diže.

Danas već ima mnogo kuća, koje nemaju ovaca. Kao primjer navodim jedan od najboljih ovčarskih krajeva, Kupresko polje, odakle je glasovita kupreska ovca. Na tom polju stada su veličine od 5—200 ovaca, i to:

200 i više ovaca ima oko 100 gospodarstava;
100—200 ovaca ima oko 200 gospodarstava;
20—100 ovaca ima oko 500 gospodarstava;
manje od 20 ovaca ima oko 1600 gospodarstava.

Stoka nije pala samo brojčano, nego i po kvaliteti. Bosansko goveče, mala buša je veoma često degenerirala, — po svoj prilici uslijed slabe hrane zadnjih decenija. Takvo bosansko goveče ne važe više od 150 do 200 kilograma žive vage. Navodili su mi ljudi primjere, gdje je gospodar s 10 krava dobivao poprečno dnevno svega 8 litara mlijeka. Pokušaj s uvodjenjem montafonske i podolske pasmine goveda nije uspio. I tek sada, t. j. pred nekoliko godina se poljoprivredna i stočarska stanica u Livnu postavila na ispravno stanovište, da oplemenjenjem domaće buše podigne kvalitet goveda. Isprva se polagalo više pažnje na vanjštinu goveda, a sada se selekcija vrši obzirom na mliječnost.

Kupreska, a naročito privorska ovca je na glasu, pa se ovnovi iz tih krajeva mnogo kupuju za rasplod.

*

A što da kažem o veterinarskoj službi? Kad nema novaca, ne liječe se ni ljudi, a kamo li stoka. Veterinarska je pomoć za seljaka veoma skupa. Kažu seljaci: Kad ti oboli krava, i pozoveš veterinara, da je liječi, onda moraš prodati kravu, da platiš veterinara. Naravno, u koliko krava prije ne crkne.

*

U vezi s intenzifikacijom stočarstva govori se mnogo o mljekarstvu i sirarstvu, i preporučuje podizanje sirarna, kao spas za tamošnji narod, da može unovčiti mlijeko pa da dodje do koje pare. To se već i radi. Sirarne niču kao gljive poslije kiše. Očito je to dobar posao! U samom livanjskom kotaru ima ih 17, od toga dvije velike. One su većinom vlasništvo mjesnih

trgovaca, koji u tim zapuštenim krajevima igraju posebnu ulogu. I sad se posao odvija ovako: Trgovac kupuje mlijeko u bescijenu, pravi sir i prodaje ga u druge krajeve. Seljaci moraju dati mlijeko u bescijenu, prvo, jer nema konkurencije trgovaca, drugo, jer trebaju novaca da kupe hranu, a treće jer ih sili trgovac, od kojega su ovisni, budući da su mu dužni. A »dobiveni novac« će i onako naći svoj siguran put opet u kasu istoga trgovca. Tako s tim »unovčivanjem seljačkih proizvoda«, trgovac pravi dvostruki posao i dvostruki promet: jedamput kod kupnje, a drugi put kod prodaje. A svaki puta odnosi veliku zaradu za se.

Kao lijek protiv toga izrabljivanja preporučuju mnogi mljekarske i sirarske zadruge. Onda će, vele, moći seljak da prodaje pod povoljnijim uvjetima i problem je riješen. Da, s gledišta trgovačkog kapitalizma, u individualno-kapitalističkoj ili zadružno-kapitalističkoj formi. Ali ne s gledišta životnog gospodarstva samoga seljaka. Posljedica te uvećane tržišnosti je, da se je seljak lišio posljednjeg začina svojoj svakodnevnoj puri. Nema više ni mlijeka za djecu, a niti sira za zimu. Kvalitet je seljačke hrane znatno spao, otkako bijeli smok ide u sirarne. Sve odnese »tržište« za novac, a novac opet odnese »tržište«, a da pri tome trgovanju seljak za istu svotu novca dobiva sve manje proizvoda za podmirenje svojih potreba. Doista, sa stanovišta tržišta i trgovačkog kapitalizma se seljačko pitanje riješiti ne može.



Žene srpom žanju pšenicu

SVE ŠTO PRODAJEMO JE JEFTINO, A ŠTO KUPUJEMO JE SKUPO.

Ključ za razumijevanje seljačkog gospodarstva u doba kapitalizma je tržište. Preko tržišta robe, novca i radne snage zahvaća kapital u gospodarske odnose na selu, i podvrgava sebi seljačko gospodarstvo. Preko tržišta dolazi seljački život pod vlast novca sa svim njegovim posljedicama: izrabljivanjem seljaka, krizama, osiromašenjem seljaštva, koje dovodi do gubitka krova nad glavom itd.

U doba, kad seljak nije kupovao ni prodavao, nisu postojale onakve krize kao danas. Onda je seljak mogao kod kuće potrošiti, što je proizveo: popiti mlijeko i vino, pojesti i pile i ovcu. Sve mu to danas odnese tržište, a za mali novac. No, onda nije morao ni kupovati odijela ni cipela za skupi novac, nego ih je pravio sam, u zadružnoj kući. Ali, ne smijemo zaboraviti, da je onda živjelo manje ljudi na više zemlje nego danas i da zemlja nije bila toliko produktivna. Danas su se prilike izmijenile.

Malo pomalo je dolazio seljak pod vlast novca, u jednom kraju prije, u drugom kasnije. Danas, u našim južnim, pasivnim krajevima možemo vidjeti slične pojave u seljačkom gospodarstvu, kakve su naši sjeverniji krajevi preživjeli već pred četrdesetak godina. Seljak postepeno dolazi do toga, da mora prodavati sve veći postotak svoje proizvodnje. Uzeti ćemo kao mjerilo srednjega seljaka, ni bogata ni siromašna, pa usporediti podatke, koje nam je dala anketa, što smo je izvršili. Dok takav srednji seljak n. pr. u Vojvodini iznosi na tržište čitave dvije trećine od ukupne vrijednosti svoje godišnje proizvodnje, srednji seljak u banskoj Hrvatskoj prodaje prosječno oko polovice svojih proizvoda, a drugu polovicu sam potroši

u vlastitom kućanstvu. U zaostalim krajevima Bosne i Dalmacije seljak, koji se računa kao srednji gazda, trži za novac jedva jednu trećinu svog godišnjeg priroda. A svaki siromašniji seljak iznosi na tržište još i manje svoje proizvodnje, sve do onoga siromaha, koji nema nikakvih proizvoda da proda, nego se naimlje za radnika. Važno je istaći, da u doba krize, seljaka tako pritištu razni tereti novčanih obveza: poreza, duga itd. da je sve više prisiljen prodavati od svoga dijela priroda što mu je potreban za život njegove obitelji. Što da radi! »Potriba ga nagoni«, pa mora da nekako dodje do novca, ili kako Bošnjaci kažu: »da ubije paru«.

Odnose seljaka prema tržištu kriza je pogoršala u vrlo velikoj mjeri. Cijene su seljačkih proizvoda veoma pale. Učenjaci vele, da su pale na polovicu od prijašnjih cijena. Ali, u stvari pogoršao se je položaj seljaka mnogo više. I kad se seljaci tuže na krizu, onda se obično tuže u prvome redu na velik pad cijena seljačkih proizvoda. Doduše, pale su i cijene industrijskih proizvoda, i uopće robe, koju seljak kupuje. Ali je taj pad mnogo manji, nego pad seljačkih cijena. Zato seljaci s pravom kažu: »Sve što kupujemo tako je skupo, a što prodajemo tako je jeftino, da si seljak svakoga dana može kupiti sve manje proizvoda potrebnih za život njegov i njegove poro-dice«. Eto, u tome pogledu nekoliko primjera iz pasivnih krajeva. Ističemo samo odnos vrijednosti proizvoda, koje seljak prodaje i robe koju kupuje. Puštamo ovdje po strani veliko značenje, koje ima pad cijena, izražen u novcu, za seljačke dugove, poreze i sve obveze, ustanovljene u novcu. Prije rata mogao je seljak u Bosni kupiti za kilogram ječma jedan kilogram soli. Sada treba dati tri kile ječma za jednu kilu soli. Za jedan kilogram ječma dobio je prije rata dva paketa šibica (po 10 novčića). Dvadeset godina kasnije moraš dati dvadeset kila ječma za takva dva paketa šibica. — Za jedan metar kukuruza dobio si pred rat u Banjoj Luci dva kaputa. Danas plaćaš jedan kaput s četiri metra kukuruza. — Seljačke cipele u bosanskoj Posavini stajale su pred rat pet do deset kruna, a mogao ih je čovjek nositi tri do četiri godine. Danas se plaća za par seljačkih cipela 120 dinara, a ne traju više od pola godine. Za jedan metar pšenice mogao si dobiti dva para cipela, a sada jedva kupiš jedan par. — Tuže

se seljaci u Vrbanji kod Banja Luke, da »za kilu eksera (čavala) moraju dati kilu vune«.

Još južnije u Bosni prilike su teže. Osobito su teške prilike na tržištu tekstilnih (odjevnih) predmeta i sirovina. Hajde, da usporedimo seljačke proizvode s kupovnim tvorničkim. U tim krajevima seljak redovno sam pravi gornje odijelo od domaće vune, koju prede i tko. Ali, uslijed raznih okolnosti, nema u mnogim krajevima domaćeg lana i konoplje, pa je prinuđen, da kupuje kupovno platno, koje tamo zovu bez. Prije rata mogao je seljak-stočar u Livnu za jednu ovцу dobiti toliko novaca da je mogao kupiti pedeset metara beza (pamučnog platna). Sada mu četiri ovce ne mogu kupiti pedeset metara beza. Na duvanjskom polju, u selu Kongori sjećaju se seljaci, da su prije rata s utrskom novca od jednog kilograma vune mogli kupiti deset metara trgovačkog platna. A danas valja dati za metar platna toliko, koliko dobiju, kad prodaju jednu kilu vune.

Ni vinogradarima u Dalmaciji nije bolje. Na Hvaru su mi pričali seljaci, da su za hektolitar vina mogli dobiti prije rata čitavo odijelo. Danas trebaju dati za jedno odijelo tri hektolitara vina. Svi ti primjeri pokazuju, koliko se je jako pogoršao položaj seljaka za krize.

Kod takovih nerazmjera u cijenama možete si lako predstaviti, koliko seljak mora više da radi i da se napreže, ako hoće da postigne tolik utržak u novcu, kakav je imao prije. S druge strane, on mora sve više da prodaje od svojih proizvoda, kako bi mogao da kupi one stvari, na koje se je navikao u bolja vremena. Ni jedno ni drugo mu ne uspijeva.

A što da tek kažemo o pljačkanju seljaka na tržištu, kad seljak dospije u nuždu, pa mora prodati ili kupiti neku stvar. Pogotovo je to slučaj onda, kad sa svojim proizvodima, a ne sa novcem, kupuje trgovačku robu. U tome pogledu neka budu dosta dva primjera, iznesena oba od vjerodostojnih svjedoka. Podpredsjednik Gospodarske Sloge prof. Jašo Jelačić mi je pričao slučaj, gdje su u selima Dalmacije seljaci kod mjesnih trgovaca plaćali kilogram soli po osam dinara, (umjesto po mnopolskoj cijeni od tri dinara) kad su plaćali sol svojim proizvodima. A g. prota Kecmanović mi je iznio primjer, gdje su seljaci u jednome selu kraj Banjaluke plaćali

jedan kilogram šećera s toliko jaja, da bi za njih u Banjoj Luci mogli dobiti šezdeset dinara. Zamislite: Osam dinara kila soli! Šezdeset dinara kila šećera! Takvi se i slični slučajevi u većoj ili manjoj mjeri događaju po svim selima. Svuda su seljaci izrabljivani od jačih, koji iskorišćuju njihovu nevolju i siromaštvo, jer na tržištu vlada onaj, koji je kapitalom jači, koji može čekati, a strada onaj, koji je prinuđen prodati i kupovati. To je onaj, koji nema prištednja ni rezerve, da može čekati, t. j. koji je kapitalom slabiji.

Kakav je izlaz moguć iz tog teškog stanja za siromašan i izrabljivani narod kao što je naš?

Prije svega, kao prvi korak samoobrane, koji se nameće sam od sebe: Kupuj što manje, kako ne bi trebao prodavati u bescijenu i ono što ti je potrebno za život. Prilagodi svoje gospodarstvo i svoj život svojim gospodarskim snagama, i nastoj da što više proizvedeš sam od onoga što ti treba za život. Nemoj kupovati skupo da ne moraš prodavati jeftino. Ukratko najprije treba prekinuti lanac, koji veže seljaka o kapitalističko tržište, a poslije toga će doći druge mjere. U protivnom slučaju će padati sve dalje pod vlast i ropstvo kapitala — a to znači, da će sve više siromašiti i sve teže živjeti.



Svakodnevna odjeća; muškarac nosi obuću a žene su bose. Zavoj na nozi žene vjerojatno je posljedica infekcije

PITANJE SELJAČKOG ODIJELA.

»Da nam nije stana i preslice, hodali bi usred zime kao Afrikanci!«

Kao najveći gospodarski teret osjeća seljaštvo danas općenito dva novčana izdatka: plaćanje poreza i izdatak za odijelo. Oba su izdatka naročito teška zbog toga, što seljački gospodar najednom mora izdati veću svotu novaca. U pasivnim krajevima — barem u njihovom najvećem dijelu, — ne osjeća se izdatak za odijelo u tako jakoj mjeri. Razloga za to ima dva. Prvi je, što čitavo gospodarstvo seljaka u pasivnom kraju stoji u znaku borbe za najpreći svagdanji kruh. A drugi je razlog, što si seljak u pasivnim krajevima ponajviše pravi odijelo sam. Medjutim, pitanje seljačkog odijela ni u tim krajevima nije tako jednostavno, kao što se mnogima pričinja. Ne valja zaboraviti, da je pribavljanje odjeće najteže pitanje našega narodnog gospodarstva uopće. Kad se o pitanju narodnog odijela raspravlja s gledišta etnografskog ili, možda, sa staniovišta romantičke idile o lijepom životu »primitivaca«, onda se mnogo griješi, ako se zaključci iz tih područja prenesu na ekonomsko područje. U krutoj životnoj borbi dobiva tako potrebna stvar, kao što je odijelo, sasvim drugo značenje, nego kad se gleda na nju kroz naočale etnografskog muzeja ili kao na paradiranje u lijepoj narodnoj nošnji, igrajući se nestašno seljaka »kao u Arkadiji«. Nastojao sam, tokom svoga putovanja, da ispitam problem, »kako seljak odijelo sam pravi«, s ekonomskog gledišta, s osobitim obzirom na mogućnosti, koje se u tom pogledu otvaraju u bližoj budućnosti. Naravno, da mi u tako kratko vrijeme nije bilo moguće proučiti temeljito taj predmet; a to mi nije bila ni namjera. Više sam želio da se informiram na

terenu, razgovarajući sa seljacima, s koje bi se strane najlakše dalo zahvatiti to naše najteže pitanje seljačke potrošnje. Donosim rezultate kako sam ih sabrao.

Kad je riječ o narodnom odijelu, valja razlikovati dvoje: platneno odijelo (rublje) i gornje odijelo. Da vidimo najprije ovo posljednje. Seljak u gorskim krajevima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, nosi narodnu nošnju iz čiste vune. Ta se vuna dobiva od domaćih ovaca, koje pasu po prostranim planinskim pašnjacima. Jedna ovca daje godišnje 1—1.5 kg, a može dati i do 2 kg neoprane vune. Ovce se strižu u mjesecu lipnju, a poslije toga se vuna priređuje za tkanje i tka preko zime. Vuna je puna masti, pa se mora najprije oprati. Kod pranja izgubi vuna 30—40% od svoje težine, a u nekim krajevima, gdje je vuna finija, ispere se i do polovice težine. Gledao sam u Livnu, kako se ta vuna pere. Kroz neki kanal, načinjen od drva i pregradjen rešetkama, pusti se voda. Vuna se stavi u pregratke i onda je seljak bosih nogu gazi i mijesi, dok voda ne odnese mast iz nje. Isti ovakav primitivni način pranja našao sam opisan u nekoj sredovječnoj kronici grada Firenze, sjedišta sredovječnog suknarstva. Prije svega, zamislite, kako je taj rad težak: stajati cio dan u vodi i gaziti vunu. Zatim, ona golema šteta, koju prouzrokuje takav način pranja. Od 100 kg neoprane vune, ispere se skoro 50 kg masti, koja se gubi. Kada sam seljake upozoravao na to, da tu mast od vune tekstilna tvornica veoma korisno upotrebljuje za pravljenje sapuna, dosjetiše se ljudi u nekim selima, da i kod njih žene spremaju vodu u kojoj su prale vunu, pa u njoj peru rublje. Ipak je šteta golema; ona ide na milijune kilograma masti godišnje, i to u kraju, gdje je sapun skupa rijetkost »samo za nedjelju«, a narod nije čist. Konačno, tako oprana vuna nije dovoljno oslobođena masti, i tvornice koje kupuju »oprano« vunu, još uvijek isperu daljnjih 20% težine te vune, a da pri tomu ne gube ni grama masti. Prva je stvar dakle, upozoriti seljake, da iskoriste mast ispranu sa vune, za pranje ili za pravljenje sapuna. Cijena je neopranoj vuni bila ovog ljeta 12.—Din po kg, a opranoj vuni 20.—Din. Znači, da je seljak mast davao upravo badava, što i odgovara njegovoj tehnici rada. Zato tvornice vole kupovati neoprano vunu, nego li opranu. Mast im povećava čistu zaradu.

Nakon pranja, vuna se suši, češlja i prede. Pređenje je opće zanimanje žena u tim gorskim krajevima. Svuda, kudgod čovjek ide, susreće žene, kako isture preslice preda se i vrte vreteno: na paši, idući putem, na polju, u dvorištu, u kući, uvijek i svuda. Od preslice i vretena se žena ne odvaja: to je njezin simbol. Sa tkanjem je već teže. Začudio sam se, kad sam čuo, koliko malo kuća u pojedinim selima ima tkalački stan. Od svih 19 tipičnih sela u 11 raznih kotareva u trokutu Banja Luka — Mostar — Split, koje sam ispitivao, jedino u selu Rumbocima u srcu Rame (kotar Prozor) rekoše mi, da 90% kuća ima vlastiti tkalački stan, »jer, vele, bez stana se ne može živjeti.« A to je selo najudaljenije od trgovačkog prometa. Za druga neka sela donosim podatke:

Selo	Kotar:	broj kuća:	broj tkalačkih stanova	%
Šargovac	Banja Luka	140	7	5
Šuica	Livno	300	100	33
Orguz	Livno	77	10	13
Srdjević	Livno	120	4	3
Zabrešće	Livno	54	10	19
Kongora	Tomislav-grad (polje)	90	9	10
Rakitno	Tomislav-grad (gora)	800	150	19
Pješivac	Stolac	150	75	50
Muč	Split	240	10—12	5

Općenito se može reći: što je selo udaljenije od glavnih saobraćajnih puteva, to ima više tkalačkih stanova. Ali, sve u svemu, tkalačkih je stanova razmjerno vrlo malo, daleko premalo. Uslijed toga su žene prinuđene da posudjuju stan u onoga, koji ga ima, ili još više, da si dadu otkati vunenu predju kod drugoga. Nisam ispitivao, pod kojim se uvjetima daje stan na posudbu, ali sam prikupio podatke o bijednim odnosima žena, koje tkaju za drugoga. U Orguzu na Livanjskom polju dobio sam ove podatke: Žena, koja tka za plaću drugima dobivala je prije 3 dinara po aršinu, a sada dobiva dva dinara po aršinu, a to znači po metru 3 dinara. Na dan može vrlo dobra tkalja satkati 3—4 aršina sukna, ali mora raditi od zore do mraka, »od zvizde do zvizde, od vida do vida«. Često radi i noću, kod svjetla koje sama plaća. Tako joj uspije da zaradi o svojoj hrani 9—12 dinara na dan. Često se događa, da žene,

tkajući, rade i po 20 sati dnevno, »dangubeći« (t. j. odmarajući se) samo 3 sata noću. Tako je, ako žena može da cijeli dan tka. Ali ako ona mora da radi kroz dan i druge kućne poslove, to prosječna tkalja ne može zaraditi više od 3 dinara dnevno, jer ne može izraditi više od jednog aršina sukna kroz večer. U Srdjeviću rekoše mi, da tkalja ne može istkati na dan više od 4 aršina i da može zaraditi nadnicu 2 do 5 dinara, ako radi od zore do mraka. U Rumbocima (kotar Prozor) seljanka tka bogatijima za 3—5 dinara dnevno s hranom ili za 2 kile brašna, radeći od svanuća do sumraka. Ako zakasni odbiju joj od plaće, ili mora nadoknaditi rad kod svijee. U Muću (kotar Split) plaća se za tkanje sukna 2 dinara po aršinu.

Takvi radni odnosi ne trebaju komentara. Oni pokazuju svu bijedu seljaka bez dovoljno zemlje, koji stradaju zbog kronične neuposlenosti takodjer i u svom selu.

Kad je sukno istkano, onda se valja. Valjanje vrše vješti ljudi, koji to znaju, a najčešće se daje zanatlijama u kojoj varošici (Bugojno, Livno, Sinj, Knin). Valjanjem se sukno stisne; ono postane gušće te se ujedno stegne od 70 na 45 do 50 centimetara. Običaj je svuda, da se za valjanje plaća jedan dinar po metru. Izvaljano sukno se bojadiše: »vrani« ili »modri«. U zabačenijim krajevima čine to obično same žene s raznim bilinskim bojama (najčešće vrane sukno s jasenovim lišćem), a u prometnijim krajevima donose k zanatliji — bojadžiji. Za vranjenje (vrana boja) plaća se jedan i po do dva dinara po metru, a za modrenje treba platiti 6 dinara.

Cijena je gotovome suknu po metru 30 dinara (širina 45—50 centimetara). Da ponovimo čitav postupak dobivanja sukna, uz mali proračun prema cijenama od godine 1935.:

Cijena vune neoprane 1 kg Din 12, za 1 m sukna treba 1 i dvije trećine kg = Din 20.

Cijena vune oprane 1 kg Din 20; za 1 m sukna treba 1 kg Din 20, valjanje 1 dinar, vranjenje 2 dinara. Svega trošak bez radne snage Din 23.

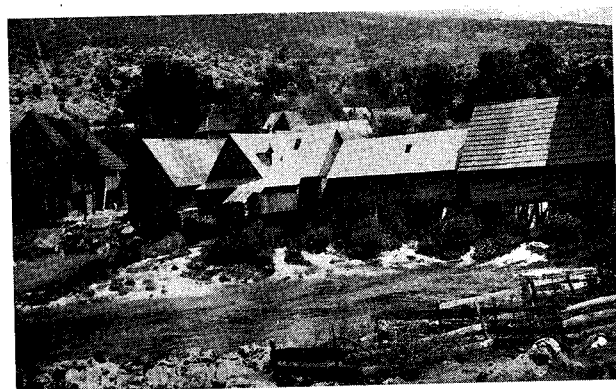
Kako je cijena gotovom suknu Din 30 po metru, znači za čitav rad utrošen za pređenje i za tkanje, te donošenje na tržište i plaćanje pijacovine dobiva seljak po metru 7 dinara.

*

Za narodno odijelo treba mnogo sukna. Za gunjac ili koporan treba oko 3 metra, a isto toliko za čakšire, odnosno za šalvare. K tome dolaze još mnogi drugi dijelovi odijela, načinjeni od vune, kao pas, čorapi (čarape), tozluk (dokoljenice) itd.; kod ženske nošnje haljina, jelek (duga haljina bez rukava), pas, čarapi, predivo (šal) i slično. Medjutim, krivo misle oni, koji smatraju narodnu nošnju isključivo narodnim proizvodom. Ona je zapravo kombinacija narodne kućne radinosti i zanatske proizvodnje čaršijskih zanatlija, koji proizvode naročito ukrasne dijelove za svetačku ili, kako vele, »misnu« nošnju. Narodna je nošnja veoma skupa. Obući se potpuno u narodno odijelo stoji danas za muškarca oko 1000 dinara, a za ženu još i više t. j. čitavih 1500 dinara. Od te svote otprilike polovica otpada na proizvod seljaka, a polovica je kupovne robe zanatlijske i to: fes, predivo (šal), prisumit, fermen (u siromašnijih: djoka, vrst prsluka od »glota«) itd. Obično svakodnevno narodno radno odijelo je jeftinije; ono stoji 400—600 dinara. To se odijelo mora nabavljati svake godine, jer se u radu istroši. No s redovitim pranjem i čuvanjem može da se nosi i 2 godine, pa makar se redovito oblači svaki dan.

Jedne sam nedjelje došao u selo Otinovce na kupreškom polju. Narod je upravo izlazio iz crkve. Prekrasna slika živih boja: bijelo, crveno, crno, sve se miješa pred očima u divan sklad. Najednom se taj sklad poremeti. Muškarci u lijepoj narodnoj nošnji pokrivaju glave i svakome od njih osvane na glavi — sportska kapa. Odakle ta »moda«? Odgovor brzo razjašnjuje situaciju: sportske se kape nose zato, jer šubica, koja ide uz narodnu nošnju stoji 50 dinara, a kapa samo 12 dinara. Doista ništa toliko ne uništjuje narodnu nošnju, koliko činjenica da je ona skupa. Istina je, da ona traje dulje, i tri do četiri puta, nego tvorničko odijelo. No kada se kupuje, valja imati na kupu svotu od 400—600 dinara. Ako toga nema onda seljak kupuje najjeftinije odijelo od cajga za 250 dinara, makar zna da će mu trajati najviše 3—6 mjeseci. Valja se nekako zaštititi od zime i golotinje. Ne gubi se narodna nošnja onako, kao što se to obično pripovijeda, naime da najbogatiji seljaci i žene oponašaju »gospodu« u odijevanju. Mnogo se više gubi narodna nošnja, jer je skupa za sirotinju. U mnogim selima, naročito u Hercegovini gdje se već

narodna nošnja dosta izgubila, rekli su mi seljaci, da se »gazde oblače narodno, a sirotinja civilno.« Nadalje se gubi takodjer narodno odijelo za djecu. Dok djeca idu u školu oblače ih »a la franka«, pa sve dok ne poodrastu, jer je takvo odijelo za djecu jeftinije, ma da nije bolje. Ima još jedan razlog zbog čega se seljaci tuže na narodnu nošnju: Ona je nepraktična za rad, i slabo štiti od zime. Uski rukavi koporana nezgodni su pri poslu, pogotovo jer se sada radi »čudo više nego prije«. A ni od planinske zime ne može čovjeka obraniti kratki i otvoreni koporan. Zar to ne znači, da seljak napušta svoju proizvodnju sukna za kupovnu robu? Ne, on još danas uvijek pravi sam sukno, ali mijenja kroj. Umjesto čakšira ili šarvala nose se »rajtoze«, umjesto koporana kaput, a umjesto fermena prsluk. Odijelo je krojeno na građanski način, ali je od domaćeg materijala. Taj se način odijevanja širi sve više. Za to odijelo treba nešto više sukna (7 metara), otprilike 1 metar više nego za čisto narodno. Ali treba kupovati manje ukrasa, pa je jeftinije. Sukno zgotovi seljak sam, a za pribor i ruke uzima krojač 50 dinara za kaput, a za hlače 30 dinara. Svega izdatak u novcu čini 85 dinara. Jedan mi se majstor u Livnu hvalio, da je prošle godine izradio 200 komada takvih odijela. U mjestu ima 7 majstora. Takvo se odijelo širi sve više, upravo sada za krize, jer je jednostavnije i praktičnije, a moglo bi se izradjivati uz cijenu od 200 dinara. Zamislite, odijelo od čiste vune koje se može nositi najmanje dvije zime, za 280 dinara. Otprilike toliko stoji kod nas odijelo od najprostijeg »caiga« koje ne traje dulje od 6 mjeseci. Ne treba mnogo mudrovanja kad se uoče ove činjenice. Zaključci se nameću sami od sebe.



Vodenice za obradu tkanine i mljevenje žita

SELJAČKO ODIJELO S GLEDIŠTA NARODNOG GOSPODARSTVA.

Pitanje odijela je jedno od najvažnijih pitanja našeg narodnog gospodarstva. Odijelo je predmet opće upotrebe, koji čini naše narodno gospodarstvo najjače ovisnim o stranim zemljama. Oko četrdeset posto svega našeg uvoza otpada na uvoz tekstila. No naročito za naše seljaštvo ima pitanje odijela veliku važnost. Ne samo zbog toga, što izdatak za odijelo i odijevanje uopće predstavlja u velikom dijelu našega seljaštva najveći godišnji izdatak koji valja učiniti najednom, u jedan mah. Ma da izdatak za odijelo čini oko dvije petine svih seljačkih izdataka u novcu, ipak to nije njegova najteža strana. Ponajviše uslijed potrebe da seljak kupuje odijelo, i da se to odijelo (svejedno da li sirovine ili gotova roba) nabavlja u inozemstvu, postalo je čitavo naše seljačko gospodarstvo neposredno ovisno o cijenama na svjetskom tržištu, za svoje proizvode. Da se jasnije izrazim: Mi moramo izvoziti naše seljačke proizvode, da bi njima platili uvoz tekstila. A kad moramo izvoziti seljačke proizvode, onda to moramo činiti po cijenama, koje važe na svjetskom tržištu. Te svjetske cijene određuju onda cijenu seljačkih proizvoda i na domaćem tržištu, pa je na taj način preko uvoza tekstila naše seljačko gospodarstvo došlo u veliku zavisnost o kretanju svjetskih cijena. Da mi doista s izvozom seljačkih proizvoda plaćamo uvoz tekstila, vidi se iz naše trgovačke statistike. U desetljeću 1921. do 1931. pokazivala je naša vanjska trgovina slijedeću sliku:

Izvoz seljačkih proizvoda:

žita	12.042,000.000 Din
kože i peradi	10.601.000.000 „
mliječ. proizvoda i jaja	5.504,000.000 „
kože	1.435,000.000 „
vina i rakije	288,000.000 „
Ukupno	29.870,000.000 Din

Uvoz tekstila:

pamuka i preradjev.	18.207.000.000 Din
vune i preradjevina	7.162.000.000 „
jute, lana, konoplje	1.744.000.000 „
svile	1.654.000.000 „
ostalo	1.187.000.000 „
Ukupno	29.954.000.000 Din

Možemo s gledišta narodnoga gospodarstva ukratko reći, da smo u desetljeću prije krize godišnje prosječno kupovali za 3 milijarde dinara tekstila, s novcem utrženim za izvezene seljačke proizvode. Ta veza ima veliko značenje. Kad bi mi mogli, na neki način, da pitanje proizvoda odijela riješimo sami u našoj zemlji, mogli bi ne samo da za toliku svotu aktiviziramo našu platežnu bilancu, nego bi bili oslobođeni pritiska da moramo izvoziti naše poljodjelske proizvode. A to znači, da bi mogli prekinuti najjaču vezu, koja veže naše seljačko gospodarstvo o kapitalističko svjetsko tržište, što bi seljaštvu na domaćem tržištu omogućivalo voditi samostalnu politiku cijena. Dakle, za naše seljaštvo praviti vlastito odijelo značilo bi danas ojačati gospodarski toliko, da određuje cijene svojim proizvodima, a za sve nas bi značilo: više hljeba, više mesa i vina, jednom riječju više hrane. Zbog toga smatramo pitanje seljačkog odijela jednim od najvažnijih pitanja seljačke gospodarske politike.

*

Kad je riječ o proizvodnji odijela, onda pored lana i konoplje dolazi u prvi red vuna. Da vidimo, najprije, kako je s trgovanjem vunom i odijelom iz vune danas, u t. zv. pasivnim krajevima. Opisat ćemo, primjera radi, tržište u Livnu, i kraj, koji je s njime vezan. Samu proizvodnju vune i vuneno odijela već smo opisali.

Ovce se strižu od konca lipnja do kraja kolovoza. U rujnu je trgovanje vunom u punom jeku. Na tržište dodje svega oko 100 do 120.000 kilograma (10 do 12 vagona) vune. Od te količine 8 do 10 vagona kupe sami seljaci, koji nemaju ovaca, a 2 do 3 vagona se izvozi u Italiju odnosno u Švicarsku (preko Trsta). Cijena je izveznoj vuni bila 7 lira po kilogramu (25 di-

nara), a naš seljak je dobio za 1 kilogram svega 10 do 12 dinara. Prije rata znalo se je na livanjskom tržištu sakupiti i do 20 vagona oprane vune. Za rata je ovčarstvo mnogo stradalo. Neposredno poslije rata nije kod seljaka bilo interesa za vunu, a tek sada, za krize, počela se je dizati prodaja vune. Najveći udarac proizvodnji vune zadalo je dijeljenje kućnih zadruga, s jedne strane zbog toga, što su pašnjaci podijeljeni, a s druge, što žene više nemaju toliko vremena za tkanje, a niti svaka podijeljena kuća ima tkalački stan. Glavno sabiralište vune za čitav kraj od Glamoča do Bugojna i Kupresa, je Livno. Tu su trgovci, koji kupuju vunu na veliko. No vrijedi običaj, da nikada ne kupuju neposredno od seljaka u drugim mjestima, da ne bi konkurirali mjesnom trgovcu i razbili mu njegov monopolni položaj. Radije plate trgovcu nešto višu cijenu nego bi platili seljaku, pa solidarno drže sistem lokalnih stvarnih monopola. Tako obojica zarade više, a račun plaća seljak.

Proizvodni postupak za sukno traje po običaju veoma dugo. Treba više od godinu dana otkako se vuna ostriže pa dok dodje na tržište u obliku sukna. To traje od ljeta jedne pa do jeseni druge godine. Ali to ne znači, da se ne bi proizvodnja mogla znatno ubrzati kad bi nastala potreba za to. Najveća je prodaja seljačkog sukna pod jesen. Sukna se proizvodi najviše u trokutu Travnik—Zenica—Maglaj, a osobito se ističu sela ispod Maglaja, koja preradjuju i kupljenu vunu a ne samo vlastitu. Glavno je tržište sukna u zapadnoj Bosni grad Jajce. Na sajmu na pravoslavni Miholjdan (12. X.) sakupi se u jajačkoj čaršiji 1000 do 1500 metara seljačkog sukna, a dolaze da ga kupuju čak seljaci iz Travnika i bosanske Posavine.

*

Takvo je danas faktično stanje. A kakve mogućnosti postoje? Prije svega podsjećam, da smo u prošlom članku već ustanovili da odijelo iz čiste vune, koje se može nositi dvije godine stoji 280 dinara, t. j. upravo kao i odijelo iz najprostijeg cajga, koje traje jedva 6 mjeseci. Prema tome postoji mogućnost obzirom na cijene, da se iz pasivnih krajeva (t. j. hranom pasivnih) prodaju odijela iz domaće vune u sjeverne, aktivne krajeve. Dakle, prva i glavna stvar, tržište je tu; treba ga samo organizirati. Poteškoće dolaze s drugih strana. U prvom redu,



vune nema dosta. Mi smo prisiljeni, da uvozimo velike količine vune. Naš je uvoz godine 1935. samo sirove vune iznosio 3 i po milijuna kilograma, a svih vunениh preradjevina još 2,5 milijuna kilograma k tome. Sav je uvoz vune dosizao vrijednost od 345 milijuna dinara.

No, tu vunu uvoze tvornice, a mi govorimo o seljačkoj proizvodnji. U tome su pogledu naši podaci veoma oskudni i nepouzdan. Državna statistika kaže, da u tri banovine, (t. j. savska, primorska i vrbaska) ima svega 2,2 milijuna ovaca. Stručnjaci pak uvjeravaju, da se k tome broju može pridodati još čitava trećina, jer da statistika ne predstavlja pravo stanje stvari nego manje. Dakle, možemo uzeti svega 3 milijuna ovaca na 4 i po milijuna stanovnika. Uvažimo, da kraške ovce daju prosječno 1 i po kilograma vune na godinu, i da se od 1 kilograma oprane vune isprede 1 metar uskoga sukna (širine 50—60 cm). Za odijelo treba 7 metara sukna; to znači da treba otprilike 7 ovaca da obuku čovjeka. (Za narodno odijelo računaju da treba 10 ovaca). Prema tome, ako treba čovjek svake druge godine odijelo, ne bi postojeći broj ovaca bio dosta ni da oblači redovito milijun ljudi. Ovaca je daleko premalo. No, postoji mogućnost da se u planinskim kraškim krajevima drži daleko više ovaca. Naročito, ako ljudi posvete više pažnje stočnoj hrani. Da mogućnost da se drži više ovaca, postoji, vidi se po tome, što je broj ovaca još pred nekoliko godina, a osobito prije rata, bio mnogo veći. Danas je u stvari toliko spao, da se za trokut Banja Luka—Mostar—Split može općenito uzeti, da 10% seljačkih gospodarstava nema ovaca uopće, 70% ima do 20 ovaca t. j. jednu do dvije ovce na ukučana, a preostalih 20% imaju veća krda. Jedva jedan ili dva gospodara u selu imaju preko 100—200 ovaca, a samo neki seljaci u gorskim krajevima (srez Glamoč, Bosanski Petrovac, itd.) imaju krda od 1000 ovaca. Osim toga, imaju svuda veća krda trgovci, koji se bave prodajom vune. — Preduvjet, da se proizvodnja vune poveća, je prije svega siguran kupac, koji će platiti stalnu cijenu. Bez toga se sva propaganda svodi na puste i prazne riječi. Tek kad to postoji, može se računati na povećanje proizvodnje. A milijuni seljaka, koji bi i po postojećim cijenama radije uzeli vuneno odijelo nego cajn za iste novce, predstavljaju takvoga sigurnog i stalnog kupca.

Prigovor, da je vuna kraških ovaca slabe kvalitete, pa zato neupotrebljiva moram odbiti. Istina je da je ona opora, i »bič« joj je kratak. Uslijed toga su i propali pokušaji da se izvozi u Njemačku ili Češku. Talijani kupuju našu vunu samo za punjenje madraca, i pravljenje užeta. Naše tekstilne tvornice, doduše, kupuju našu vunu, ali samo za miješanje s inozemnom, plemenitom vunom. Obično se ne uzima naše vune više od trećine, pa onda služi za tkanje vunениh pokrivača i najprostijeg tvorničkog sukna. Moram priznati i to, da dosada nije uspio pokušaj, da se vuna naših ovaca oplemeni, jer su sve finije pasmine ovaca degenerirale brzo. Jedni pripisuju to prirodnim uvjetima, naročito oporom klimi i vjetrovima (buri), dok drugi ističu takodjer i slabu ishranu, te činjenicu, da nema staja, pa ovce zimuju na snijegu i uslijed toga strada vuna. Sve nas to ne smije pokolebati. Ako dosadašnji pokušaji nisu uspjeli, ne znači da ni budući pokušaji ne će donijeti povoljan rezultat. Naši agronomi i veterinari dužni su da svome narodu pribave taj uspjeh. A konačno, kad je i ova kova vuna dobra milijunima seljaka iz Dalmacije, Hercegovine i Like, zašto da ne bude dobra i seljacima iz gornje Hrvatske, Slavonije i Vojvodine. Svakako je bolja za zimu nego cajn.

Nalazim, da je pogreška upravo u tome što se je htjelo prodavati sirovu vunu tvornicama, umjesto da se je prodavalo izradjeno sukno ili, još bolje, gotova odijela seljacima. Proizvodnja sukna kao kućni obrt mogla bi se uvelike raširiti. Ona bi mogla zaposliti na hiljade, ako ne i stotinjak hiljada muškaraca i žena. Naročito kao dopunsko zanimanje seljaka i seljakinja preko zime, kad nema rada, bilo bi tkanje sukna od koristi. Danas njihove radne energije ostaju neiskorišćene, a oni u isto vrijeme stradavaju.

Da se omogućiti tkanje sukna u većoj mjeri, potrebno bi bilo prije svega, da se poveća broj tkalačkih stanova, koji je danas doista veoma malen. Stari tkalački stan je nezgodan. Na njemu se sporo tka, a sukno je veoma usko. Naši inženjeri morati će nam izraditi uzorak tkalačkog stana, naročito za vunu, koji će tkati brže, gušće i sa širim brdom. Takav stan bi morao biti gotovo posvema od drva i jednostavan, da ga seljaci i seljački majstori mogu lako i jeftino napraviti sami.

Razumije se, da cijela organizacija može da bude sprovedena na korist seljaka jedino na zadružnoj osnovi, počevši od striženja vune i zajedničke ispaše, pa sve do prodaje gotovih odijela seljacima u aktivnim krajevima. Naravno da bi se kod provedene zadružne organizacije prodaja odijela vršila za nakup žita koje je potrebno seljacima iz pasivnih krajeva. Dakle stvarna razmjena dobara izmedju samih seljaka: žito za odijelo — odijelo za žito! Sva tehnička poboljšanja dolaze iza pitanja organizacije. Bolju tehniku donosi organizirana razmjena dobara.

*

Zar Gandhijeva preslica? Da, ako je shvatite kao simbol. Što seljaku drugo preostaje, kad za čitavu ovcu ne može kupiti najjeftiniju tvorničku košulju. Problem nije danas u tom, hoće li seljak nositi tvorničku ili domaću košulju, nego u tome, hoće li hodati odrpan i go — ili si odjeću sam napraviti.

Ima li smisla u dvadesetom stoljeću podizati tekstilnu industriju na osnovu kućnog obrta? Zar to ne znači nazadak? Nije li to najslabija proizvodnja, nisu li radnici najslabije plaćeni i ne rade li pod higijenski najlošijim uvjetima? — Znam da će mi »napredni« staviti ovakova ili slična pitanja. Kapitalist bi lako riješio stvar: ima li dosta sirovine i jeftine radne snage, da se kapital rentira, on bi podigao tvornicu. Ako račun pokaže, da se ona ne rentira, onda ništa. Ostalo bi sve kao danas. Napredni bi podigli modernu tvornicu s najsavršenijim tehničkim uređajem. Zaposlili bi stotinu radnika, koji bi proizvodili sa strojevima više robe nego li je stotine hiljada seljaka može kupiti. No naši su produkcionni uvjeti na selu drugačiji. Stvarno bi problem ostao neriješen: mnogobrojni seljaci u pasivnim krajevima ne bi mogli zaraditi kruha za se ni za svoju djecu. A ovako će ga moći, a da ne budu ovisni o pritisku rentabiliteta tudjeg kapitala. Podsjećam na to, da još danas ima i u naprednijim industrijskim zemljama (Austriji, Češkoj, Njemačkoj, pa i Engleskoj) na stotine tisuća radnika zaposlenih kod kuće. A naši bi mogli ostati uza to i seljaci, kod svoje kuće i raditi po svojoj raspoložbi, te se tim radom osloboditi od svjetskog tržišta. Kako će biti za 50 godina, ne znam, i ne tiče me se još. Zasada znam, da je stvarno moguće, bez ovisnosti od kapitala, odmah započeti s radom, kako sam ga izložio.

VINSKA KRIZA, TRGOVINA I SELJAŠTVO.

Početkom su g. 1936. naše dnevne novine donijele opširne članke o vinu i o vinskoj krizi. U njima se pisci zalažu za slijedeće mjere: onemogućenje prodaje »direktora«, ukinuće trošarina, zabrana uvoza suhoga groždja (grčkog,) smanjenje proizvodnje i povećanje domaće potrošnje vina, koja je kod nas mala, a poslije toga unapredjenje vinogradarstva osnivanjem zadruga, itd.

Sve su to korisne mjere, koje bi uvelike koristile poboljšanju trgovine vinom, ali one nisu dostatne. Zapravo se sve te mjere preporučuju više s gledišta trgovine i trgovaca vinom, iza kako je vino prošlo iz ruku seljaka-producenata. One ne rješavaju vinsku krizu za prvoga producenta seljaka-vinogradara. S gledišta seljačkog izgleda vinska kriza i poteškoće, s kojima se susreće seljak, malo drugačije, nego s gledišta »narodnog« gospodarstva. Vino za prodaju u rukama seljačkog gospodara nema istu ekonomsku vrijednost kao vino u rukama trgovca ili vinogradara-veleposjednika, ma da se radi, možda, o istoj kvaliteti i o istoj cijeni. Da to dokažem iznijet ću nekoliko primjera o vinskoj krizi u Dalmaciji, kako je osjećaju tamošnji seljaci-vinogradari. Iznosim ih izvorno onako, kako su mi ih prikazali.

Riječ o je o seljacima iz posve vinogradarskog kraja. Prije svega valja istaći da su njihovi vinogradi veoma maleni. U kaštelanskom primorju (Kaštel Lukšić) se računa, da prosječna kuća s 5—6 članova obitelji ima jedan hektar obradive zemlje, a od toga pola hektara vinograda. Od svega 252 kuće nema zemlje uopće 2%; do jednoga hektara obradive zemlje ima 48%, a od jednog do tri hektara isto 48%. Preko 3 ha zemlje nema nego 5 kuća (to jest 2%). U Starom gradu na Hvaru čitave tri četvrtine stanovnika imaju manje od jednoga hektara vinograda,

a tek jedna četvrtina ima od jednoga do tri hektara. A vinogradi su — uz maslinike — jedine veće obradive površine. Najveći seljački posjed u Starom gradu nema više od 2 i pol hektara vinograda. Od njega živi 14 članova obitelji.

Možemo prosječno uzeti, da u Dalmaciji srednji vinogradar dobije godišnje 30—40 hektolitara vina.

Već ti posjedovni i proizvodni odnosi jasno pokazuju, s kakvim se poteškoćama mora da bori dalmatinski vinogradar. Ali, glavne poteškoće nisu na području proizvodnje. One počinju s trgovinom. Čim groždje dozori, počne se trgati i prodavati. To je najnerentabilnija upotreba groždja, jer se ono prodaje veoma jeftino. Prodaju ga samo najsiromašniji, koji ne mogu čekati još par tjedana, dok ono sazrije. Ali groždja se ne prodaje razmjerno mnogo.

Drugačije je s mastom. Mäst zovu u Dalmaciji ubrano groždje, neprešano, nego ostavljeno zajedno s moštom i peteljkom, dakle potpunu sirovinu za pravljenje vina. S tim mastom tjeraju trgovci najveću spekulaciju. Mäst se prodaje iz najveće nužde. Prodaju ga siromašniji vinogradari, pod jesen, da kupe živih namirnica, odijela i obuće za zimu, da plate porez i dugove. Trgovcima se najbolje isplati kupovati mäst pa pritiskuju svoje dužnike, da ga što prije donesu. Siromasi najčešće svoje dugove otplaćuju mastom. A mastu je uvijek cijena jedan dinar po litri, bilo vino po 2 ili po 4 dinara litra. U tome su svi trgovci sporazumni i drže jednaku cijenu. Seljak koji ne može da čeka do Božića da proda vino (jer ga pritište isti trgovac), morat će dati u jesen mäst po dinar. Sličnim se načinom služe vlasti za utjerivanje poreza. I to se vrši preko trgovaca. Vlast pritisne s porezom, a trgovac to znade, pa obara cijenu. A kako prolazi trgovac s mastom, pokazuje ovaj primjer. U Kaštel Lukšiću kupovali su trgovci mäst po dinar. Iz njega su isprešali mošt, a od dropa su pekli rakiju dropulju (komovica). Od dva hektolitara masta dobili su oko 120 litara vina i oko 15 litara rakije. Rakiju su prodali uz cijenu od 13 dinara po litri, i tako su rakijom isplatili mäst. Vino im je ostalo badava. I još su drop prodali kao gnojivo. Sad, neka stručnjaci izračunaju »rentabilitet« takvog vinogradarstva! A nacionalni ekonomi, neka proučavaju utjecaj »svjetske« krize...

Količine masta, koje se tako prodaju, nisu malene. U Ko-

miži je već u listopadu 1935. godine prodano oko 10 vagona masta, a u Šibeniku 80 vagona. Kad je rodna godina, pa urodi više groždja nego što vinogradari seljaci imaju sudja (bačava), prinuđeni su da prodaju trgovcima mäst. Siromašni, koji nemaju kapitala da nabave bačve, moraju činiti tako svake godine. A vele, da u Kaštelima 25% vinogradara nema dovoljno sudja kod malo bolje berbe.

*

Glavno je sezona prodaje vina u mjesecima od prosinca do ožujka, ili kraće od Božića do Uskrsa. U Kaštelima dolazi trgovac sam u selo, i njemu prodaju vino. Cijenu postavlja trgovac. Unatrag posljednjih nekoliko godina, seljaci ne mogu u mjestu postići za kaštelansko vino više od dinar i pol do dva dinara. Na Hvaru se vino također teško prodaje. Tamo postoje mešetari (sansiri), koji rade za trgovce uz proviziju. Seljaci jedva čekaju, da netko hoće kupiti njihovo vino, pa zato mešetar sa svoje strane daju mito: sto dinara u novcu po bačvi, ili pršut, drva, kozlića, sira, sve u vrijednosti od pedeset do sto dinara.

Na Hvaru je litra vina bila dinar i po, a u Splitu 3—4 dinara. Tu stopostotnu razliku stvorio je prevoz i trgovačka spekulacija. A što da kažemo onda za cijene dalmatinskom vinu kod nas, u Zagrebu? I pored svih neopravdano velikih trošarina, svi su posrednici za vino dobili više nego li seljak, koji ga je proizveo.

Pred ovogodišnju (1935.) berbu bile su sve zalihe vina rasprodane. Vino je imalo lijepu cijenu, koja je dosegla četiri dinara po litri. Kod te cijene, ako je riječ o cijeni, vinska se kriza gubi. A što to koristi seljaku, kad je devet desetina seljaštva moralo iz nužde prodati svoje vino odmah pred Božić za dinar i dvadeset pet para po litri? Trgovina vinom je tako unosna, da se vinskim trgovcima ne isplati da imaju vlastite vinograde. Oni vole eksploatirati seljaka, nego zemlju.

*

Kakvu ulogu igra vino u seljačkom gospodarstvu vinorodnih krajeva Dalmacije? Za njih vino nije luksus. Vino je skoro

jedini proizvod pasivnih krajeva, koji se prodaje za novac. Po njemu dolaze seljaci do kruha. Rekli smo, da prosječni vinogradar Dalmacije proda godišnje 30 do 40 hektolitara vina. Za nj dobije svojih 4—5000 dinara novca. Od te svote samo za brašno treba preko 2000 dinara, a s preostalih dvije do tri hiljade dinara mora da nabavi svu ostalu hranu, odjeću i obuću za 5—6 članova svoje obitelji, i još da kupuje galicu i sumpor, što ga košta oko 400 dinara na godinu. Vinogradar ništa ne proizvodi kod kuće za vlastite potrebe. On mora sve da kupuje. Njegovo je gospodarstvo novčano s 80 posto. Zato ga vinska kriza i pogadja tako teško. Eto, kako se tuže seljaci sa Hvara na »škare« industrijskih i seljačkih cijena: Prije rata smo za hektolitar vina mogli kupiti odijelo. Danas za jedno odijelo moramo dati tri hektolitara vina. — Prije smo za litru vina dobili 10 kutija žigica; danas za kutiju žigica moramo dati litru vina.

A zahtjevi vinogradara doista nisu veliki. Sami seljaci formulirali su ih ovako: Ne vičemo puno, ako dobijemo sto kila pšenice za sto litara vina. Zadovoljni bi bili, kad bi mogli dobiti za litru vina tri dinara, pa da im pored kruha ostane još dva dinara za hranu na dan. Doista, kod konzumne cijene dalmatinskog vina od deset dinara, ne treba mnogo državničke mudrosti, da se tom glavnom životnom zahtjevu seljaka udovolji. I pored sve »svjetske« krize ... Jer, za njih je pitanje cijene vina pitanje kruha.

*

Da spomenemo još jednu tešku stvar, koja jako tišti dalmatinske seljake. Malo ljudi znade, da kod nas u Dalmaciji, još uvijek postoji kmetstvo. Po zloglasnim nettunskim konvencijama izuzete su zemlje talijanskih državljana ispod udara agrarne reforme, i hrvatski seljaci moraju još uvijek da kmetuju talijanskim veleposjednicima. U njihovim su rukama kvalitetom najbolje zemlje, osobito vinogradi. Seljaci ih obrađuju, dajući veleposjedniku obično trećinu priroda. Vinograd uopće ne smiju brati bez prisustva veleposjednika, koji ne radi ništa, a dobiva gotove plodove. Veleposjednik daje jedino trećinu galice i plaća trećinu poreza. Samo jednom veleposjedniku Talijanu nanijeli su kmetovi u konobu godine 1926. preko 2800 hektolitara vina. Sada prima manje, t. j. 600—700 hektolitara. Seljaci

ne vole obrađivati gospodsku zemlju, slabo je gnoje, pa zemlja ne proizvodi kako bi mogla. Seljak radije radi svoju malu baštinu. Takvih veleposjednika ima u Kaštel-Lukšiću sedam. Ne valja zaboraviti, da pojedini seljak ne dobije više od 20—30 hektolitara vina za sebe. A na Hvaru, gdje ima seljak prosječno ispod jednoga hektara zemlje, ima najveći talijanski optant veleposjednik preko 100 hektara vinograda, na kojem kuluči 350 seljaka kmetova.

Sve se to zbiva ljeta gospodnjeg 1935. ili 146 godina poslije francuske revolucije, odnosno 362 godine nakon bune Matije Gupca.



Prizor s tržnice

SAOBRAĆAJNE PRILIKE I NEPRILIKE.

Jedan od najvažnijih razloga zapuštenosti i zaostalosti »pasivnih« krajeva su tamošnje saobraćajne prilike. Zbog toga, što nema dobrih i jeftinih saobraćajnih veza, ne mogu se iskoristiti prirodna bogatstva tih krajeva, kako bi se inače mogla. Još je gore, što je uslijed slabe saobraćajne organizacije promet dobara slab, pa nema izjednačenosti u cijenama. Od toga seljak najviše pati. Čitavo je unutarnje područje pasivnih krajeva zapravo razbijeno u velik broj malenih lokalnih tržišta, na kojima vlada bez konkurencije nekolicina »domaćih« trgovaca. Konkurencije nema upravo zato, jer je saobraćaj skup, a zbog toga su i tržišta razmjerno mala. Osim toga je saobraćaj neorganiziran, pa svaki trgovac mora organizirati za sebe prevoz robe. Dobro organizirane i jeftine saobraćajne veze razbile bi monopolni položaj lokalnih tržišta i izjednačile cijene. Odnosno, to je barem jedan od glavnih uvjeta da se cijene izjednače, a seljac oslobode pritiska i lokalnih trgovaca i lihvara.

*

U našim zaostalim krajevima našli su se jedan pored drugoga najmodernija i najprimitivnija saobraćajna sredstva, od nošenja tereta na ljudskim leđima do teretnog automobila, od osamarenog konjića do motocikla, od neokovanih volujskih kola do elegantne limuzine. Sve to prolazi jedno kraj drugoga po cestama. Na njima se može vidjeti čitava povijest saobraćajnih sredstava unatrag hiljadu godina.

Pravu sliku o ulozi saobraćaja ne daju nam apsolutni brojevi, nego relativna gustoća saobraćajnih sredstava. Donijet ćemo podatke o toj gustoći za banovine koje nas interesiraju, t. j. savsku, vrbasku, primorsku, a radi usporedbe donosimo i podatke za dravsku banovinu, također planinski kraj, ali nezapušten:

Banovina	konja na 100 stanovnika	Na 10.000 km ² površine ima		
		puteva	željeznice	mot. vozila
vrbaska	9.05	12 km	2 km	2
primorska	6.82	11 km	2 km	7
savska	10.38	11 km	6 km	12
dravska	4.81	27 km	6 km	22

Konja ima prilično mnogo, a puteva prosječno jednako u vrbaskoj i primorskoj banovini kao i u savskoj. Ali zato je u dravskoj banovini puteva 2 i pol puta više. U savskoj banovini je željeznička mreža tri puta gušća nego u primorskoj i vrbaskoj. Najveće su razlike kod motornih vozila. Njih je u dravskoj banovini tri puta više nego li u primorskoj, a 11 puta više nego u vrbaskoj banovini.

Za seljaštvo je najvažnije saobraćajno sredstvo prenos robe na konju. Seljaci su prisiljeni, da se služe konjima za prenos robe iz sela do sajmišta i natrag. Doduše, cesta ima ipak prilično, ali one povezuju samo veća mjesta. Zlo je, što nisu uredjeni putevi, kojima selo prilazi k cesti. Tako na pr. Rakitno polje ima 6000 duša, a nema nikakvog prilaza, kojim bi se kolima moglo doći do njega. Seljacima je uopće jako krivo, što se obraća pažnja samo na glavne prometne puteve. Naročito se žale, što se kulukom ne izgrađuju veze sela sa cestom, koja im je potrebna.

Svoje proizvode donosi seljak na sajam na jednom ili dva konjića, odnosno mazge. Za većih sajмова otpućuju se čitave karavane na put. Karakteristično je, naime, za sve te krajeve bez željeznica, da seljaci idu na veoma deleke sajmove. Sajmovi su glavna tržišta za seljačku razmjenu dobara. Na veće sajmove polaze seljaci po stotinjak i više kilometara daleko. Oni idu iz Travnika u Jajce, iz Bugojna u Split, ili iz Livna u Mostar. Putovanje na sajam i nazad znade trajati i po desetak dana. Zamislite, tu malu količinu robe, kukuruza ili vune, što može konjić da ponese, vuče seljak na desetke kilometara daleko. Doduše, on plaća u hanu za prenočište (na »pričnama«) jedan dinar, a hranu nosi sa sobom, ali ipak mu se ne isplati. No, on mora ići, ne da zaradi, nego da dodje do desetak dinara gotovine.

*

Kako su pasivni krajevi većinom stočarski, to je trgovina stokom važnija za seljaka kao prodavaoca, nego li trgovina ratarskim proizvodima. Stoka kupljena na sajmovima tjera se pješice u Split, Obrovac itd., pa se tu tovari na brodove ili prodaje dalje. Siromašni seljaci često se zaposluju kao goniči te stoke, kupljene na sajmovima. Eto, što mi je pričao jedan prijatelj, koji je tako pješice gonio stoku iz Kupresa u Split. To je put od 272 kilometra, tamo i natrag, a trajao je šest dana. Nekada se je za takvo putovanje plaćalo do 500 dinara, a danas ne dobije seljak više od 120—150 dinara, o vlastitoj hrani. »Sad računajte, veli mi prijatelj seljak. Pješačio sam punih 6 dana. Moram potrošiti barem 5 dinara dnevno za hranu, jer kod kuće nemam hrane, da bi ponio sa sobom. Prenoćite me stoji na noć dva dinara, a tri dinara potrošim za ostalo na putu (duhan, itd.). Dnevno izdam najmanje 10 dinara. Za trošak za odijelo i opanke, i za sav moj trud ostaje mi dnevno 10 dinara. Zar je to zarada?«

Ni kirijaši ne prolaze bolje. Nekada su mnogi siromašni seljaci u nizinskim predjelima gdje nije bilo željeznica, mogli lijepo da zaradjuju prevoženjem trgovačke robe. Danas im konkurira i obara cijene teretni automobil, i kirijaša pomalo nestaje. Oni danas nemaju ni izdaleka takvo značenje kao što su imali nekada. A zarada im je doista bijedna. Uzmimo primjer iz Livna, jakog središta za trgovinu između Bosne i Dalmacije. Za prevoz 100 kilograma robe iz Livna u Split računa kirijaš 25 dinara. Na kola može da natovari oko 15 metričkih centi. Za povratak iz Splita u Livno, ako nadje tovar, računa 20 dinara po kvintalu. Tako za 6 dana puta, za kola i konje, njihovu i svoju hranu i svoj trud, zaradu i rizik može da dobije u najboljem slučaju 675 dinara. Kad sam nekim seljacima, na osnovu njihovih podataka izračunao tu svotu od 675 dinara, rekli su mi, da toliko nikad ne dobiju, i da bi uvijek išli drage volje na 6 dana na put sa svojim konjima i kolima za 500 dinara.

Za uporedbu donosimo razliku između željezničke tarife i kirijaške. Od Osijeka do Bugojna (oko 500 km) stoji željeznički prevoz i svi ostali troškovi oko 40 para po kilogramu kukuruza. Od Bugojna do Livna stoji prevoz kolima oko 30 para po kilogramu kukuruza.

*

Automobilski saobraćaj razvija se naglo osobito u primorskoj banovini. Za osobni promet postoji već 45 pruga na 3760 kilometara. Ima takodjer i redovitih pruga robnoga saobraćaja. Prevoz robe teretnim automobilom određuje cijenu prevoza i za kirijaše. Oni ne mogu dobiti tovara, ako ne rade pod istu cijenu. Ipak se trgovci sve više vole služiti teretnim automobilima, jer je prevoz brži, sigurniji i točniji, a može prevesti na jednom daleko veće količine robe. Jedan teretni automobil može da u jednom danu preveze toliko robe, koliko pet do deset kirijaša u šest dana. Uslijed toga su seljaci-kirijaši prinuženi da idu s cijenama prevoza dolje, na račun svoje zarade i svoga životnog standarda. Da podnesu konkurenciju automobila oni moraju da troše na putu manje za sebe lično i za hranu konja. Kako dugo će moći tako da rade, ne znam. Posljedice konkurencije se jasno vide. Već sada je u mnogim krajevima kirijašenje prestalo biti dopunska grana seljačkog gospodarstva za podmirenje deficita u novcu kod siromašnih seljačkih gospodarstava.

Kad je riječ o automobilskom prometu valja učiniti jednu zanimljivu konstataciju. Kome služe automobili? Prema statistici primorske banovine ima u čitavoj banovini 80 autotaksa, od toga u Splitu 32, a u ostaloj banovini 48; 285 osobnih automobila, od toga u Splitu 148, a u ostaloj banovini 137; 130 teretnih automobila, od toga u Splitu 59, a u ostaloj banovini 71.

Po toj statistici vidimo, da je skoro polovica sviju motor-nih vozila skoncentrirano samo u jednome gradu, Splitu. Doduše, ti automobili ne služe samo za mjesni promet u Splitu, ali bezuvjetno služe za prevoz robe i putnika u Split i iz Splita. Oni jasno pokazuju premoć jednoga grada u saobraćajnoj organizaciji nad ostalom banovinom, iz koje premoći on izvlači glavnu korist za svoju trgovinu.

Željeznice imaju za pasivne krajeve samo periferično značenje. Njihovo će se djelovanje osjetiti jako, kad se izgrade poprečne pruge Bihać—Knin, Bugojno—Sinj, pa veza srednje Dalmacije s južnom i s Hercegovinom. Najteže podnosi narod kod željeznice skupu tarifu za prevoz hrane. Ona se često mijenjala, a povlastice prevoza ukinute su baš ove godine, kad je glad najveća. Istina je, da su trgovci i razni spekulanti prije našli načina, da zlorabljuju dane povlastice, ali ako postoje zlo-

upotrebe, treba ih ukloniti, a ne pogadjati one koji su potrebni pomoći, baš u vrijeme, kad im je ta pomoć najpotrebnija. Ne može se trpati sve u jedan tor. Kako stvari danas stoje, iznosi cijena za željeznički prevoz na relaciji okolice Sombora—Split oko 4300 dinara po vagonu za pšenicu, a oko 2800 dinara za kukuruz. To znači, da željeznički prevoz stoji oko jedne četvrtine vrijednosti hrane. A to je mnogo previše. Elastičnija tarifna politika željeznice mogla bi mnogo pomoći, da se pasivnost »pasivnih« krajeva smanji. Pa makar to išlo na teret drugih..



Tradicionelni drveni plug koji se koristi u Hercegovini na malim i kamenitim poljima

GRADSKJE DAĆE — SELJAČKE NEDAĆE.

O gradskim se je posrednim porezima kod nas u javnosti dosta raspravljalo. O njima je bilo riječi kad se je govorilo o tome, na koje će predmete udariti porez i takse općina, banočina, odnosno država, pa se pokušavala naći neka podjela između njih. Još češće je govora o gradskim posrednim porezima u krugovima privrednika. Od njih dolaze nerijetko opravdane žalbe na one daće koje pogadjaju promet dobara neposredno, pa ga skućuju. Zato je pravilno istakao kongres pravnika godine 1932. u svojoj rezoluciji, da su »danas javni tretje već toliko narasli, a gospodarska snaga državljana toliko pala, da i neznatno povišenje trošarine snizuje potrošnju«.

U krugovima, koji zastupaju interese gradskih konzumenata, ističe se isto takovo mišljenje, obzirom na nepravdnost posrednih poreza, koji pogadjaju najviše baš najsiromašnije slojeve stanovništva.

Ali, mi želimo danas taj problem zahvatiti s jednog drugog gledišta, s kojega se, nažalost, o pitanju gradskih posrednih poreza piše veoma malo. Gledište, s kojega polazimo, je gledište seljaka — proizvajdača, koji donosi u grad na prodaju svoje proizvode, i kojega neposredno pogadjaju ti posredni porezi. Treba čuti što seljak-proizvajdač misli o tim gradskim daćama i kako se odnose prema njima cijene seljačkih proizvoda. Končno treba razmotriti, tko zapravo plaća te daće, i na čija ledja one padaju. Za seljaka iz pasivnih krajeva je to jedan od najvažnijih problema njegovog trgovanja, kako ćemo to vidjeti kasnije.

*

Riječ je o gradskim posrednim porezima, koji pogadjaju seljaka. Njihova su imena različita: taracovina, pijacovina, trošarina, uvoznina, maltarina, u Bosni: mirija, behija, itd. Ti su porezi preostatak raznih legalnih prava, povlastica koje su gradovima davali vladari u feudalno doba, kao pravo držati

sajmove, i pri tome ubirati daće, itd. Kasnije su se te privilegije pretvorile u takse za neku kulturnu svrhu. Taracovina je izvorno taksa za popravljivanje gradskih cesta, koje stradaju zbog većeg dolaska kola u grad. Tako je i sajmarina bila odšteta za troškove oko izgradnje i uzdržavanja sajmišta itd. No danas su se sve te daće pretvorile u zamršeni sistem, koji služi 1. gradu za zaštitu svojih fiskalnih interesa; 2. građanima da prebace teret poreza na selo i 3. privrednicima nekim, da se zaštite od konkurencije izvan grada, 4. industrijalcima, da ruše malu obrtničku privredu. Na taj način daće poprimaju značaj unutarnjih carina. Te su carine za seljaka najteže tamo, gdje je seljak najsiromašniji, a njegovi proizvodi relativno najmanje vrijedni. A pogotovo su teške u onim krajevima, gdje je seljak uslijed slabo razvijenih prometnih sredstava vezan na isključivo tržište u obližnjem gradu ili gradiću. To je slučaj u pasivnim krajevima.

Prije svega, nekoliko konkretnih primjera, do kakovih nemogućnosti vodi taj sistem unutrašnjih carina u našim najsiromašnijim krajevima. Tu se gradovi upravo natječu, koji će više oglobiti seljaka. U selu Šargovcu kod Banje Luke kazivao mi je jedan seljak, da je prošloga ljeta prodao kravu za 115 dinara, a na tu svotu su mu uzeli »mirije« 26 dinara, ili 23 posto. — Jedan je drugi prodao volove za 2000 dinara, a platio raznih daća 192 dinara. Godine 1932. su prodavali janjad za 15 dinara, a često su troškovi dopreme i daća iznosili isto toliko. — Prijatelj S. R. iz okolice Banje Luke prodao je tele za 30 dinara, a općina banjalučka mu je uzela svega 14 dinara, i još je valjalo na ulazu u grad dati 50 dinara kaucije. Nosi li žena košaricu jaja u grad, mora na malti ostaviti u zalog dio haljina, ako nema novaca, da plati dinar. — Vidio sam jednu ženu, koja je plakala, kad mi je pričala, kako je usput, u grad, ponijela u košarici pet jaja, i morala platiti za to jedan dinar. A jaja se prodaju šest za dinar. Zgodno mi reče jedan prijatelj iz okolice Bugojna: »Bugojanska općina kao da nam je brat. Štogaod donesemo, bratski dijelimo. Pola utrška nama, pola općini. To jest pola plati, pola pokloni«. — Ni Mostar nije bolji. Pričali mi seljaci, da se u Mostaru plaća od kola, natovarenih žitom 70 dinara pri ulazu u grad i kasnije još 2 dinara pijacovine. Računajte sada: kola voze občno do 10 metričkih centi žita, a žito

je bilo poslije žetve po jedan dinar. To znači oko 7 posto vrijednosti robe uzme općina. A seljak, koji je ta kola žita vozio 7 dana iz Bugojna do Mostara, na svojim kolima, može »zaraditi« čistoga za tih 7 dana puta najviše 100 dinara. U Zabrišću kod Livna govorio mi je prijatelj Jozo Brdar, da je prodao s proljeća janje u Livnu. Za »civikat« platio je dinar i po, za uvoz pedeset para, a za prodaju opet dinar. Svega je platio daća 3 dinara, a janje je prodao cijelo za deset dinara. — U Splitu treba platiti uvoznine na grah dva i po dinara po kilogramu, na volove po glavi 28 dinara. Pijacovinu plaća seljak 3 dinara, a za par pilića 2 dinara. Dovoljno je poznat žalostan primjer sa vinom, gdje seljak-vinogradar dobiva manje za svoje vino, i za sav svoj trud, nego li općina. — Eto, takove su relacije između seljačkih proizvoda i gradskih daća, kako ih gledaju seljaci. Jedan mi je prijatelj izveo ovaj račun: »Ako dobiješ, kaže, sepet žita od 20 oka, onda moraš dati 2 oke državi, 2 oke općini, 2 oke banovini, 2 oke na kuluk i 2 oke popu. Ostane ti svega polovica za tvoju hranu i za tvoj trud«.

*

Sasvim je pogrešno mišljenje, da se daće koje plaćaju seljaci, prevaljuju dalje, i da ih konačno plaćaju ipak gradski konzumenti, a ne seljaci. To je mišljenje pogrešno iz više razloga. U prvome redu vidimo, da su te daće relativno najveće upravo u najsiromašnijim krajevima. A u isto vrijeme su i cijene seljačkim proizvodima najniže upravo u tim istim krajevima. Kad bi se daće prevaljivale na potrošače, koji kupuju seljačke proizvode, onda bi upravo tamo gdje su daće najveće, morali biti seljački proizvodi za toliko skuplji. A stvarno je upravo obrnuto.

Zatim vidimo, da su unatrag posljednjih nekoliko godina razne takse i trošarine porasle, a cijene seljačkih proizvoda su pale. Tako smo došli do apsurdnog slučaja, da daće iznose trećinu ili čak polovinu utrška od cijele vrijednosti prodanih seljačkih proizvoda.

Dakle, u oba slučaja vidimo, da nema govora o prevaljivanju troškova na gradskog konzumenta. Tu o prevaljivanju troškova ne može biti ni riječi, jer troškovi seljačke proizvodnje ne odlučuju o cijenama seljačkih proizvoda. Ne odlučuje o tome niti zakon ponude i potražnje samih seljačkih proiz-

voda. U stvari na cijene seljačkih proizvoda upliva najjače intenzitet potrebe seljačkog gospodara za novcem, gotovinom. Taj intenzitet potrebe određuje koliko će seljak moći izdržati u svojoj otpornosti. U siromašnim pasivnim krajevima, gdje seljak ima malo da prodaje, potrebe za gotovinom su razmjerno velike, u relaciji prema njegovoj produkcionoj snazi. Znači, da se u praksi odigrava stvar ovako: Seljak plaća, koliko traže od njega, a prima koliko mu daju. To jest, on prodaje svoje proizvode po cijeni što je dobije. To je onaj bespomoćni, seljački: »Što date!«, kojega će valjda skoro nestati.

*

Visoke gradske daće i trošarine imaju kao glavni efekt prebacivanje tereta gradskih poreza na selo. Trošarine od seljačkih proizvoda, kao i daće koje plaća seljak čine formalno sastavni dio gradskog proračuna. Ali stvarno, njih plaća seljaštvo, koje dolazi u grad. To je jedan od glavnih razloga, zašto su gradski prirezi na državni porez toliko manji od prireza seoskih općina. U čitavoj državi činili su prirezi na državni porez kod seoskih općina 43 posto svih općinskih prihoda, a kod gradskih općina 10 posto, dakle više nego četiri puta manje. No zato su trošarine i takse u seoskim općinama iznosile 18 posto svih prihoda općina, a u gradskim općinama 34 posto. Ne mislimo reći, da su baš sve gradske trošarine i takse platili seljaci, ali svakako na njih otpada dobar dio. U zaostalim krajevima te relacije znatno su iza prosjeka, koji vrijedi za čitavu državu. To znači, da je položaj sela još gori i da se grad još u većoj mjeri finansira na račun sela. Kao primjer navodimo seljačku općinu Dvor, koja živi od prireza, koji seljaci plaćaju. Prirez čini 80 posto općinskih prihoda, a prihod od takse i trošarina 18 posto. Obrnuto je u nedalekim gradićima i gradovima. Eto, na primjer u Jajcu iznosi prihod od prireza 12 posto svih prihoda, a u Prnjavoru 15 posto, dok u isto vrijeme iznosi prihod od trošarina i taksa u Jajcu 49 posto, a u Prnjavoru čitavih 75 posto svih općinskih prihoda.

U takvim prilikama, selo, ne samo da prodaje u bescijenje svoje proizvode, nego mora takodjer i da snosi najveći teret gradskih poreza na sebi. Nije čudo, da se onda svi tuže u gradu, da opada kupovna moć sela, da seljak ništa ne kupuje, i da je svuda — kriza.

NOVAC NA SELU.

Medju stručnjacima u našim bogatijim, sjevernim krajevima uvriježilo se je posve krivo mišljenje o djelovanju krize na život seljaka u pasivnim krajevima. Ljudi misle, da seljak tamo lakše podnosi tegobe života i krize, jer je kažu, »naučio da gladuje«. On malo treba i s malim se zadovoljava. Taj seljak malo prodaje i malo kupuje, pa nije toliko ovisan o cijenama na tržištu. On živi više u prirodnoj (prirodnoj) ekonomiji, nego li u novčanoj, pa lakše podnosi i sadašnju nestašicu novca. — Sve su te tvrdnje velika zabluda. Dovoljno je samo proći te krajeve, pa da se odmah vidi, koliko je pogrešna. U prvome redu, kakav je to uopće izraz opravdanja: »naučio da gladuje«? Priznajem da ima izvjestan stepen relativnosti u tome izrazu: gladuje. Nije isto, kad Srijemac kaže da gladuje i kad Bosanac to veli. Vojvodjanin i Srijemac i Slavonac će reći da gladuje, kad ne može zaklati pod jesen svinju od dvjesto kila, pa mora da živi »o suhom kruhu«. A bosanski gorštak i dalmatinski vlah (u Dalmaciji zovu vlahom svakog seljaka iz unutrašnjosti), nema hljeba preko cijele godine ni za najbolje žetve. Kad on gladuje, onda dolazi doslovce do životne (fiziološke) granice, do koje čovjek može uopće izdržati bez jela. Stvar je za sebe, da li je baš potrebno, (i kome je potrebno), da taj svijet gladuje »iz navike«, u isto vrijeme, kad se žitorodna Slavonija guši u žitu.

Drugo, što se obično spominje u vezi s krizom, je, da primitivni seljak malo kupuje i malo prodaje. To je istina: on doista trži i promiseće veoma malo novca. Njegov čitav godišnji utržak i izdatak najčešće ne iznosi niti dvije tri hiljade dinara za potrebe cijele obitelji. Ali, ako su ti izdaci mali po svom apsolutnom iznosu, nisu oni neznatni po intenzitetu potreba, koje se podmiruju s tim novcem. Jer te male svote služe za podmi-

renje baš onih potreba, koje se ne mogu skućiti ni mimoći. Zato je istina upravo u tome, da je seljak u pasivnim krajevima u najvažnijem svojim potrebama jače ovisan o tržištu, nego li seljak iz krajeva, gdje seljak ima veći novčani promet. Dok u našim sjevernim krajevima seljaci osjećaju kao glavni teret godišnji izdatak za odijelo i porez, u pasivnim krajevima je najteži izdatak za hranu, za kukuruz. Prosječno imućni seljak Slavonac će za krize reći: »Svega bi se u kući našlo, samo dinara nema«. A seljak u pasivnim krajevima nema jesti, kad nema dinara. Jer on s dinarima mora kupovati kruh, zapravo kukuruz. Odatle i dolazi pojava, da on hoće, i mora raditi zimi za nadnicu od tri dinara. »Radio bi ja i badava, samo da mi dade hranu«, tako će odgovoriti seljak. Nije čudo, da u tako bijednim prilikama ima ljudi, koji iskorišćuju nuždu seljaka, koji se ne može braniti od gladi, te smatraju realnom naplatom nadnicu od tri dinara za deset sati rada. To je, vele, u skladu s »ponudom i potražnjom« rada.

*

Izdaci u novcu za najnužnije potrebe: sô, petrolej, šibice još se teže mogu pokriti nego kod nas. U pasivnim krajevima nema proizvodnje jaja, koja služe seljanki u Zagorju kao sitan novac za najnužnije potrebe. On nema kome da proda mlijeko, da bi došao mjesečno do novca. To je razlog, da on gleda kao na najveće blagostanje »misečare«, ljude s plaćenom službom koji svaki mjesec dodju do novca, pa makar to bili općinski pisari. Do novaca dolazi seljak u pasivnim krajevima samo dva, tri put u godinu, o velikim sajmovima (godišnjim). To je: pod jesen, kad prodaje stoku, važe duhan ili prodaje vino; s proljeća, kad prodaje janjad, i sred ljeta, kad prodaje vunu. Ostalo vrijeme godine mora živjeti na dug, kod mjesnog trgovca. Taj dug uvijek isplaćuju unatrag tako, da utržak od prodane stoke donose najviše svome trgovcu. Ostale proizvode kupuje on i onako najviše. U njegove ruke dolaze najčešće i novci, koje ukućanin sa zarade iz svijeta šalje svojim. I te prihode kontrolira isti trgovac. Takodjer i izdatak za p o r e z podnosi teško seljak u pasivnim krajevima. Makar je taj seljački porez manji nego u užoj Hrvatskoj (naročito su manji općinski prirezi), ipak ga seljak teže podnosi, jer on predstavlja uvijek razmjerno veći dio seljačkih izdataka u novcu. Kod takovih gospodarskih pri-

lika nije ni kupovna snaga novca jednaka svuda ni za sve. Dinar u rukama seljaka u pasivnim krajevima predstavlja daleko veću vrijednost, nego li dinar u rukama gradskog radnika, a kamo li dinar u rukama privrednika. Za siromašnog bosanskog seljaka dinar je velik kao mjesec — »ka misec«. Razumije se, da je tako, kad prodaje u svom selu kokoš za tri dinara, šest jaja za dinar, a za četiri kile kukuruza (od čeg može obitelj od 4 člana živjeti dva dana) kupuje kutiju šibica. Što ćeš kad nema novaca, a potreba je tu. Za krize se je dinar još povećao u očima seljaka, a s time i položaj svih onih, koji imaju gotovih dinara. A kad bi dinar manje vrijedio, vrijedili bi seljački proizvodi više, pa bi seljak lakše došao do novca, lakše otplatio dug i poreze. Prodaš kokoš, platiš dug!

Kao što je pogrešno mišljenje, da seljak u pasivnim krajevima, koji malo kupuje i prodaje, lakše podnosi krizu, tako je isto pogrešno mišljenje, koje često zastupaju ekonomisti, da seljak u pasivnim krajevima nužno ima interesa na niskim cijenama seljačkih proizvoda, naročito hrane. Seljaci su prije lakše podnosili visoke cijene žita, kad su najviše bile, nego li što ih podnose, kad su najniže. To izgleda protivurječno samo onima, koji vole da teoretiziraju umjesto da ispituju stvarnost. A seljaci, koji kupuju hranu, kažu ovako: »Prije sam lakše plaćao žito po četiri dinara, nego sada po dinar. Da je žito po krunu, šta mi vrijedi, kad ga ne bi mogao kupiti, jer nemam novca ni za krunu«. Drugi primjer, jednog seljaka iz Šuice: »Prije sam lakše plaćao kosce po 45 dinara na dan s hranom, nego li sada po pet dinara, kad nema zarade u svijetu, pa moram sjediti kod kuće«. Seljaci u pasivnim krajevima ne traže, da cijene žita budu niske. Oni traže u prvome redu dobre zarade. A dobre zarade ne će biti u svijetu, dogod cijene seljačkih proizvoda budu niske, pa seljaci ne budu mogli ništa kupovati.

Protiv čega se seljak u pasivnim krajevima buni je to, što je na pr. metar kukuruza u Srijemu u jesen po pedeset dinara, a on ga mora plaćati u svom selu i po trista dinara.

*

Potreba je za novcem u seljaka pasivnih krajeva tako velika, da on mora prodavati sve što samo može. Za krize su mnogi rasprodali svoje svetačke »misne« narodne nošnje. Pro-

dano je vrlo mnogo stoke, tako da će se stočarstvo moći obnoviti samo s velikim žrtvama. Seljak mora da iznosi na tržište čak i hranu, koja bi mu bila potrebna za prehranjivanje vlastite obitelji. On nije lakouman i zna da će tu istu hranu morati kupovati kasnije za dvostruke novce. Pritisne porez, dugovi, i mora doći do gotovine bilo uz koje mu drago žrtve. Što može drugo, kad je čitav seljački gospodarski život danas udešen sve manje prema životnim potrebama seljačke obitelji, a potpada sve više pod pritisak potrebe za novcem. Pravo kažu ljudi, da sada »ne stoji više duša o tilu (tijelu) nego o dinaru«. Tako se događa, da seljak mora vlastitoj djeci uskratiti mlijeko, pa ga prodati za male novce. Njegova prodaja za tržište nije prodaja suviška, nego prodaja od nužde. Kažu seljaci iz okoline Banje Luke: Kad bi mi samo jedamput na tjedan smjeli pojesti vlastito pile, ne bi gospodi u gradu doseglo pilića. Željni smo izjesti koje jaje, ali sve moramo prodati. A da nije potrebe, ništa seljak ne bi imao da proda«.

Isto je tako i s našim narodnim gospodarstvom. I naš izvoz seljačkih proizvoda, u doba kad se čitav narod slabo hrani ne predstavlja izvoz suviška i obilja, nego izvoz nužde i gladi vlastitog naroda! Onih 10 posto od ukupne proizvodnje pšenice, koje izvozimo, zadaje nam toliko brige, a košta milijune. Zar ih mi ne bi mogli potrošiti u vlastitoj zemlji? Bi, kad bi sirotinja mogla da kupi više kruha. Zato jedini naš pravi put gospodarske politike mora biti: smišljeno i razumno upravljanje narodnog gospodarstva na dobro i u pravcu podmirjenja potreba najveće većine našeg vlastitog naroda. A to se drugim riječima zove seljačka autarkija.



Skupina seoskih žena

SELJAČKI KREDITI I DUGOVI.

Kada čovjek podje iz Zagreba preko Banja Luke zapadnom Bosnom do Livna pa do Splita, onda može na putu od nekoliko stotina kilometara naći redom sve oblike historičkog razvoja kredita i kreditnih odnosa, od najmodernijih do najprimitivnijih. Što dalje prodireš u Bosnu, susrećeš sve starije i starije oblike kredita. Tamo oko Kupresa, Šuice i Duvanjskog polja, seljački je kredit najprimitivniji, onakav, kakav je bio općenito u zapadnoj Europi, početkom 18. stoljeća, a u srednjoj pred stotinu godina. Dalje, kako se spuštaš prema Dalmaciji, opet nailaziš na sve modernije i modernije oblike kredita, dok u Splitu opet ne naidješ na podružnice velebanaka. Naši profesori narodne ekonomije morali bi voditi svoje djake na kratko putovanje od nekoliko dana kroz sela po toj liniji, pa bi djaci naučili više o »historiji« kredita iz samoga života u tih nekoliko dana, nego li čitajući debele njemačke knjižurine u seminarskim knjižnicama.

Tvrdnja o raznolikosti kreditnih odnosa, dade se lijepo prikazati podacima o odnosu zaduženja seljaka kod banaka i kod privatnika. Što je relativno više ljudi zaduženo kod novčanih zavoda, to su kreditni odnosi modernije organizirani (misli se u pravcu kapitalizma), a što je razmjerno više zaduženih kod privatnika, to je kreditna organizacija zaostaliya. Eto primjera:

Kotar:	Sisak	Glina	B. Luka	Bugojno	Duvno	Livno
zaduženo kod novčanih voda	48%	36%	27%	22%	16%	46%
zaduženo kod privatnika	34%	51%	45%	63%	77%	41%

Jasno se vidi, kako od Siska do Duvna raste procenat zaduženja kod privatnika, a pada procenat zaduženja kod banaka. Dalje se razvija u obratnome pravcu.

*

Bitna je karakteristika seljačkog gospodarstva u pasivnim krajevima, da je ono u velikoj mjeri kreditno gospodarstvo. Važno je pri tome istaći, da je to seljačko gospodarstvo u isto vrijeme u maloj mjeri podvrgnuto tržištu i novčanom prometu. U većini slučajeva ne iznosi onaj dio proizvodnje, koji seljak prodaje na tržištu niti trećinu vrijednosti njegove godišnje proizvodnje. Preostale dvije trećine potroši seljak sam za vlastite potrebe. Ali, njegova proizvodnja nije dovoljna da podmiri njegove potrebe, naročito ne one u novcu. Nazvali smo već njegovo gospodarstvo gospodarstvom gladi. Zato, ma koliko bilo seljačko gospodarstvo u malom dijelu novčano, ono ipak u tom dijelu mora da se služi kreditom. Može se reći, bez straha, da ćemo mnogo pogriješiti, da je seljačko gospodarstvo u tolikoj mjeri kreditno, koliko je novčano, t. j. da se njegov kreditni dio poklapa sa novčanim, što u bogatijim krajevima nije slučaj. To nije ni čudo. U siromašnom kraju, oskudnom kapitalom, gdje se pored toga mora za novac nabavljati najvažnija životna potrepština, kruh svagdašnji, teško seljak dolazi do novca, i mora pribjeći kreditu. Naravno, da je pod takvim uslovima onda kredit za seljaka skup, a zaduženje teško. Vidi se to već i po samoj vrsti kredita. On je u daleko većoj mjeri potrošni kredit, nego li produkcionni. Prema sakupljenim podacima zaduženja su nastala najviše za nabavu hrane. Redovno, i kad nije glad, prisiljeno je, na primjer u primorskoj banovini oko 74% svih zaduženih seljaka da kupuje hranu. Dalji su razlozi zaduženja: razni običaji (troškovi svadbe, pogreba itd.), te uzimanje novca za putni trošak za polazak u svijet, na rad. Od produktivnih izdataka u samom gospodarstvu, poslije rata svijet se je mnogo zaduživao gradeći kuće. Umjesto starih zdanja, gdje su prebivali ljudi zajedno sa stokom, počeli su ljudi graditi lijepe zgrade od kamena. Nastala je prava utakmica, tko će sagraditi dužu kuću, pa će danas domaćine ponosno reći, kad mu pohvalite kuću: »Ima toliko i toliko metara dužine!« No, mnogo je tih kuća građeno na dug. — Kako je rat uništio mnogo stoke, to se je narod zaduživao poslije rata mnogo, kupujući stoku. A velik dio zaduženja otpada, naravno, na kupovanje zemlje. Osobito su teški slučajevi davanja kredita, kad nekoga pritisne kakva hitna nevolja, na pr. bolest ili smrt u kući. Ako gazda vidi, da je nastala hitna

potreba, onda stavlja još teže uvjete. »Tako oguli još teže siromaha nego bogatog«, rekoše mi seljaci iz Rame.

Prema službenoj statistici o seljačkim dugovima od g. 1932. velik je broj seljaka zadužen, makar da se radi o primitivnim krajevima sa slabo razvijenom novčanom privredom. Odnosno, upravo zato! Ekstenzitet, to jest broj zaduženih gospodarstava je vrlo velik. U pasivnim je krajevima preko polovica svih gospodarstava u dugu. Intenzitet zaduženja nije velik, obzirom već na slabu gospodarsku razvijenost tih krajeva. Donosim podatke o prosječnom zaduženju za kotare koji nas interesiraju u anketi:

	Banja	Luka	Bugojno	Duvno	Livno	Mostar	Prozor	Stolac
Procenat zaduženih selj. gospodarstava	32%	57%	38%	65%	36%	50%	42%	
Prosječni dug na jedno gospodarstvo	3728.—	3965.—	6400.—	7586.—	7482.—	2857.—	7907.—	
Prosječan dug na 1 ha obradive zemlje	804.—	950.—	2367.—	1680.—	5045.—	1330.—	5895.—	

Kod čitanja tih brojaka ne valja nikako smetnuti s uma, da se radi o krajevima, gdje je produktivnost zemlje malena, i gdje žetva ne daje nego prosječno 3—5 puta sjeme. S druge strane valja voditi računa o tome, da sveukupni novčani promet zaduženog gospodarstva često ne iznosi u čitavoj godini dana više nego 1000.— Din.

*

Medjutim, stvarnost je mnogo gora, nego što što to pokazuju službeni podatci od pred nekoliko godina. Na upit, da li je mnogo seljaka zaduženo, dobivao sam redovito odgovor, da su zaduženi svi, ili da ih je zaduženo devet desetina, ili da nema u selu osim jednoga ili dvojice, koji ne bi bio zadužen. Mislio sam iz početka, da spominjanje tako velikog broja zaduženja valja odbiti na pretjeravanje seljaka. Ali sam se uvjerio, da imam krivo. Sam ustroj seljačkog gospodarstva i njegov odnos prema tržištu takav je, da svaki seljak, koji nema sačuvanih rezervi u novcu, mora pribjeći kreditu, makar sezonskom. Zato svaki od njih ima »svoga« trgovca, s kojim »radi«, t. j. s kojim stoji u neke vrste kontokorentnom odnosu, koji uvijek u seljaka znači zaduženje.

U gospodarski zaostalim krajevima, gdje je novca malo, a promet nailazi na mnoge zapreke, ispomažu se ljudi na taj način, da se umjesto novčanim kreditom služe naturalnim, t. j. kreditom u robi. Zapravo je naturalni kredit stariji od novčanog. On potječe iz onih starih, dobrih vremena, kada je susjed susjedu priticao u pomoć u nevolji, i kada se nije moralo paziti na svaku malenkost, nego se moglo davati široke ruke. To doba nije poznavalo kamata i utvrdjenih rokova, ni pismenih obveza, nego se je davalo »na poštenje«. Naturalni kredit je seljak lako snosio nekada, kada nije trebao novaca. Ali kada u naturalno gospodarstvo počne prodirati kapitalističko shvaćanje i poslovanje, onda se naturalni kredit pretvara u najteži oblik eksploatacije dužnika. Najgore je, kada se naturalni i novčani kredit miješaju. Tako je osobito u prvo doba prodora novčanog gospodarstva, kada je novca malo. Isto je tako u siromašnim krajevima, i kod sirotinje uopće. Kada kredit dobije oblik davanja novca uz otplatu u naravi, ili na odradu, onda izrabljivanje dužnika poprima takve oblike, da često nije moguće uopće izračunati, koliko je plaćeno i preplaćeno.

Neka nam ovo nekoliko primjera, uzetih nasumce, bez prebiranja, prikaže konkretno prilike seljačkog kredita u našim zaostalim krajevima. Neka govore činjenice!

Najprije jedan primjer o zaduženju zbog kupovanja zemlje! Godine 1924. podigao je seljak J. Š. iz okolice Mrkonjić-grada u jednoj banci na mjenicu 20 hiljada dinara. Za tu svotu kupio je bašću uz kuću. Do konca godine 1935. platio je za taj dug svega 34 hiljade dinara i još uvijek duguje 15 hiljada dinara. A bašću, koju je kupio za 20 hiljada, ne može danas prodati nego za tri do četiri hiljade. Znači, da je prema današnjem mjerilu platio za zemlju već do sada deset puta više nego je prometna vrijednost te zemlje i još mora isplatiti otprilike četverostruki iznos njezine današnje vrijednosti.

Dug, uzet za kupnju stoke, ne pokazuje bolje odnose. Seljak I. Z. iz bugojanskog polja pričao mi je, da je pred pet godina uzajmio svotu od pet hiljada dinara. S tim je novcima kupio par volova. Kroz dvije godine platio je kamate u ukupnom iznosu od dvije hiljade dinara na tu svotu. Volove je tovio i prodao ih g. 1933. za 1500 dinara. Sad mu je još ostalo da plati čitavu

glavnicu od 5000 dinara i još kamate za tri godine. A do sada je dao za same kamate 500 dinara više nego je dobio za volove. Sad je bez volova, a čitav mu je dug na leđima. Za nj treba danas, da ga otplati, više od 3 para volova. A hrana? A trud?

Jedan primjer, kako izgleda, kad seljak odradjuje svoj dug, t. j. kad ga plaća radnom snagom. Prijatelj S. D. iz Rakitna, u duvanjskom kotaru, pozajmio je dvije hiljade dinara, kod trgovca, time da će dug djelomice odraditi. Već kod isplate ustegao mu je zajmodavac 25 posto za kamate, a to čini 500 dinara. Kroz dvije godine platio je još 200 dinara kamata u novcu i dao stotinu i osam nadnica. Nadnice su onda kad je dug učinjen bile po 40 dinara, pa su pale na 25 a danas iznose 10 do 12 dinara. Vjerovnik nakon svega toga danas traži, da mu dužnik odradi još 500 dinara, a to znači još 50 nadnica po današnjem iznosu nadnice. Tolika je upravo bila vrijednost duga, izražena u nadnicama, kad je dug učinjen.

Najgori oblik izrabljivanja dužnika predstavljaju naturalni krediti, gdje se, navodno, ne računa, nego seljak daje u naravi, ono što ima. U doba, kad novčani izdaci pritištu selo koje živi u naturalnom gospodarstvu, poprima najteža eksploatacija oblik naturalnog kredita. Tu seljak, nevješt računu, ne vidi i ne zna pravo ni sam, koliko je opljačkan. On ne računa, ali njegov vjerovnik već računa i nalazi svoj račun...

U Posušju u hercegovačkoj Bekiji, ponestalo jednom seljaku hrane dva mjeseca prije žetve. Nije mu preostalo drugo, nego da pozajmi kvintal kukuruza. Za taj kvintal kukuruza morao se je obvezati, da će o žetvi, t. j. za dva mjeseca, povratiti kvintal pšenice i još povrh toga kvintal sijena. Ima li smisla izračunavati kamate? Ima li tu uopće mjesta računu?

U istom sam selu čuo još nekoliko primjera. Pod jesen, kad se plaća porez, treba seljacima manja svota novaca, da plate na račun poreza, da ih vlast ne »robi«. U tim krajevima, naime upotrebljuju seljaci za ovrhu i dražbu izraze rubati ili robiti. Dakle, kad dodju ovrhovoditelji, onda seljaci obično pozajmljuju kod mještana pedesetak do dvjesto dinara, koju svotu vraćaju o Jurjevu, kad se ovce ojanje, te se može priplod unovčiti. Za takav dug od 50 do 200 dinara daje seljak od jeseni do Jurjeva, pored glavnice, još čitavu ovcu i janje.

Takvih i sličnih primjera moglo bi se navesti na hiljade. Nije važno da li su baš izabrani primjeri najkarakterističniji. No sigurno je, da su kreditne prilike za seljake nepodnošljive u kraju, gdje su takvi primjeri uopće mogući.

Što mogu onda seljaci govoriti o otplati dugova, kad su se toliko promijenili stvarni odnosi ispod plašta nominalne obveze, t. j. duga, izraženog u svoti dinara.

Ti dinari nisu za seljaka isto, i ne mogu značiti istu vrijednost, pored svih teorija o stečenim pravima i stalnosti obveze. Oni ne gledaju na formalnu obvezu, nego na to koliko su stvarno primili i koliko moraju danas da daju, u relaciji prema svojim prihodima. Za njih se ne postavlja samo pitanje može li seljak dug platiti, nego oni smatraju da nije pravedno da plate više, nego su primili, prema svojem mjerilu. Zgodno je to stanovište izrazio jedan bosanski seljak: »Kažu nam da je nepošten, tko ne plati svoj dug. A što da mi kažemo o onome, tko je naše kamate uzeo, svoje cijene ostavio, a naše cijene oborio?«



Seoski ples u Bosni

TRGOVAČKI I BANKOVNI KREDIT.

Rekli smo već, da najveći dio seljačkog zaduženja u pasivnim krajevima otpada na privatnike. To su u najvećoj mjeri trgovci. No taj je trgovački dug posebnog značenja za seljačko gospodarstvo u zaostalim krajevima. Trgovac je veza sa svijetom, koja veže seljaka o kapitalističko tržište. Preko njega dolazi seljak do novca, a preko njega i troši gotovo sav novac, osim izdatka za porez. Zato svaki seljak ima »svoга« trgovca, s kojime »radi«. Taj trgovac obavlja za njega sve poslove. Kod njega seljak kupuje, njemu prodaje, trgovac ga finansira i kreditira, on mu piše pisma, i na njega šalje novac, kad je vani na radu. Taj trgovac ima faktični monopol i seljak je sasvim u njegovim rukama. Čudnovati su ti odnosi. Oni obilježuju prelazno doba ranoga kapitalizma, u kom sad žive ti krajevi. U isto vrijeme, i u istome mjestu nalazite čisto patriarhalnog, starovjerskog trgovca, koji istočnjačkom mirnoćom trguje i ne traži više nego da preživi, a drži se starog »poštenja«, t. j. starih običaja u trgovini. Par koraka od njega susrest ćete čaršijskog trgovca sa svom grabežljivošću prvoga sakupljača kapitala, koji grabi sve što može. Prvih je svakoga dana sve manje, a drugih sve više. Razumljivo je da je položaj seljaka, koji je navikao na svog trgovca, uslijed toga danomice sve teži.

Sam opis načina, kako se seljak zadužuje, vrlo je interesantan. Donosim ga onako, kako su mi ga seljaci prikazivali, s njihovim opravdanjima. Seljak iz pasivnih krajeva, gdje je glad tako čest gost, uvijek je teško živio. Za rata vidio je toliko novih stvari i naučio se u vojsci, i u drugim krajevima, boljem životu nego u rodnom kraju. Imao je barem krevet u kasarni i tri puta na dan tople hrane. Nakon dolaska kući počeo je da teži boljem životu kod kuće i da više troši. Bilo je i to

moгуće, jer su cijene bile dobre, pa je seljak imao novaca. Kad su došla malo teža vremena i cijene seljačke stale padati, seljaci su počeli manje kupovati. Naravno da trgovcima nije išlo u račun da se promet smanjuje, pa su počeli nuditi seljacima robu na kredit. Što više, upravo su im naturali robu, čak i onu, koja seljacima nije bila potrebna. Računali su dobro: Platit će već, ako ne seljak, onda njegova zemlja. Kad je došla nevolja krize, postala je veća tražnja također i one robe, koja je potrebna. Trgovac daje, a seljak niti ne pita, koliko što stoji, nego samo uzima koliko može dobiti. »Piši gazda!« A trgovac piše, i pripisuje. Seljak se ne pogadja. On ne pita, kako će platiti, i što će biti sutra. Seljak iz zaostalih krajeva ne računa, a niti ne zna računati, nego reagira nagonski neposredno, samo na ono, što stvarno vidi i osjeća. Račun i predviđanje znak je višeg stepena ekonomskog razvoja uopće.

Kad seljak ima što god na prodaju, donosi svome trgovcu. Taj redovno uzima i opet zapisuje, u dobro. Zanimljiva je činjenica, da trgovac kod robe, koju prodaje na kredit, uvijek zapisuje i količinu prodane robe, i njezinu ukupnu vrijednost u dinarima. Kod robe, koju kupuje od seljaka zapisuje samo, što je kupio, i svotu u dinarima, a redovito ne upisuje količinu robe. Na taj način nije moguće utvrditi u trgovačkim knjigama, koliko je seljak robe prodao, i uz koju cijenu.

Od čitavog niza mjera, pomoću kojih bi se u praksi moglo olakšati zaduženje seljaka u pasivnim krajevima, spomenut ću samo dvije, koje se odnose na zaduženje kod trgovaca, a to je najčešći oblik seljačkog duga, duga za hranu. Jedna od njih se tiče knjižica za nošenje robe. Kad bi se uspjelo postići barem to, da svaki seljak zapiše točno, koliko je robe uzео kod trgovca, i uz koju cijenu, odnosno, koliko mu je svojih proizvoda donio i za koju cijenu ih je prodao trgovcu na račun svoga duga, uvjeren sam, da bi se seljački dugovi, a po tome i pasivnost skratili za znatan procenat. A takvu mjeru nije teško provesti premda je mnogo seljaka nepismeno. Kad bi trgovac robu preuzimao i vagao, te upisivao u prisutnosti poverenika seljačke zadruge, brojke bi bile vjerodostojnije, cijene bolje, a vaga ispravnija.

Druga je stvar pitanje dokazne moći trgovačkih knjiga pred sudom. Nju bi trebalo svakako ukinuti i staviti

trgovca u pogledu dokaza na istu razinu sa seljakom. Tko god poznaje kreditne prilike u pasivnim krajevima, ne će se čuditi tome zahtjevu.

Uopće upisivanje u trgovačke knjige postaje iluzorno, kad seljak sam ne upisuje također sa svoje strane, koliko kupuje i prodaje. A ne čini to, ili jer ga nitko nije uputio, ili, što je još češći slučaj, jer ne zna čitati ni pisati. Kad ne zna ni čitati onda si nikako sam ne može pomoći, da kontrolira, šta je trgovac upisao. Kad seljak proda koji veći komad stoke, ili poslije vaganja duhana, ili poslije berbe, onda dolazi k trgovcu i pita, što je dužan. Gazda vadi teftere, i kaže svotu koliko hoće. Seljak, u povjerenju, plaća i ne ispituje. Još sada mi je živo pred očima prijatelj Božo Turalija iz Otinovaca, inteligentan i bistar seljak sa kupreskog polja, kako priča: »Pisao sam cijele godine za sebe kod kuće, koliko sam uzео robe od trgovca. Pod jesen dodjem trgovcu da platim, a on mi kazuje dvostruko. Ja sam čovjek častan i stidan, i nisam mogao drugo, nego sam šutke platio. Ali...« Turalija misli, da o b r a č u n nije još gotov.

Ne plati li seljak o roku svoje dugovanje, kako je običaj, onda trgovac zaračunava kamate. Zapravo to nisu kamati izračunani po kamatnom računu, nego više neka fiksna konvencionalna kazna, »od oka«, koja se udari na dužnu svotu. Seljaci ni ne znaju reći koliki su ti kamati. Njih određuje trgovac samovoljno, kad je seljak već jedamput zadužen. Kamati su »koliko dahne duša«. Rokovi su redovito o Jurjevu, o žetvi, o berbi, o vagi duhana, o kojem većem sajmu, itd. U drugim je, opet, krajevima »običaj«, da domaći trgovac s proljeća dodje seljaku u tor i bira stoku za otplatu duga. Naravno, da je kod pogadjanja cijene toj stoci trgovac mnogo jači nego seljak, jer seljak mora računati s time, da će opet trebati kredit kod njega, i da mora svoj dug izravnati. Zato trgovac bira bez konkurencije, a seljak gleda. Ako li je seljak tjerao stoku na sajam, trgovac to doznaje, i onda ide pred njega, pa ga dočekuje na putu, i naplaćuje dužnu svotu.

*

U krajevima, koji su napredniji u privrednom razvoju, i kapitalističkoj organizaciji, postoje male čaršijske banke, te se

seljačko dugovanje prenosi od trgovca na te banke. Naime, kad seljak kod trgovca ne plati dug o roku, onda trgovac s njime napravi račun. Seljak uzme na mjenicu novac u banci s kojom trgovac radi, a trgovac mu je i jamac. S tim novcem seljak plaća trgovcu svoj dug. Ali time nije njihov odnos razriješen. Mjenicu valja svaka tri mjeseca produljiti i platiti kamate. A svaku novu mjenicu mora opet da potpiše jamac. I sad seljak mora kod svakog produženja da moljaka trgovca za potpis, jer bez njegovog potpisa ne može dobiti ni zajma ni produljenja. Donosi mu i mito: sira, pršuta, masla, a kadikad i po cijelu ovcu. Pored toga, za svaki novi potpis plaća jamcu deset posto od dužne svote. A niti kod banke ne prolazi bolje. Prije seljačkog moratorija iznosili su redovno kamati kod banke obično 25—40%.

U kreditnom sistemu zaostalih krajeva male čaršijske banke igraju osobitu ulogu. Većinom ih osnivaju upravo oni trgovci, koji se njima najviše služe. Obično oni i sjede u ravnateljstvu. Time je postignuto dvoje: Prvo, trgovac dolazi lakše do gotovine, i može dalje da radi, dajući kredit seljacima, koji će opet za neko vrijeme doći k banci, itd. A drugo, kad banka pritisne seljaka, trgovac, makar je član ravnateljstva te bančice, može da napravi seljaku prijateljsko i lijepo lice: »Nisam ja kriv, ali, eto, banka te goni, a ne ja. Što ja mogu!«. Tako ostanu poslovni prijatelji i dalje. Još trgovac i pomogne seljaka kadikad, za dobre kamate, kad mu je teško platiti o roku. A na cijelom poslu zaradjuje sada trgovac i kao trgovac i kao bankar. Pri tome ne smijete ispustiti iz vida, da dok seljački dug poprimi oblik pismene i formalne obveze (mjenice, obveznice) da je do toga vremena seljak već temeljito opljačkan, i da je dug narastao na daleko veću svotu, nego li je stvarna vrijednost koju je seljak primio.

Takav kreditni sistem, koji smo mi u Hrvatskoj, već preživjeli pred tridesetak godina, sada je u punoj snazi u zaostalim krajevima. Kriza je njegovo djelovanje samo ojačala, dok nije došao seljački moratorij.

*

Nema tome dugo, kako je jedan od najpoznatijih naših finansijskih stručnjaka držao predavanje o razduženju seljaka.

U tome je predavanju ustvrdio, da je seljaku svejedno, kome je dužan, da li banci ili trgovcu. Nikako se ne bi mogao složiti s tom tvrdnjom. Ako se kaže, da se ne mogu generalno zaštititi svi seljaci dužnici, onda se još manje mogu postaviti generalno svi vjerovnici u isti položaj. Seljaci jako dobro razlikuju dugovanje kod trgovaca i kod banaka. Na pitanje, koji se dug teže podnosi, dobio sam slijedeći odgovor:

Trgovac više tereti težaka (seljaka), ali je bliži seljaku. Njemu je dug lakše platiti, jer on uzme otplatu u svemu: u novcu i u proizvodima. Kod trgovca nema tako čvrstih rokova, kao kod banke. Njemu čovjek plaća, kad ima para i trgovac ga znade počekati. Drugačije je kod banke. Ona, doduše uzimlje razmjerno manje nego trgovac, ali valja platiti u gotovom novcu. Osim toga rokovi su banke prilagodjeni potrebama trgovačkog prometa, a ne seljačkog gospodarstva. Seljaku su rokovi od tri mjeseca prekratki. O rokovima kod mjenica izrazio se zgodno jedan seljak: »Jedno ti plaće, a drugo već pjeva«. Htio je reći: još muku mučiš kako ćeš otplatiti kamate o jednom roku, a već ti je drugi rok pred vratima. Banke drže stalne rokove i traže isplatu a te je rokove seljaku vrlo teško držati. Zato kažu seljaci: »Tko god je u banku ušao, iz nje nije više izišao«.

Za olakšanje položaja seljaštva, koje je u tom siromašnom kraju tako vezano na kredit, morale bi se brinuti zadruge i kotarske pripomoćne zaklade, koje postoje u Bosni već dugo vremena: Međutim, što se može reći o pomoći zadruga, kad kamati kod zadruga iznose obično 18 posto, i još valja dati zemlju u zalog. Ja ne kažem, da nisu prilike takve, da zadruge ne mogu drugačije raditi, ali ipak, zar se to može zvati zadružni kredit? — Što se tiče kotarskih pripomoćnih zaklada one danas više ne rade, kako su nekada radile. Osim toga i kod njih vrlo brzo rastu troškovi. Ne plati li seljak svoj dug u prvoj godini, za dvije do tri godine popet će se dug na dvostruki ili trostruki iznos. Velika je šteta što je ustanova kotarskih zaklada tako zanemarena.

SELJACI O RAZDUŽENJU I O UREDJENJU SELJAČKOG KREDITA.

Vrlo su karakteristične promjene, koje je izazvao moratorij¹⁾ seljačkih dugova u seljačkom gospodarstvu zaostalih krajeva. Mi smo već više puta spomenuli, kakvu ulogu igra kredit u seljačkom gospodarstvu tih krajeva. Kredit je postao životno pitanje, jer se na kredit kupuje najnužnija hrana. Moratorij je seljaka, doduše, privremeno oslobodio od plaćanja postojećeg duga. Ali moratorij nije uklonio, a niti mogao ukloniti potrebu za daljnjim kreditom, to više što je stvarni teret dugova ostao na seljaku i dalje, usprkos moratorija. Da udovolji svojoj potrebi za kreditom, seljak se je morao pomoći, kako je znao i mogao. Kad je prestao plaćati dug kod staroga vjerovnika, morao je potražiti drugo vrelo kredita. U mjestima, gdje ima više trgovaca, učinio je to na taj način, da je od jednoga trgovca prešao k drugome. Prva je, dakle, posljedica moratorija bila, da su trgovci između sebe izmijenjali svoje seljačke mušterije. Evo, kako mi je to opisao jedan stari trgovac iz livanjske čaršije: »Otkako seljaci ne moraju plaćati svojih dugova, ne vidim u svojoj radnji seljaka, koji su sa mnom tržili kroz desetke godina. Vidim ih, kako se šuljaju kraj moje radnje, i prolaze kraj nje, da ih ne opazim. Oni kupuju kod drugoga, nastojeći da tamo dobiju kredit. Naprotiv, dolaze mi u radnju ljudi, kojih nisam vidio nikada prije u svojoj radnji. Isto je tako kod mojih konkurenata.« Zar je ovom zamjenom problem riješen?

U mjestima, gdje ima samo jedan trgovac, stvar je mnogo teža. Tu seljak jednostavno izbjegava, da dodje u trgovinu, gdje je dužan, dok mu je god to moguće. Ali, kad ga nevolja stisne, onda ipak mora da dodje... Teško se je boriti s gladju, teže nego s kamatima.

¹⁾ Moratorij = opća obustava plaćanja dugova.

Druga je krupna posljedica seljačkog moratorija, da je seljak danas, kad nema kredita, a ima plaćanja, prisiljen da odmah poslije žetve prodaje sve veće količine hrane koju je proizveo, a koja bi mu bila potrebna za prehranu vlastite obitelji. On nema rezervi i ne može da čeka, nego mora prodati odmah, čim ima štogod na prodaju. On zna dobro, da će tu istu hranu morati kupovati u proljeće uz dvostruke i trostruke cijene, ali što može drugo da učini, kad treba dati novac, gotovinu. Naravno da uslijed toga mora osiromašiti. Veliki uzrok seljačkog gladovanja nije samo nerodica i oskudnost prirode, nego takodjer i nužda, koja sili seljaka, da prodaje hranu.

*

O razduženju seljaka našao sam svuda, gdje god sam putovao, već stvoreno jedinstveno mišljenje. Pravo je napisao dr. Tomo Jančiković u jednom svom članku o seljačkim dugovima, da su o tim dugovima već činjene razne ankete, diskusije i debate, u kojima su sudjelovali svi mogući zvani i nezvani faktori, a nije se nikada pitalo onoga, o čijoj se koži radi, seljaka — dužnika. Zato nije ni čudo, da se pitanje razduženja seljaka postavlja u našoj »stručnoj« javnosti kao pitanje platežne moći seljaka. To jest, neka plati sve, što može platiti. Polazeći s toga gledišta, pita se onda samo: koliko seljak uopće može platiti? Seljaci tako ne misle. Jednodušno mišljenje seljaštva moglo bi se formulirati otprilike ovako: »Mi hoćemo platiti naše dugove. Ali mi ne možemo, i ne ćemo dati više nego li smo stvarno primili glavnice, u vrijednosti izraženoj u našim proizvodima. Osim toga, neka se odračuna sve, što smo preplatili kamata. A platit ćemo od našega duga toliko, koliko je u razmjeru pala cijena naših proizvoda.« — Seljaci sasvim pravilno postavljaju stvar. Problem seljačkih dugova ne može se postavljati kao poseban juridički problem, kako pritjerati seljaka da plati dug. On se ne može odvojiti od čitavog kompleksa pitanja seljačkog gospodarstva u krizi. Zato ga seljaci ne vežu o pitanje uložaka, kao bankari, nego o cijene svojih proizvoda. A to je sasvim pravo, jer o tim cijenama ovisi seljačka platežna moć. Seljaci kažu: »Neka se podignu cijene seljačkih proizvoda, pa ćemo lako otplatiti naše dugove, kao

što je to bilo i poslije rata.« A u pasivnim krajevima, pored podržanja cijena traže još rada i bolje nadnice. Jer oni dolaze do gotova novca najviše radeći po drugim krajevima.

*

Kakvo mišljenje imaju seljaci o uredjenju seljačkog kredita? To me je pitanje interesiralo najviše od svega. Tokom svoje ankete stalno sam se vraćao na to. Čovjek bi možda očekivao, da će kod opljačkanog naroda ekonomski zaostalog kraja naići na primitivističku nagonu grabežljivost: »Daj pare bilo otkuda; ne pita se, što će biti kasnije«. Tako su možda mislili još prije desetak godina, dok nisu osjetili na sebi sav teret dugovanja. Tako bi mnogi možda još i danas postupao u praksi, da mu se desi prilika i ne bi mogao izdržati iskušenja. Ali, mišljenje se je naroda temeljito promijenilo. Kriza je u tim krajevima, na ekonomskom području, učinila otprilike ono djelovanje, što ga je izvršio svjetski rat u gornjoj Hrvatskoj. Nevolja krize je otvorila ljudima oči.

Seljačko se mišljenje u pitanju dugova razlikuje i od shvaćanja »stručnih« krugova, i od mišljenja najradikalnijih, koji traže rješenje u jednostavnom generalnom brisanju seljačkih dugova. I ako zaduženi seljaci ne bi imali ništa protiv toga, ipak je njihovo shvaćanje drugačije. Oni polaze sa sasvim drugog gledišta. Nemojte zaboraviti, da se radi o jednoj generaciji, koja se je tokom svoga života našla dva puta u stanju prezaduženosti: neposredno pred rat, i sada. Seljaci rezoniraju ovako: »Prije rata sam bio dužan. Rat me je razdužio, a sada, nakon nekoliko godina opet sam dužan. Kad bi se na neki način dugovi potpuno izbrisali, jamačno bi za kratko vrijeme bila ista nevolja kao i danas.«

Doista seljak na pitanje razduženja ne gleda samo kao na stvaranje prilika za novo zaduženje. Zbog toga ne traži seljaštvo samo razduženje i jeftine kredite, nego zahtijeva upravo reorganizaciju čitavog kreditnog sistema.

U prvome redu smatraju seljaci danas sretnim onoga, koji se nije zadužio, pa čak i onoga koji prije nije mogao dobiti kredita. U bosanskoj Krajini u okolini Banjaluke žive izmiješani Hrvati i Srbi. U čaršiji je bilo srpskih banaka, i te su davale kredite srpskim seljacima. Zbog toga su srpski seljaci

živjeli bolje nego hrvatski. Naime, hrvatskih banaka, koje bi »radile« s hrvatskim seljacima nije bilo, pa oni nisu ni mogli dobiti kredita. Tako se dogodilo, da su danas srpski seljaci zaduženi, i to daleko više nego hrvatski. Uslijed toga žive danas hrvatski seljaci u bosanskoj Krajini bolje nego srpski, ma da nijesu »uživali« kredit. Oni naši stručnjaci, koji vjeruju u pripovijetku, kako se s pomoću kredita podiže intenzivnost seljačkog gospodarstva, jamačno će svoje mišljenje malo korigirati obzirom na našu stvarnost. — Slično su mi govorili seljaci iz livanjskog kotara, kad sam se s njima opštao na polasku na Duvanjsko polje. Rekoše mi: »U Duvnu živi narod lošije nego mi. Ali ipak je to bolji kraj: u čitavom kotaru nemaju ni banke ni advokata.« A drugi opet ističu — sasvim pravilno — da se svijet to više zaduživao, što je više bilo para. S druge strane, seljak je kod zaduženja uvijek računao unatrag, s cijenama od prošle gospodarske godine, a od 1925., t. j. otkako cijene padaju, bio je uvijek u deficitu zbog toga računa unatrag. Nitko nije mogao ni zamisliti, da će cijene toliko pasti, koliko su stvarno pale.

Seljaci danas traže jeftini kredit, jer su u nuždi. Ali oni u tome ne vide izlaz. Dug za njih znači uvijek robovanje kamata. Zato oni žele, da se smanji potreba za kreditom uopće kod seljačkog gospodarstva. To znači, da traže najprije: smanjenje izdataka u gotovom novcu, drugi porezni sistem, niže cijene proizvoda koje kupuje seljak. Zatim dolazi odmah reforma nasljednog prava, koje je ponajčešći uzrok većeg zaduženja kod seljaka (kupovanje zemlje, isplata u gotovom), i tako dalje.

U pogledu smanjenja potreba za kreditom idu seljaci tako daleko, da mnogi u svom očaju zbog strašnog pritiska dugova, sami traže, da se seljacima zabrani uzimanje, odnosno davanje kredita. Takav sam zahtjev čuo na više raznih mjesta. Kad se sjetimo, pod kakvim prilikama nastaju seljačka zaduženja, onda nas takav zahtjev ne smije začuditi.

U pogledu ograničenja kreditne sposobnosti seljaka sigurno se ne smije ići tako daleko, da bi se u tu stvar miješale javne vlasti. Ali bi za seljaštvo bilo od veoma velike koristi, kada bi se između pojedinca seljaka i vjerovnika (banke, trgovca itd.) umetnuo neki domaći, seoski cenzor — zadruga, koja bi

s jedne strane sprečavala nepromišljeno i neproračunano zaduženje, a s druge strane kontrolirala uvjete, pod kojima seljak dobiva kredite. Onda bi bili nemogući sramotni slučajevi lihve.

*

Naročito me je zanimalo, kako bi seljaci prihvatili t. zv. sistem o k u ć j a, koji vrijedi u Srbiji. Naime, g. 1873. uvedeno je u Srbiji, da se seljaku ne može zaplijeniti »kuća sa zgradama i jednim placem (gradilištem) do jednog dana oranja, i sem toga još pet dana zemlje, računajući dan na 1600 kv. hvati«. Na moje pitanje, da li bi seljaci bili za to, da se jedan izvjestan dio seljačkog posjeda izuzme ispod ovrhe, te da ga ne može »robiti vlast« (dražbovati) ni za dug ni za porez, dobio sam svuda odgovor, da bi se to moralo uvesti. I još su mi govorili, da bi tako moralo biti za sve seljačke nekretnine, a ne samo za minimum posjeda. Takve sam odgovore dobivao i u Bosni, i Hercegovini i u Dalmaciji. Jedino u dalmatinskom prigorju, i na otocima bili su protivni tom ograničenju. Ja sam upozoravao seljake, da bi u tom slučaju stradala njihova mogućnost dobivanja kredita i da je hipotekarni kredit najjeftiniji. Ali su mi odgovorili: »Neka strada. Barem ne ćemo biti dužni. Mi ćemo ipak i bez kredita nekako preživjeti, ako se samo riješimo sadašnjih dugova. U ostalom, mi i onako plaćamo dug s prirodom, a ne ćemo da ga plaćamo zemljom. Osigurajte nam prije svega očinski krov nad glavom.«

Vidio sam, da su ljudi već o tim stvarima razmišljali i da su stvorili svoj sud. Razmislio sam o svem tome i došao do zaključka, da ti ljudi imaju pravo. U doba nagle pauperizacije sela treba spriječiti proletariziranje, koje bi samo povećalo milijunske vojske nezaposlenih radnika. Seljacima je danas doista prvo, da si osiguraju krov nad glavom, i kakav takav život na svojoj zemlji. A ono što se priča o intenzifikaciji poljodjelstva putem kredita, to je priča za budućnost. Spriječimo radije besprimjernu eksploataciju seljaka i postavimo razmjenu dobara na drugi temelj. Onda će akumulacija kapitala u poljodjelstvu poprimiti sasvim drugi oblik. U tom pogledu je prvi korak, da se uništi današnje robovanje kamatima.

O SELJAČKOM STANDARDU ŽIVOTA.

Sastala se ženevska gospoda da vijećaju o svjetskoj agrarnoj krizi. Svuda su agrarni proizvodi u slaboj cijeni, jer nema tko da ih kupi i potroši. Tako bar gospoda vele. I stadoše proučavati produkciju, zalihe, cijene, troškove, i sve skupa. Nakon mnogobrojnih konferencija i naučnih referata, konačno nadjoše »jedini« izlaz u tome, da treba podići životni standard stanovništva zapadnoevropskih zemalja, koje uvoze agrarne proizvode. Po njihovom je shvaćanju to jedini put, kojim će se moći plasirati izvozni viškovi agrarne proizvodnje zemalja južne i istočne Evrope. Tako će se ujedno riješiti kriza i kod njih, jer će izvoznicičke zemlje za povećani izvoz moći kupiti više industrijskih proizvoda u zapadnoj Evropi, i smanjit će se nezaposlenost. Sve će te dobre stvari doći kao posljedica podizanja životnog standarda u zapadnoj Evropi na još veći stepen nego što je danas. Slabo su ta gospoda vodila računa o činjenici, da je već danas životni standard u zapadnoj Evropi prosječno pet do šest puta veći od životnog standarda istočnog i južnoevropskog seljaka i da ta razlika ima jedan svoj uzrok baš u njihovom standardu. A začudila su se, kad su čula, da u seljačkim evropskim zemljama, koje izvoze »suviške« agrarne proizvodnje, ne samo da se ljudi slabo hrane, nego da ima čitavih pokrajina, koje redovno gladuju u punom smislu te riječi. Sada hoće da se razlika u životnom standardu još poveća. I to im je »jedini« izlaz!

Kao odgovor, eto im nekoliko sličica o životnom standardu našega seljaka u »pasivnim«, to jest zapuštenim krajevima.

*

Razlog niskom životnom standardu nije uvijek siromaštvo. Pogotovo ne vrijedi to individualno. Više mu je razlog siromaštvo

čitavog kraja, nego li siromaštvo pojedinaca. Između seljaka su razlike u životnom standardu malene, a razlika u imetku ne znači razliku u životu. Način života bogatog seljaka slabo se razlikuje od načina života siromaha. Razlika je jedino u količinama, a ne u načinu. Kazivali su mi primjere i vidio sam slučajeve, gdje na pr. najbogatiji gazda u selu ima po 20 volova i 200 ovaca, a u kući nema ništa kao ni siromah. Stanovnici polja, na pr. Livnjaci, su mi govorili da oni bolje žive od seljaka iz gorskih krajeva od Glamoča. Makar ti Glamočani imali stada od hiljadu i više ovaca, ipak žive gore nego Livnjaci s desetak ovaca.

Začudo je, kako je taj svijet bistar i inteligentan, a koliko je bespomoćan da iskoristi ono malo što ima, pa da si popravi život. Razgovarao sam s mnogim ljudima, koji su boravili po nekoliko godina u Americi, Francuskoj, Belgiji. Sigurno je, da su tamo ipak živjeli o boljoj hrani i u uredjenijem stanu nego kod kuće. Vidjeli su mnogo toga. Ali, kad dodju kući, njih toliko prevlada domaća sredina, da se pored sve svoje lične inteligencije vrlo teško odlučuju da bilo što god promijene na bolje, pa makar se radilo o nekoj sitnici. Još će na svom odijelu ili u svojim ličnim navikama nešto promijeniti, ali u kući teško da će što dirnuti. Sjećam se jednog karakterističnog primjera. U Suici, na staroj granici Bosne i Hercegovine, bio sam u kući jednog seljaka, koji je živio nekoliko godina u Belgiji. Ognjište mu je bilo smješteno u kući tako, da je žena morala svaki puta, kad je htjela zagledati u lonac, skidati lonac s ognjišta i odnositi ga do vrata. Drugog svijetla nije bilo. Kad sam ga upitao, zašto ne probije malen prozor, da dobije svjetla k ognjištu i da olakša ženi posao, odgovorio mi je, da će to doista učiniti, i da je to dobro. Ali do sada je uvijek bilo tako, i on nije na to ni mislio da bi što poboljšao. Valja priznati, da je ipak čitava poslijeratna konjunktura u tim krajevima iskorišćena najviše za podizanje kuća, pa je danas barem krov nad glavom bolji nego prije, ma da su te kuće bez brojnijeg namještaja, a način života u njima isti.

Vrlo je karakteristično za te krajeve, da su na promjenu načina života mnogo više od iseljenika utjecali događaji, koji su pogodili neposredno samu sredinu. Tu je veliku revolucionarnu ulogu odigrao svjetski rat. U sličnom pogledu danas dje-

luje kriza. Seljaci su stvorili rečenicu, kao opravdanje za se: Nije narod prosvijetljen, dok ga ne prosvijetli kriza. Zaista, u shvaćanjima seljaštva i u načinu života u tim krajevima zbivaju se nagle promjene i svatko će se prevariti, tko o njima ne će voditi računa.

*

U pogledu životnog standarda najvažnije je, da su ti krajevi osiromašili uslijed raznih uzroka, duljeg ili kraćeg zamašaja. Riječ o kršnom Hercegovcu spada danas u carstvo prošlosti. Narod je, uslijed slabe hrane kroz decenije, fizički veoma oslabio; ljudi su slabiji, sitniji. Doduše, oni danas i rade »čudo više« nego prije, a tuberkuloza hara. Pogotovo su se prilike pogoršale uslijed opadanja ekstenzivnog stočarstva, koje se gubi, a uslijed toga nestaje mesne hrane. Danas meso jedu u selu redovito samo »misečari«, žandari i financi. U Hercegovini i dalmatinskoj Zagori stradaju ljudi već godinama osobito zbog niskih cijena duhana jer se s utrskom za duhan kupovala hrana. Jedan liječnik iz okolice Mostara mi je pripovijedao, da u posljednje vrijeme regrutne komisije pronalaze 40—50 posto mladića nesposobnim za vojnu službu u mostarskom i stolačkom kotaru.

*

Da vidimo, kako je s namještajem i s kućama. U pogledu namještaja, seljačka je kuća veoma oskudna. Otvoreno ognjište s nekoliko lonaca, sinija (niski stol za jelo) s par malenih tronoga, po koji sanduk i polica u komori, a slamnjača u sobi za spavanje, i to ti je sav namještaj. Jedino je kod muslimana u tom pogledu nešto bolje. U izvjesnom smislu su djelovali njihovi vjerski propisi na njihov standard života. Muslimani imaju još ćilime, sedžade za klanjanje, dušeke i mindere. Najsiriromašniji, koji ne mogu da otkaju ćilime, imaju barem po podu prostrte hasure.

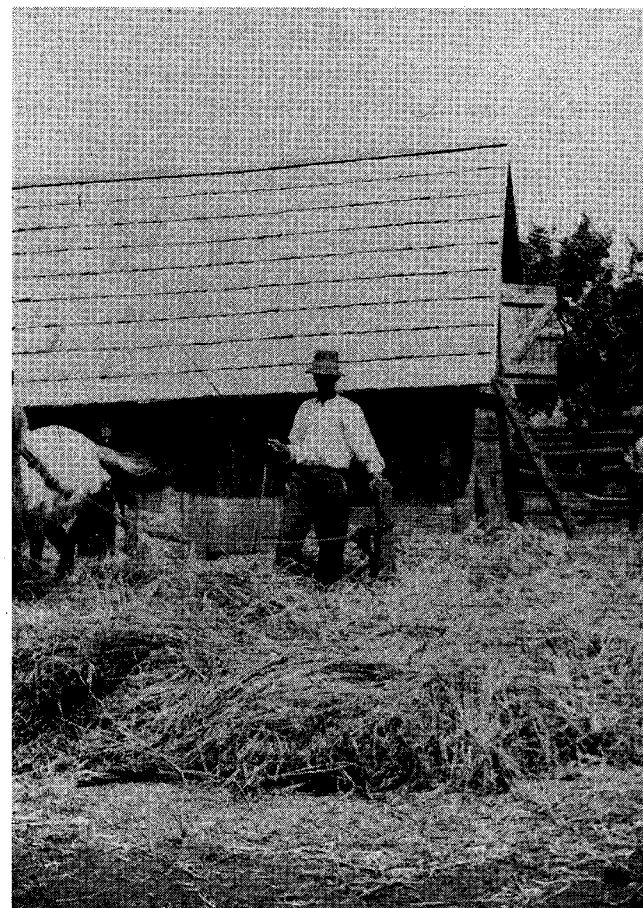
U pogledu gradnje kuća možemo razlikovati tri karakteristična načina. Još i danas se oni isprepliću u raznim krajevima, manje ili više zaostalim. Prvi je taj, da je čitava zgrada jedna prostorija, u kojoj žive zajedno ljudi i stoka, pod istim krovom. Gdje je ognjište, tu se i spava, sprema se hrana za ljude i stoku, a drži se takodjer i stoka. U tako teškim

stambenim prilikama živjeli su i najnapredniji gorski krajevi sve do pred pola stoljeća. »Kad je Švabo došao«, vele Livnjaci, »ni u jednoj kući nije bilo sobe«, (t. j. odvojene popodijene prostorije, gdje spavaju ljudi). Drugi je, nešto napredniji način gradnje, sastojao u odvajanju »kuće« (prostorije u kojoj je otvoreno ognjište) od sobe. Stoka se je obično selila u prizemlje ili u posebnu staju. Tek poslije rata započele su se graditi zdravije zgrade, sve popodijene, s većim prozorima, vrlo često na kat. To je treća faza u gradnji kuća, u kojoj je pasivne krajeve zatekla kriza. I sada ne mogu napred. Zato ćete vrlo često naići na započete a nedovršene gradnje.

*

Zanimalo me je, kako narod sudi o promjenama u životnom standardu, idu li one na bolje ili na gore. Usporedbu sam formulirao u obliku pitanja, što misle, da li se je živjelo bolje, godine 1914., godine 1924. ili godine 1934. Odgovori su bili vrlo interesantni. Svi se slažu u tome, da se godine 1934. živjelo najgore. U pogledu ranijih decenija, odgovori nisu jednolični. Većinom su svi seljaci davali odgovor, da se je živjelo prije rata bolje nego poslije rata. Ali je iz pojedinih odgovora na konkretna pitanja o stanovanju, hrani i odijelu izlazilo, da se je ipak živjelo najbolje g. 1924. To vrijedi za sve krajeve, osim za one, koji prodaju duhan i vino. Ti su prije rata stajali svakako mnogo bolje. Općenito se može reći ovako: prije rata se seljak slabije hranio jer nije znao da si spremi hranu. U pogledu hrane je bilo najbolje 1924. Danas se slabije hrani, jer nema i jer mora prodati. Danas se slabije odijeva, nego prije rata jer je odjeća skupa, a novaca nema, no danas bolje stanuje, jer je podigao nove kuće. Mišljenje je narodnih ljudi, koji nisu seljaci, da se je doista od rata do danas životni standard znatno podigao, osim spomenutih krajeva. Uvećanim potrebama nakon rata mogao je seljak udovoljavati sve do krize, a danas je dvostruko nezadovoljan, jer zna i hoće bolje. Zašto su ipak seljaci govorili, da se je god. 1914. živjelo bolje kad u materijalnom pogledu nije tako, općenito? Smatram, da je tome glavni razlog u osjećaju nesigurnosti, što ga ima seljak u današnjoj ekonomiji. Nestalnost mu onemogućuje ikakav barem

nešto smireniji život; on ne zna, koja će biti vrijednost proizvoda njegovog rada, i što će moći za njih kupiti. A razlike idu na dvostruko i trostruko. Ništa u njegovoj ekonomiji nema na što bi on mogao utjecati i što bi mogao promijeniti ovako neorganiziran kao što je bio. I to ga muči, ta vlastita nemoć, »što nismo priznati ni od koga«. Zato u uspoređenju sadašnjih nestalnih odnosa prema prijeratnim stalnijim, seljak daje prednost stalnosti — miru. Seljaka danas doista više pogađaju nestalne cijene, nego li niske cijene. A to je najbolja psihološka dispozicija za ekonomsku organizaciju seljaštva.



Vršenje žita s konjem

TRI ČETVRTINE HRVATA NEMAJU VLASTITOG KREVETA.

Teške su to riječi, ali istinite: Tri četvrtine svih Hrvata nemaju vlastitog kreveta. — Kad se raspravlja o životnom standardu, onda se obično smatra, da k neophodnoj potrebi života svakoga pojedinca spada, u najmanju ruku, barem krevet. To se računa u minimum udobnosti za čovječji život. Pa ipak, s gledišta cjelokupnog hrvatskog naroda moramo danas reći, da svi oni, koji imaju svoj vlastiti krevet spadaju, u stvari, među privilegirane. Oni su, naime, tako sretni da imaju dio namještaja, koga nema velika većina ostalih naših sunarodnjaka. Uopće je pitanje životnog minimuma veoma osjetljivo. Ono izgleda sasvim drugačije, kad ga postavljaju makar i najljevičarskiji građani, i kad ga postavljaju seljaci. Što ćete: »Bog je visoko, a zemlja je tvrda«, veli seljačka poslovice.

*

Sjeverni hrvatski krajevi s ove strane Kupe i Save stoje u pogledu kreveta bolje. Doduše, mi tu baš svaki ukućanin, ni u najbogatijoj seljačkoj kući, nema svog posebnog kreveta. Ipak se može reći, da barem u svakoj kući, ne baš sasvim siromašnoj, ima po dva — tri kreveta s posteljinom. Na glasu su perine »do stropa« i kreveti na koje se penje s pomoću stolice, u bogatoj Podravini i plodnoj Posavini. Južno od Kupe i Save stoji narod u pogledu spavanja daleko lošije. Jedinu iznimku čine primorski krajevi. Inače se može reći, da u našim južnim krajevima krevet ne predstavlja dio namještaja, koji se smatra nužnim. Spava se svakojako: na slamnjači (»slamici«), na ležaju, ložu, na gunju (čebet), na hasurama, na vreći, na golome podu, zemlji ili kamenu. Ili, kako veli Ličanin: »Vrića pod glavu, vrića na se, vrića poda se«. A svega čini »krevet« jedna vreća,

u koju se uvukao. Tokom svoje ankete, vidio sam u našim južnim krajevima strašnih primjera kako narod živi, a osobito kako spava. (Uostalom, da vidite slične primjere ne trebate ići na Duvanjsko polje. Izvolite prošetati po zagrebačkoj periferiji i zaviriti u radničke stanove. To vam je na dohvat, i ne morate se »inkomodirati«, da idete na selo.) Redovno tek najbogatije kuće u selu imaju po jedan krevet »za bolesnika«, a sve ostale ga kuće nemaju. I sada, kako izgleda taj krevet. Vjerujte, da ništa nema zajedničkog s onim, što po našim građanskim kućama nazivamo krevetom. To je običan drveni okvir, slupan od dasaka, u kome je slamnjača ispunjena sijenom, slamom, lišćem i na njoj po koji biljac (bijeli gunj) od vune. Jastuka obično nema. Nema ni perja, nego se u najbogatijim kućama ispunjava jastuk vunom. Veoma često u krevetu nema slamnjače, nego je slama razasuta po daskama. Posteljno rublje? Nema ga. Jedino gdje sam vidio po koju poderanu ponjavu. Razumljivo je, da je u takvim prilikama teško govoriti o čistoći. U takovom, glavnom, krevetu spava obično gospodar kuće, ili kakav stari djedo s djecom, ili bolesnik. Svi ostali moraju se zadovoljiti spavanjem na podu — ako ima poda u sobi. Veoma često se umjesto slamnjača uveče rasprostire po kući slama ili sijeno, a vuneni biljci služe samo za pokrivanje. Ujutro se sve skupi, kako je, i stavi u kut sobe. Ali kad pritisne duga zima, odnese se stoci i posljednja vlat slame ispod sebe, pa se onda spava na golome podu. U najzabitnijim krajevima i siromašnim kućama često se spava na goloj zemlji, a pod glavu se meće kamen. Imam mnogo prijatelja, koji su mi pripovijedali i pokazivali, da tako spavaju. Tako se spava već kroz generacije, »s komforom špiljskoga čovjeka«, kako reče jedan prijatelj.

Za spavanje služi samo jedna prostorija, »soba« i tu spavaju svi: staro, mlado, djeca, muško, žensko, oženjeni, neoženjeni. Nagurani su jedni do drugih toliko, da se ne može kroz sobu ni hodati, kad legnu da spavaju. Ljeti još nekako ide: spava se napolju, na sijenu, u staji. Ali zimi se moraju ljudi zajedno skupiti.

Higijena, čistoća, moral; sve su te stvari, koje iz ove perspektive dobivaju sasvim drugi izgled, nego u gospodskom rječniku. A reuma, tuberkuloza i druge bolesti od spavanja na tlu? Nema liječnika, a gdje ga ima, nema narod novca, da se liječi.

Tako ne dodje barem u priliku da kvari statistike o zdravlju. Zato vlada uvjerenje, da je narod zdrav i otporan. Možda će mi tkogod, neupućen, prigovoriti, da slikam odviše crnim bojama. Nije tako. Pregledao sam u raznim krajevima stotine seljačkih kuća, i osobito pazio na to, kako se spava. Zato je taj opis stvaran, a ne odgovara stvarnosti predodžba, koju si ljudi stvaraju o životu na selu, a ne idu pogledati kakav je. U dokaz svoje tvrdnje, navodim doslovce odgovore seljaka na moje pitanje: kako se spava. Ističem ponovno, da sam se o njihovoj istinitosti uvjerio na vlastite oči.

Kotar Banjaluka:

Vrbanja: Spava se na hasuri, i na sijenu. Kreveta nema, a nije ih bilo ni prije. Znade biti ljudi, koji imaju po 80 goveda, a nemaju kreveta.

Han Kola: Kreveta nema. Dolazi valjda jedan krevet na 10 kuća. Leži se u slami, u čošku.

Kotar Bugojno:

Kandija: Svaka kuća nema ni po jedan krevet. Rasprostru slamnjače ili dušeke po podu.

Podgradje: Nema 2 posto ljudi, koji imaju svoj krevet.

Otinovci: Kreveta nema. Spava se na podu.

Kotar Livno:

Šuica: Krevet ima samo po koji jači gazda, i to po jedan u kući. U slabijim se kućama spava na podu, većinom na rasprostrtoj slami, bez slamnjača.

Srdjević: Spava se najviše na slami i u pojati. Mnogi spavaju u štali u jaslama da im bude toplije. Spava se na podu, a pod glavu se stavi »žaka« (vreća).

Zabrišće: Svaka kuća ima bar jedan krevet, za starca ili za bolesnika. Inače se spava najviše na slamnjačama ili na slami, prostrtoj po podu.

Kotar Prozor:

Jedva 20 posto kuća ima po jedan krevet. Spava se na slami i na stroži. Sirotinja nema ni to.

Kotar Duvno:

Kongora: Svaka kuća nema ni po jedan krevet, a u kući živi 6 do 8 ljudi.

Kotar Ljubuški:

Posušje: Najviše se spava u pojati na slami. Ima ih koji spavaju na goljoj zemlji ili na kamenoj ploči.

U Dalmatinskom primorju je drugačije:

Kotar Split:

Kaštel Lukšić: Svaki čovjek ima svoj krevet. Na podu se ne spava.

Ali već u dalmatinskoj Zagori, u Muću, je krevet slamom prostrt. Spava se u pojati, na slami, dok je teže kad ponestane slame, spava se na podu.

*

Zašto ljudi nemaju kreveta? Odgovor je mnogo zamršeniji, nego se čini na prvi pogled. U prvome redu nema kreveta, jer ih nije dosada bilo. Naučili se ljudi, da žive bez kreveta. Ili točnije: nisu se još naučili da spavaju u krevetu. Kad sam pitao ljude, zašto si od par dasaka ne slupaju bilo kakav krevet, rekoše mi, da bi se to, doduše, moglo, ali da nemaju drveta, a nit novaca da ga kupe. Za mnoge je krajeve to danas istinita isprika. Ali prije nekoliko godina je bilo nešto više novaca, pa ipak... Mnogo je ozbiljniji odgovor, da za krevete nema u kući mjesta. Zamislite, u maloj seljačkoj kući živi šest do trideset ljudi. Kamo da se smjeste kreveti za sve njih?

Tako su ljudi prisiljeni da trpe sadašnje stanje, sve dok si ne sagrade bolje i udobnije kuće. A za to se hoće veći izdatak, za koji seljak treba da radi desetak godina, i da uhvati povoljnija vremena. Vele, da je čitava poslijeratna konjunktura u zapadnoj Bosni i Hercegovini iskorišćena uglavnom zato, da se podignu zdravije kuće za stanovanje. Stariji ljudi kažu, da se je prije rata živjelo u kudikamo lošijim prilikama, što se tiče stanovanja. Rat je i u tom pogledu učinio znatnijih promjena u narodnom životu.

Zbog svih tih razloga seljaci nisu htjeli da prihvate krevete niti onda, kad su im ih davali za jeftin novac. A kad su ih dobili badava, onda su sve drvene dijelove spalili. Zato, dokle god bude živio u malim kućama velik broj ljudi, ne će se moći proširiti upotrebe kreveta, a niti dići životni standard.

Pokušavalo se pomoći i na drugi način. Agilni šef Doma narodnog zdravlja u Mostaru, Dr. L. Dojmi pokušavao je da proširi u narod krevete, koji se dadu sklapati, pa zauzimlju preko dana malo mjesta. Danas takve krevete ne mogu seljaci kupovati, jer nemaju novaca za izdatke u svrhu poboljšanja života. Jedva da spašavaju živu glavu.

Problem kreveta nije samo stvar udobnosti. To je ujedno i pitanje ekonomije, zdravlja, čistoće, morala, kulture.

*

Uvaženi patriota! Kad navečer legnete u svoj bijeli, čisti, svjež krevet, onda se sjetite, da tri četvrtine članova Vašega naroda nema uopće kreveta. Vaša večernja molitva neka bude, da bi se blagostanje Vašega naroda podiglo barem toliko, da bi svaki Hrvat imao svoj krevet. I prije nego zaspate, ispitajte svoju savjest, što ste toga dana učinili, da bi čitavom svome narodu omogućili taj minimum udobnosti, koji Vi sami uživate.



Češljanje vune.

PREŽIVJELI NARODNI OBIČAJI UPROPAŠTAVAJU NAROD.

Kaže narodna rečenica, da svako selo ima svoje običaje. Isto tako bi se moralo reći, da i svako vrijeme ima svoje običaje: vrijeme ih gradi i razgradjuje. Doduše, imade veoma mnogo narodnih običaja, koji su prastari. Narod ih se drži, jer značenje i simbolika tih običaja još nijesu izgubili svoju važnost u narodnom mišljenju i vjerovanju. Bit seljačkog života u odnosu prema prirodi nije se izmijenila kroz hiljadu godina. Uslijed toga nisu niti ti običaji samo puka forma ni ceremonija. Oni su ispunjeni životom sela.

Ima običaja, kojih se narod drži, ali koji ne odgovaraju više mogućnostima i potrebama današnjeg seljačkog života. Oni su nastali u jedno drugo vrijeme, kad se živjelo drugačije nego danas. Narod ih se ipak drži, ma da oni često upropašćuju čitave obitelji. Znam jednu seljačku kuću, s petnaest rali zemlje. Živjelo se dobro i po starim običajima. Kad je otac umro, tri se sina podijeliše, i svakome dopade po pet rali. Jedan od sinova htio je da drži sve starinske običaje, kao i u očevoj kući. Nije mogao izdržati. Stradao je. Ne može se slaviti Božić ni Uskrs, kao ni žetva ni crkveni god u kući sa pet jutara zemlje onako kao u kući s petnaest. Tako je isto sa čitavim seljaštvom. Običaji, koje se lako slavilo u staroj kućnoj zadruzi, danas su većinom nestali. Moba nije više ni nalik onoj staroj svečanosti obilja. Lako se slavilo, kad potreba za novcem nije pritiskala narod, a ljudi je bilo malo i zemlje dosta.

Ja ću ostati samo kod dvaju običaja, na koje se narod najviše tuži. To su svadba i pogrebne svečanosti.

*

Kad sam na putu po pasivnim krajevima zašao u prvo selo, u okolini Banjaluke, odmah na prvom koraku su se ljudi potužili

na trošak u vezi sa ženidbom. Razlog je pristojba za vjenčanje. Kod katolika, ako su mladenci iz iste župe, treba platiti stotinu dinara, a ako su iz dviju župa, onda dvesta dinara. Kako te pristojbe po običaju plaća kum, nastala je uzrečica danas, za doba krize: »Lakše je naći curu nego kuma«.

Za s v a d b e n u svečanost troše se velike svote novaca. One su za današnje prilike seljačkog gospodarstva u pasivnim krajevima upravo nerazmjerne, da ne kažem, goleme. Kao primjer navodim nekoliko podataka, koje su mi dali sami seljaci. U selu Kandiji, na bugojanskom polju, troši imućnija kuća za svatove 5—6.000 dinara, a najmanje 2.000 dinara. U Skoplju (usko polje), kod Gornjeg Vakufa troši se 500 do 2.000 dinara. Čovjek se zaduži i proda zadnju kravu zbog svadbenih svečanosti. Na Kupreškom polju pomaže kuću, u kojoj su svatovi, čitavo selo, kao što je to inače običaj. Potroši se svega u vrijednosti do 5.000 dinara, a od toga u novcu barem 2.000 dinara. U Šuici odnese svadba domaćinu jednu do dvije hiljade dinara. Kad pomislite, da se u isto vrijeme u takvoj kući ne troši više nego za dva dinara sapuna po ukućanu godišnje, onda vam je nerazmjer očigledan. Na siromašnom Duvanjskom polju u Kongori potroši seoska kuća za svadbu, već prema imovinskim prilikama dvjesto do osam stotina dinara. Na Širokom Brijegu u Hercegovini daju za svatove i po hiljadu dinara. U Dalmaciji svijet toliko ne troši na svadbe, ma da inače bolje živi. Na Hvaru svadba ne stoji više od 300 do 400 dinara.

Jednako se mnogo troši na pogrebne svečanosti: daće, karmine, sedminu. Na livanjskom polju su mi pripovijedali, kako kod »sedmina« sudjeluje po 30 do 40 ljudi, a znade se skupiti i po šezdeset do sedamdeset. Sve to stoji mnogo. I još k tomu postoji običaj, da se za pokojnika plaća trideset i tri mise, što već samo po sebi iznosi trošak od pet stotina dinara.

Narod se doista mnogo tuži, da se na običaje odviše troši. Čuju se ovakve riječi: »Sedmina (pogrebna gozba) ruši kuću«. — »Vjenčanje je Muratova sablja«. Misli se time reći, da troškovi za vjenčanje tako oštete seljačko gospodarstvo kao što siječe poslovično oštra sablja cara Murata.

*

Ipak se ljudi drže narodnih običaja, koji prelaze njihovu gospodarsku snagu, ma da vide i osjećaju njihovu štetnost. Zar

ne bi bolje bilo, umjesto da se prodaje zemlja i posljednja krava za svečanost svadbe, da se čestito opremi novo gospodarstvo s namještajem i kućnim potrepštinama? Ljudi to vide, tuže se, ali ipak ne mogu sami prekinuti. Ne mogu pred selom. Održanje narodnih običaja nalazi se pod strogom kontrolom sela, i svako popuštanje ispod uobičajene mjere značilo bi opadanje društvenog ugleda u selu. Sociolozi, naročito američki, su mnogo proučavali pitanje osamljenosti života na selu. Ali je život u gradu u stvari mnogo samotniji. U gradu može živjeti u istoj kući stanar do stanara godinama, a da se ni ne poznaju a niti ne znaju jedan za drugoga kako živi. Na selu to nije moguće. Život je seljačke kuće manje zatvoren, a više podvrgnut kontroli javnosti. Ma da su sela rjeđe naseljena, ipak jedan drugome »zaviruje u lonac«. Zajednica tradicije, osjećaja, vjerovanja i interesa, pomažanja i prijateljstva mnogo više zbližuje nego u gradu. Na selu žive ljudi duže zajedno: u istom susjedstvu od zipke do groba, povezani sa hiljadu veza i spona. Ta je kontrola javnosti sela česti uzrok, da mlađji i neobuzdaniji elementi bježe sa sela u grad, u »slobodu«, gdje je društvena kontrola slabija a po tome i društvene obveze labavije. Zbog istoga razloga ustručava se pojedinac da odstupi od običaja, za koga vidi da se je preživio i da je štetan. U pojedinačnom razgovoru svaki to priznaje. Treba neka skupna odluka, koja bi mogla stanje izmijeniti. Tu je interesantna uloga seoskih povjerenika Gospodarske Sloge. Ti su povjerenici postali u stvari izvršni organi kolektivnog htijenja sela. U tome je njihovo veliko značenje, koje mnogi ne razumiju. Eto jednoga primjera.

U selu Rečici kraj Karlovca stvorio se s vremenom običaj, da seljakinje narodnu nošnju prešivaju sa 50 redi prešiva iz 12 vrsti konca. Taj luksus stajao je mnogo novaca, i trgovac u župi Rečičkoj prodao je preko zime za 60.000 dinara konca. Da se taj veliki trošak smanji, odlučilo je selo na sastanku Gospodarske Sloge da u buduće ne smije biti na ženskoj haljini više od pet prešiva, i da od lipnja dalje ne smije nijedna žena ni djevojka u crkvu, koja bude imala više. Time je kupovanje konca spalo od 60.000 na cigle 3.000 dinara na sezonu. Selo je jednodušno prihvatilo taj zaključak i provelo ga. U stvari, ono je jedva čekalo, da se skupi a nepotrebni običaj ukine.

LUKSUS NA SELU.

Umjesto da pišemo o bijedi na selu, okrenimo danas jednu drugu stranicu seoskoga života. Zaboravimo na časak ono selo, u kojem, kako pravo kaže profesor i narodni zastupnik Lujo Tomašić, »po trojica ljudi imaju jedan par čizama, a četvorica se služe jednim zimskim kaputom«. Ne mislimo na to, da se radi o istom onome selu, u kojem se petrolejka ne pali više, a šibice kupuju po tri susjeda zajedno. Čini se, kao da se ne radi o istom onom selu, u kojem prosječnu razinu života obilježuje kukuruzna pura bez soli i spavanje na podu, u slami. Pa ipak to selo ima pored svojih žalosti i svoje radosti, a uz bijedu i luksus. Luksusa je uvijek bilo, otkako je svijeta i vijeka. Svako doba i svako društvo ima svoj luksus. Poznaju ga i bogati i siromašni, svaki na svoj način. Nekome se čini luksus dva puta na dan se najesti, a drugome treba za to osjećaj, udobnost milijunarskog hotela. Možemo se složiti s njemačkim ekonomistom Sombartom, da je luksus »sve što znatno prelazi uobičajen opseg i vrst prosječnih potreba u jednoj društvenoj skupini u izvjesno vrijeme«. (Namjerice se služim riječju luksus, a ne raskoš, jer je u njoj više naglašeno svojstvo suvišnosti, dok se riječ raskoš nužno veže s pretpostavkom obilja.)

I seljaci pasivnih krajeva imaju svoj luksus, raznoga stepena i značenja, koji ide od nevinih taština do ekonomskog upropašćavanja.

*

Možete si zamisliti moje iznenadjenje, kad su mi u selu Kndiji, u bugojanskom kotaru, seljaci i seljanke počeli pričati o puderu i o raznim »vodicama«, o pomadi, i to još o dnevnoj i noćnoj što ih kojekakve niškorišti prodaju po selima. Predstavite si: seljakinja u narodnoj nošnji, u jeleku i »'aljini«, koju

je sama satkala, i — noćna pomada. Nastavili su mi pričati o šminki, o lakastim cipelicama i o gumenim peticama. Na svom sam se putovanju po pasivnim krajevima nagledao toliko mnogo bijede i nevolje i teškog života, da nisam očekivao tolikih suprotnosti. One u svakodnevnom načinu života niti ne izbijaju toliko, koliko nedjeljom. Doduše, selo Kandija se nalazi na plodnom polju i spada među bogatija sela. U jednom siromašnom prigorskom selu više bugojanskog polja već nisam našao šminke ni pomade, ali sam tokom putovanja ipak češće nailazio na pričanje o tome zlu, koga treba iskorjeniti. Ne spadam među moraliste, koji će početi kukati zbog toga nad »iskvarenošću sela«. Ali je ipak porazna činjenica za današnju građansku civilizaciju, da je uspjela da upozna selo sa noćnom pomadom prije nego li s gvozenim plugom i abecedom. Napredak s takvim redom vrijednosti ne zaslužuje da doživi drugo nego slom.

*

Na razne se načine očituje luksus na selu. Pisali smo već o raznim starim običajima, koji su se preživjeli, pa od njih selo stradava. Riječ je danas o »novim« običajima, koji se prihvaćaju sela, i često ga upropašćuju.

Luksus u hrani ne pokazuje se kao pojava, koja bi zabrinjavala. S jedne je strane razlog tome, što seljak svoju hranu ponajviše sam proizvodi, i ne treba da je kupuje. Kao luksusna hrana smatra se u pasivnim krajevima: šećer, kava i — zemlja. Riža se daje samo bolesnicima. Pretjeravanje u jelu prigodom raznih blagdana, obiteljskih svečanosti i slava je veliko. Tu se troši preko mjere i bez računa. Ali je tome, po mom sudu, razlog baš u teškom životu ovih krajeva. Neumjerenost je često znak prigušene oskudice, koja jednom provali: nedovoljno ishranjeni ljudi nalaze užitak u tome da se jedamput u godini prejedu.

Mnogo je teži i opasniji potrošak pića, jer se piće plaća gotovim novcem. I tu primitivan čovjek pokazuje neumjerenost. Pazari i crkveni godovi su prilike za to. Pripovjedali su mi slučajeva, gdje čovjek ode na pazar s posljednjim komadom blaga pa sve zapije, što utrži. Ima ljudi, koji radije potroše zadnji dinar u mehani, nego da s njime kupe šibice za kuću.

Možda su to prije očajnici, koji ne vide izlaza, nego li ljudi, koje je obuzela strast. Ali, često je kod njih slučaj, da ne znaju računati i da nemaju discipline u sebi. Ide čovjek na njivu na rad, i svaki dan svrati usput u mehanu na »čokanjčić raćije«. Naravno, na dug, a trgovac je dobar čovjek, i rado daje kredit poštenom čovjeku. Kad dodje doba žetve, dug je tolik, da sav prirod od njive mora odvesti pravo trgovcu. Za koga je radio cijele godine?

Luksus nije samo privilegij bogatih.

*

Luksus, koji selo najteže osjeća, je luksus odijela. Naročito je ta pojava značajna kod žena, koje se natječu između sebe, koja će se ljepše obući. Maja uvijek nadje novaca za kćer, da je ukrasi i dotjera. Žena, kao žena, uvijek ima po koji dinar za kojega muž ne zna. Često se u tome i pretjeruje, pa mladež i žene kradu rođenu kuću, da zadovolje svojoj taštini i utakmici u gizdi. Zato je i nastala poslovice, da »žena može više u pregači iz kuće iznijeti, nego što muž u kolima u kuću doveze«. Slabiji otac obitelji ne može se oduprijeti navali ženskadije, pa često troši preko sila, samo da se kćer pokaže pred drugima, i da ga susjedi ne preteku. Zlo je to veliko našega sela, kojemu će se teško stati na put direktnim zabranama. Možda bi se postiglo više uspjeha skretanjem pažnje seoske mladeži na natjecanje u kojoj plemenitijoj i korisnijoj osebini nego što je gizda i taština, i novac?

*

Na pitanje, što više vole, bolje se hraniti ili ljepše odjenuti, dobivao sam skoro svuda jednak odgovor, i od mladih i od ljudi u punoć snazi. Svi su odgovorili, da vole »luksus« u odijelu nego li u jelu, i to s razloga, što »nitko ne zna što je u meni, a svak vidi što je na meni«. To je jedan od psiholoških razloga više, zašto se naš svijet slabije hrani, nego što bi mu bila stvarna nužda. Zbog odijela prodaje se često i hrana, potrebna za kuću. Najjače naglašenu razliku u tome pogledu sam našao u Dalmaciji, na otoku Hvaru, gdje ljudi više vole »obući se vrlo dobro, a nikako jesti«.

*

Kad je riječ o luksusu onda valja voditi računa još o jednoj vrlo važnoj činjenici. Naime, sve nove potrebe koje prelaze okvir tradicijom i običajem otvrdjenog načina života, poprimaju u prvo vrijeme oblik »luksusa«, »suviše novotarije«, dok se ne uobičajuje i ne učvrste. Luksus je sapun i kefica za usta, i knjige i novine, kao i škola, za shvaćanje mnogih seljaka u pasivnim krajevima. Zato treba dobro razlikovati novotarije koje mogu da narodu život »olakšaju, uljepšaju i poboljšaju«, od onih, koje su puko oponašanje gospode, bez korisne uloge (funkcije) u seljačkom životu. Naročito treba paziti na red potreba i na međusobni odnošaj važnosti, koje one imaju za život seljaka. Borba protiv luksusa je danas potrebna na selu. Ali bi bilo pogrešno generalizirati i propovijedati svima, da je nužno smanjiti potrebe u narodu, koji se hrani kukuruzom i spava na slami.



Kućanski pribor i namještaj: koljevka, bučkalica za maslac, peka

PROPADANJE KUĆNIH ZADRUGA.

Onaj, koji se bavi pitanjem kućnih zadruga i njihovog propadanja, morao bi danas poći u zapadnu Bosnu. Tamo će naći intenzivan proces raspadanja kućnih zadruga, otprilike onako, kako je to bilo kod nas, u banskoj Hrvatskoj pred nekoliko decenija. Možda bi se proučavanjem tih pojava, pomoću analogije moglo objasniti i mnoge pojave dijeljenja zadruga u Hrvatskoj. Ja ću ovdje iznijeti samo ono, što sam na svom kratkotrajnom putovanju mogao vidjeti i čuti. Odmah moram istaći, jamačno na veliku žalost naših romantika, da na čitavom putu od Banje Luke do Mostara i do Splita nisam naišao ni na jednoga seljaka, koji bi želio, da se povрати natrag život u zadrugama. Istina je, bilo ih je veoma mnogo, koji su se žalili, da teže živu otkako su se podijelili, ali na moje izričito pitanje, da li bi željeli opet u zajednicu, uvijek sam dobio negativan odgovor. A razgovarao sam u dvadesetak sela, sa nekoliko stotina seljaka. Ljudi vele: »Kad se kruh razlomi, teško se opet sastavi«. To me dovodi do zaključka, da je danas uspostava obiteljskih zadruga nemoguća i protivna narodnom shvaćanju. Međutim, to ne znači, da se ne bi dale primijeniti i danas mnoge korisne ustanove zadružnog uređenja.

*

Čitava je literatura već ispisana o tome, zašto propadaju, i zašto se dijele kućne zadruge. Usprkos toga nije sam problem kod nas još dovoljno obradjen. U prvom redu nedostaje stvarnih podataka. A zatim, nezgoda je u tome, što su o zadrugama pisali najviše juristi, koji su gledali na čitav problem samo s pravne strane, a manje s njegove sociološke (društvene) i ekonomske (gospodarske) podloge. Uslijed toga je moglo doći do

apsurdne (nemoguće) situacije, da se dioba zadruga smatra posljedicom donošenja ovog ili onog zakona o zadrugama. Kao glavni razlozi za diobu zadruga smatraju se ili »liberalno« zakonodavstvo u drugoj polovici XIX. vijeka, ili opet individualizam, koji je srušio stari moral, pa su nastale svadje u kući. Naši teoretičari od tih dvaju glavnih razloga obično dalje ne idu. Naročito ne mare ispitivati uzroke, zašto je došlo do tih dvaju pojava »duha vremena«, i zašto baš u doba, kad su se zadruge stale raspadati. Detaljan studij naših ekonomskih prilika u drugoj polovici XIX. stoljeća daje sasvim druge rezultate. Ali o tome drugi put.

Nasuprot gospodskome shvaćanju o individualizmu i liberalizmu daje Ante Radić sasvim drugi, stvaran razlog diobi. Po njegovom je mišljenju propast zadruge prouzrokovala neimaština. Veliki ispitivač sela, koji nije govorio iz zakonika i iz sudskih spisa, ukočenih u paragrafe, dopro je najbliže istini. I danas čine veliku pogriješku oni, koji pišu o kućnim zadrugama, a ne ispituju, što misle o tome sami seljaci, kojih se stvar najviše tiče.

Da pružim što više materijala, iznosim ukratko, i bez teoretskih objašnjavanja razloge, koje su mi iznijeli seljaci, zašto se dijele zadruge. Evo ih redom:

1. Namnožilo se ljudi, mnogo je muških glava u kući, pa se valja dijeliti. Ljudi iz stolačkog kotara (Hercegovina) rekoše mi, da se kod njih zadruga dijeli, kad dosegne izvjestan broj članova, t. j. oko 20. Onda se od zadruge odvaja dio, kao što se cijepaju biološke stanice. »Narodi se, pa se inati«. I Baltazar Bogišić spominje, da se zadruge dijele, kad prijedju broj od 20 do 40 ukućana. Takova granica veličine zadruge postoji u svakom kraju napose, ali ipak postoji. Ima granica, do koje jedan čovjek može uspješno i neposredno upravljati s izvjesnim brojem ukućana.

2. Tokom vremena se pojedine rodbinske loze u kući tako otudje, da se već mogu međusobno ženiti. Ima slučajeva, da su u istoj kući živjele generacije u petom ili šestom koljenu srodstva. Uslijed toga se zadrugari pomalo otudjuju, i u zgodnoj se prilici dijele.

3. »Tijesna je zemlja, pa svak svakome smeta«. U posljednjih se pedeset godina stanovništvo Bosne podvostručilo, a

u plodnijim krajevima je još i više naraslo. A jer narodu treba više žita, preorava livade i manje se bavi stočarstvom. Uslijed toga nema gnoja, pa je zemlja nerodnija. Hoće se bolja i intenzivnija obrada, a u zadrugi radi svaki kao da je »najmenik bez najma«. Zato se dijele.

4. »Zavladala neimaština, pa svak' misli da će za sebe lakše proći ako bude sam gospodario«. »Svakome je krivo, kad se nema. Dije se od potrebe; — sve potreba razgoni«. Disciplinu je lako održati, kad se ima, a »kad se nema, rdjavo se sprema«. Kad dodju slabija vremena, svak ište za sebe. Tada ručak ne dosiže za sve, a onda je kriv gazda kad fali, jer družina ne zna što znači: nemam. I tako se dijele zbog siromaštine i nemanja hrane.

5. Gazda je nepravedan, pa nepravedno i upravlja. Često je nasilan, a ne može položiti računa. Nastaju nepravde u kući, osobito prema djeci.

6. Nasljedno pravo je također uzrok diobe, osobito ako je različit broj djece. »Zašto da hranim četvero bratovih, kad ja sa svoje dvoje djece mogu na svojoj polovici lakše izići na kraj«, tako reče jedan seljak o svojoj diobi.

7. Često su razlog diobi žene. Osobito to vrijedi u slučaju, kad se braća ožene iz raznih sela, pa svaka donese u kuću svoje običaje. Ako još žena donese miraz, onda je rat gotov. Rasrdjena mlada odmah će iznijeti svoj zvečeći argumenat: »Ja imam, ja mogu«. — Maćeha, opet, često odgovara oca od sinova. Tako se dijeljenjem rješavaju obiteljski sporovi.

8. Uzrok diobi može biti i blagostanje: »Lako se je inatiti za punim čanjkom«. Kad ima svega dosta u kući, ljudi pobijesne, pa hoće da se dijele. Taj sam primjer našao samo u jednom selu bugojanskog kotara. U tome kraju vele ljudi, da diobe nema, kad vlada bijeda. Onda svak sluša, samo kad mu nabaviš da nije go i bos. Danas sluša više nego igda. — Moram istaći, da sam to čuo kraj Kupresa, u visinskom kraju gdje je promet vrlo slab, novčano gospodarstvo maleno, a mogućnost zarade danas nikakva. Inače svuda, na izričito pitanje, da li se ljudi dijele bez potrebe, samovoljno, dobivao sam odgovor, da se ne dijele od bijesa, nego jer su željni kruha.

Ekonomska i sociološka analiza ovih razloga, koje su na-

veli seljaci, bila bi vrlo zanimljiva, ali ona prelazi okvir jednog članka.

*

Prigodom razgovora sa seljacima o diobi zadruga upalo mi je u oči, da seljaci iz južnih krajeva, baš iz zapadne Bosne i dalmatinske Zagore imaju manje smisla za zajednicu i zajednički rad, nego li seljaci iz sjeverne Hrvatske na pr. iz bjelovarskog kraja. Teško bi se to moglo objasniti time, što su seljaci iz južnih krajeva na nižem stupnju civilizacije, jer opet s druge strane organizacija Gospodarske Sloge napreduje daleko bolje u siromašnim i zapuštenim krajevima dalmatinske Zagore nego li pri moru. Ne može se to objasniti ini popuštanjem discipline, kao što to čini jedan inženjer u jednom privrednom listu. On kaže doslovce u zaključku: »Narod je bistar i ambiciozan, radin i štedljiv, pa strpljivo čeka na — dobre starješine«. Ovakovo reakcionarno-pandursko gledanje ne razbistrije nimalo problem. U tome i jest glavno pitanje, zašto, s kojeg razloga popušta disciplina u izvjesno vrijeme. Jer se disciplina ne može održati nego samo u okviru, koji joj daju objektivni društveni uslovi. Možda bi se moglo tražiti objašnjenje u teoriji o dvjema kulturama, zadrugnoj i plemenskoj, koje je nedavno iznio naš sociolog Dinko Tomašić. A možda je razlog baš u cijepanju zadruga. Izgleda da je seljak iz banske Hrvatske u drugoj ili trećoj generaciji nakon diobe, već prebolio svoju težnju za dijeljenjem, i da prevladava smisao za ekonomsku skupnost i organizaciju na novom temelju. Naprotiv, seljak iz južnih krajeva »patriarhalne« kulture, nalazi se u razdoblju dijeljenja, uklanjanja se od drugoga i hoće da kuša sreću sam. Zato ruši zadruge. Skoro će se razuvjeriti, ali mu treba, da to iskustvo steče sam. O ovoj razlici u ekonomskoj fazi razvoja mora voditi računa svaki ekonomist. Ipak sam uvjeren, da ima metode zajedničkog rada, koje se s uspjehom mogu primijeniti i u ovim krajevima.

POSLEDICE PROPADANJA KUĆNIH ZADRUGA.

U selu Šuici, na raskršću puteva za Livno, Tomislav-grad i Bugojno vidio sam slijedeći prizor. Kuća, izvana kao sve ostale kuće. A kad udješ unutra, vidiš, da je ta kuća podijeljena na tri dijela. Pod istim krovom i pod istim sljemenom živu stric i dva nećaka. Ali svaki od njih živi za sebe, sa svojom obitelji. Svaki ima svoj poseban ulaz, svoje ognjište i svoju vatru. Podijeliše se. I to se podijeliše tako, da svakome otpade dio »kuće« i soba. (Naime, zgrade za stanovanje se dijele u tim krajevima na dva glavna dijela, na »kuću« i sobu. »Kuća« je prostorija, u kojoj je otvoreno ognjište, i gdje se ruča. Taj dio nema poda, a niti stropa, nego otvoren siže do krova. U »sobi« se spava: ona je obično popodjena i ima strop). Teško bi bilo nacrtati tlocrt te kuće podijeljene braće u Šuici. Nisu mogli sačekati, da dvojica sagrađe nove kuće. Nisu ih imali ni čime graditi. A nisu mogli više živjeti zajedno. Zato napraviše drvene zidove i razdijeliše očinsku kuću. Takvih slučajeva naći ćete svu silu.

Vidio sam i drugi prizor. U historijskom selu Lipa, na Duvanjskom polju, blizu mjesta gdje se krunio, po narodnoj predaji, prvi hrvatski kralj Tomislav, žive dva brata Rumića. Podijelili su se već pred više godina. Žene nisu mogle više zajedno da gospodare. To im je bio povod. Ali nisu prekinuli svoju radnu zajednicu. Oni još i danas ne samo da se pomažu, nego rade zajedno sve poljske poslove, kao da se nikad nisu podijelili. Zajedno oru, sprežu, kopaju i vrše. Pojedini predmeta gospodarskog inventara jednoga nužno su potrebni drugome. Oni su se zapravo podijelili samo kao potrožna zajednica, a u radu, ostadoše povezani i nužno sjedinjeni, jer jedan bez drugoga ne bi mogao uopće obraditi svoga gospodarstva.

Dioba zadruga dolazi do izražaja i u tome, što se broj kuća u selima uvećava znatno brže, nego li broj stanovnika. Ispitivao sam stare ljude o tome, koliko je bilo kuća u pojedinim selima prije

pedesetak godina (»kad je došao Švabo«), a koliko ih je danas. Razlike su veoma velike. Istina je, da izvjestan dio prirasta treba pripisati doseljenicima, ali je porast novih kućanstava nerazmjerno mnogo veći. Grubo rečeno, moglo bi se uzeti, da je u pedesetak godina stanovništvo podvostručeno, a broj domaćinstava potrostručen. I opet je proces stvaranja novih kućanstava brži u poljima i blizu prometnih linija nego li u brdima. Na primjer u visinskom selu Han-Kola, u banjalučkim Vrhovinama bilo je prije 50 godina, vele ljudi, oko 250 kuća. Danas ih ima 390. Naprotiv, u selu Vrbanji, na banjalučkom polju bilo je oko godine 1880. svega 60 kuća, a danas ih je 200. Na Rakitnom Polju, nad Duvnom, bilo je pred 50 godina 300 kuća s nekih 3000 duša. A danas ima 800 kuća sa 6000 duša.

*

Zanimalo me je, što misli narod o tome, kako se živi otkako se zadruge cijepaju. Može se reći, da se odgovori, koje sam dobio, podudaraju sa shvaćanjem seljaka u sjevernim krajevima.

Prvo, što će svaki istaći, je, da se kvantitativno radi mnogo više. »Radi se čudo više nego prije«. Svaka pojedina obitelj je prepuštena sama sebi, i ne može se osloniti na to, da će drugi nešto za nju napraviti. Zato mora da napregne sile sama. Vjerujem, da će pod pritiskom toga rada skoro, možda već za jednu generaciju, nestati tradicionalne bosanske »lijenosti«, o kojoj se toliko pričalo. Nastaje drugi tempo života, koji diktira — kapital. Nestat će lijenosti, kao što danas kod bosanskih muslimana nestaje predrasuda prema radu, osobito kod žena. Zato čujete već danas u Bosni ovakovih rečenica: Da mi radimo onoliko, koliko su radili naši stari, svi bi pomrli od gladi.

Ali ne samo da se radi više, nego se radi i bolje. Raspadaju zadruge u individualne obitelji sili ljude, da prijedju sa ekstenzivnog stočarstva (najviše ovčarstva) na ratarstvo. Pašnjaci se dijele. Treba više oranica, jer treba više kruha. Onaj, koji ima više zemlje, prodaje žito, a onaj koji ima manje zemlje nastoji ipak da žito proizvede samo za svoje potrebe. Dok stočarstvo znači u velikoj mjeri plاندovanje pastira, ratarstvo traži mućan rad. Ali je nevolja u tome, što ti krajevi po prirodnim uvjetima nisu zgodni za ratarstvo. K tome nemaju ni dovoljno

sakupljenog kapitala da kupe potreban alat i da zemlju dobro nađnoje. Zato sada stradavaju, i stradavat će, dok se ne bude uredilo po planu gospodarstvo prikladno njihovom kraju. Intenzivnost gospodarskog rada je porasla. Gvozdeni se plug susreće sve češće. To je istina. Ali ima jedan razlog, koji je do sada priječio, da se zemljište bolje obrađuje. A to je, što su najjači muškarci odilazili na rad u druge krajeve, i tako je njihovo domaće poljodjelstvo ostajalo bez najboljih snaga.

Treća je posljedica diobe veća pažljivost i bolje gospodarenje. Kažu ljudi: »Svak svoje bolje čuva«. Ili opet: »Kad se podijele, svak manje more, a više štedi«. Znači: svaki može manje potrošiti nego prije, a još k tome mora više štediti, jer u slučaju nevolje, ne će drugi raditi za njega. Ipak nije individualizam prodro u tako jakom stepenu među seljaštvo. Veliko izrabljivanje seljaka, kriza i naglo osiromašenje stvorilo je iznova veoma mnogo smisla za međusobno ispomaganje. U tim se krajevima na stare oblike zajedničkog rada danas odmah nadovezuju organizirani načini samopomoći. Zajednička je nužda jača od voljice pojedinaca, upravo zato jer osiromašeni seljak sam od svoга ne može više živjeti, i sam sa svojom stokom i inventarom ne može obrađivati svoju zemlju. U tome leži tajna onog smisla za organizaciju, koji danas pokazuje hrvatski seljak.

Ja sam već iznio podatke, kako u našim jugozapadnim krajevima ima sela sa trećinom, četvrtinom, a i više od polovice seljaka, koji imaju manje od dva jutra zemlje. Spomenuo sam da ima sela, gdje tek svaka treća kuća ima vlastita kola, a da nisam našao sela u pasivnim krajevima, gdje bi bilo više od polovice kuća sa vlastitim plugom i radnom stokom. Naprotiv ima veoma mnogo sela, gdje preko polovice kuća nema uopće plug. Kad je tako, onda seljak mora biti upućen jedan na pomoć drugoga. Na taj se način stvaraju novi oblici zajedničkog rada i suradnje. Samo danas više jedna obitelj nije u stanju da bude potpuno dostatna sama sebi, kao što je nekada bila zadruga. Zato ona traži pomoć susjeda, pomoć sela, pomoć svega seljaštva. S istim duhom međusobne pomoći koji je nekada prožimao kućnu zadrugu, će se doskora organizirati zajednica sela, u kome će ispomoć zamijeniti današnje izrabljivanje. Pri-like dovode do toga, da danas čitavo seljaštvo želi svoj ekonomski društveni život organizirati u istome smislu.

SELJACI RADNICI.

Neosporna je činjenica, da seljaštvo sve više osiromašuje, što kapitalizam dublje prodire u selo. Svakoga je dana sve više seljaka, koji ne mogu živjeti od poljodjelstva, i moraju tražiti zarade izvan vlastitog gospodarstva. U pasivnim je krajevima to postalo gotovo pravilo: oni svoju pasivu pokrivaju novcem, što su ga njihovi stanovnici zaradili u drugim krajevima. Zemlje je malo, a ljudi svaki dan sve više. Zemlja slabo rodi, i sve je nerodnija. Zadruge se podijelile, pa sad pojedine obitelji nemaju ni vlastitog alata. Treba jesti. Obitelj je velika, djeca traže, a vlastitog hljeba nema ni do Božića. Zato se i kaže: Do Božića sito i lito, od Božića gladno i hladno. Ima krajeva, gdje ne dosegne vlastiti žitak ni do Miholja. Kuda će, što će, nego na rad. Samo kad bi rada bilo!

Nešta se rada nadje u samome selu. Čovjek nadje zaposlenja kod kojeg bogatijeg susjeda, pa može da zaradi 6 do 8 dinara, a kadikad u sezoni rada, deset do petnaest dinara na dan, o hrani gazdinoj. Dogadja se, da koji malo imućniji ode na rad u strani svijet, pa unajmi poslenika, da radi umjesto njega kod kuće. Žene dobiju još manje nadnice nego što su muške. Njih zapadne tri i po do pet dinara na dan za poljski rad. (Nešto manje nego kava u zagrebačkim kavanama! Op. ur.) A tkaju li u selu za drugoga, ne će dobiti više nego dva do pet dinara, radeći od zore do mraka. I još bi bili ljudi zadovoljni, kad bi zarade bilo u selu. Imovinske su prilike takove, da je veoma mali broj seljaka, koji treba tudje nadničare, i koji ih može platiti novcem. Svega kroz godinu ima potražnje plaćenog rada u selu kroz desetak dana ili najviše kroz jedan mjesec. A zimi bi htjeli ljudi raditi ni za što, samo za hranu, to jest za šačicu pure, pa niti za tako mršavu nadnicu ne nadju posla, sve kad moljakaju za nj. Ma da je ljudska snaga tako jeftina, ipak se ne isplati, da se je zaposli. Vele, da nije produktivna i da ne nosi dobit.

Kad se ne nadje posla u selu, traže ga ljudi gdje ga ima. Mnogi idu na poljodjelski rad u žitarske krajeve: kao kosci u Slavoniju, kao berači kukuruza u Srijem i Vojvodinu itd. U Glamočkom kotaru nema kuće, koja ne bi imala koga svoga na berbi kukuruza u Vojvodini. Prošle je godine u samoj jednoj općini, u Bajmoku u somborskom kotaru bila na berbi kukuruza oko 1500 Bosanaca, koji su zaradili i prevezeli kući pedeset do šezdeset vagona kukuruza. Kad ti ogladnjeli gorštaci dođu u žitorodne krajeve, onda se čude naši Slavonci i Vojvodjani, koliko oni mogu da izjedu kruha...

Drugi opet idu na poljodjelski rad u Belgiju, Francusku i Holandiju, kao što su nekada išli preko Oceana. Računa se, da samih Livnjaka ima do četiri i po hiljade u Francuskoj i Belgiji. Tamo znaju ostati po pet do šest godina, i marljivo šalju novce kući. »Sve, što imamo, od njih je«, kažu oni koji ostadoše kod kuće. Ali, otkako je kriza zavládala, pritislulo i njih, pa ne mogu da pomažu svoje toliko kao prije. Što više, mnogi od njih pišu kući, da mole novaca za povratak, jer su bez posla. Čudna je sudbina tih naših pasivnih krajeva! Zemlja im je tako pusta i slabo obradjena; voda plavi polja, a bujice odnose zemlju. To je kraj, u kom se vidi na svakom koraku, da treba mnogo marljivih ljudskih ruku, koje će ga oteti zapuštenosti. Pa ipak njegovi sinovi svojom krvlju i znojem moraju da natapaju tuđu zemlju. Zašto nije moguće, da svojim radom učine plodnom vlastitu zemlju? — Zar to ne da priroda? Nema li dovoljno kapitala? — Sve to nije glavno. Treba ljubavi i pažnje za te krajeve, a onda organizacije rada onih snaga koje danas leže neupotrebljene. A prije svega treba spriječiti besprimjerno pljačkanje seljaka u tim krajevima.

*

Nužda sili seljake, da postanu industrijski radnici.

Velika većina našega radništva i nisu drugo nego osiromašeni seljaci. U rudarskoj industriji od sveukupnog radništva ima 83 posto seljaka, u šumskoj industriji 68 posto, u građevnoj 69 posto, a u zemljanoj (cement!) industriji 73 posto. Položaj je tih seljaka-radnika očajan. To su radnici, koji rade najteži posao, žive pod najgorim uslovima i najslabije su plaćeni. Po anketi g. Artura Benka-Grado plaćeni su nekvalificirani rad-

nici, a to su seljaci, otprilike za polovicu manje nego kvalificirani radnici. A pri tome ne smijemo zaboraviti ono što je najvažnije. Naime, ti seljaci idu na rad, kako bi zaštedili. Od te svoje plaće, koja je najmanja od svih radničkih nadnica, oni još uspiju da zaštede, da šalju novac kući svojim, koji od toga žive. Kolike su im nadnice? Statistike radničkog osiguranja govore kod šumskih radnika banjalučkog okružnog ureda o najmanjoj nadnici od 9 dinara i šezdeset para na dan. Obična je nadnica od 11 i po do 14 dinara.

Samo u osobito povoljnim slučajevima dosiže 22 dinara za rad od 12 do 16 sati. No i ta mala nadnica još pretrpi mnoge odbitke: za osiguranje, za porez, za globe itd.

Uz malu plaću otešćava radniku život još i velika skupoća živežnih namirnica. Razne »kantine« i »konzumi«, što ih drže pojedina poduzeća ili njihovi ljudi, za snabdijevanje radnika živežnim namirnicama predstavljaju najveću pljačku sirotog svijeta. Radnik mora plaćati u takvoj kantini sve živežne namirnice »pod suho zlato«. A u kantini mora kupovati, jer inače mu se lako dogodi da ga izbace iz posla. Pribilježio sam neke cijene. Kukuruzno brašno plaćali su šumski radnici po 1 dinar i 75 para kilogram, a crno pšenično brašno (br. 6^o) po 2 i po dinara. Za stari, suhi grah morali su davati tri dinara po kg, a za slaninu 18 dinara.

Prosječno stoji radnika njegova mršava hrana (redovno pura ili suhi grah) na dan 5 do 6 dinara. Tako mu ne preostane dnevno preko utroška hrane više od 5—10 dinara »na čisto«, i to za 12—16 sati sezonskog rada u šumi. Tako loše ne žive samo šumski radnici u zabitnim planinama. Eto vam kao primjer dnevni budžet dalmatinskog Zagorca iz jedne tvornice cementa kraj Splita. Taj radnik ne smije pojesti ujutro više kruha nego za pola dinara. U podne »izije pijat (tanjir) juhe s maneštrom (tjesteninom)« za 2 dinara. Za večeru pojede za 3 dinara nekog variva ili ribe, a za spavanje u štali plati dinar na noć. Uz takvu mizernu hranu, više gladan, nego sit, uspije da »zaštedi« na 15 dana tek 100 do 200 dinara, da ponese kući svojim.

Nekada, kad su nadnice bile veće, znao je radnik zaraditi kroz sezonu od 7 mjeseci i do pet hiljada dinara. A danas Kuprešani, koji su na glasu kao najbolji šumski radnici, donesu

kući na izmaku sezone rada jedva po 500 dinara. To im je »čista« zarada za polugodišnji naporan trud. Prema podacima radničkog osiguranja pale su prosječne mjesečne zarade šumskih radnika od 688 dinara u godini 1930. na 492 dinara u godini 1935. Kvalificirani majstori iz Posušja zaradjivali su nekada vani, na radu, po 1000 na mjesec čiste zarade. A danas bi bili zadovoljni i sa 300 dinara. Nadnice su im bile 60 do 80 dinara, a sada su 15 do 30 dinara, i to za sezonski posao, kroz 7 mjeseci. Često se događa, da čovjek ne nadje posla, pa mora, bez novaca, pješice kući. Mnogi je već prevalio pješice golemi put od slavonskih šuma do Kupresa. Kod kuće ga čeka čitava obitelj s najvećim nadama, da će donijeti kukuruza za proljeće, a on dolazi iscrpljen i očajan, praznih ruku i džepova.

Teško je gledati te zdrave i jake muškarce, kako se vuku po selu bez posla. Njih ne obuhvaća nikakva službena statistika o neuposlenosti, i ne dosiže ih pripomoć za neuposlene. Javni radovi? Eto vam primjera: U selu Lečevici u dalmatinskoj Zagori bilo je određeno za javne radove 50.000 dinara. Od toga je došlo u narod svega 13 hiljada dinara. Ostalo pojedše komisije, inženjeri, poduzetnici i predradnici... Neobična je današnja pojava da su sela puna muškaraca za sezone rada. Neuposlenost muškaraca izazvala jednu zanimljivu pojavu. Otako je kriza prisilila muškarce da borave kod kuće, radja se velik broj djece. Jedan mi prijatelj iz Livna kaže: Prije kroz sedam godina nisam imao ni jedno dijete, a sada otkako sam kod kuće, kroz četiri godine — četvero. Množi se sirotinja! Što će, kad nema posla.

Glavni zahtjev koji postavljaju stanovnici pasivnih krajeva, nakon želje za slobodom, je traženje zarade.

Oni smatraju, da samo poljodjelstvo ne će moći ni u buduće prehraniti stanovništvo pasivnih krajeva, koje se uza to još i brzo množi. Zato traže, da se podigne industrije u njihovom kraju, kako bi narod našao kruha kod kuće i ne bi bio prisiljen ili da rastresa svoje kosti po svijetu, ili da prima milostinju kod svake iole lošije godine. Oni s puno prekora osuđuju svoje domaće ljude, koji kada se obogate, sele u druge krajeve gdje se lakše živi, umjesto da »grade industriju« kod kuće. Taj njihov zahtjev otvara čitav niz novih problema, koje nije lako riješiti.

NAROD I GOSPODA.

Medju pitanjima, koje sam na koncu svoje ankete o pasivnim krajevima stavljao seljacima, bila su i ova: Kakvo mišljenje imaju seljaci o gospodi uopće? Kako su zadovoljni s radom agronoma, poljoprivrednih škola, veterinaru, šumara, liječnika, učitelja, svećenika, Higijenskog zavoda, te mjesnih i državnih vlasti. Vrlo je poučan bio način, kojim su seljaci reagirali na ta pitanja. Najprije bi kroz nekoliko časaka sve utihnulo. Ljudi bi samo izmijenili poglede međusobno. Onda bi se po koji značajno nasmiješio. Svi dokazi povjerenja, koje sam im pokazao, nisu bili dovoljni, da progovore. Trebalo ih je ohrabriti da kažu, što im je na srcu. Rekao sam da nije svaki onaj gospodin, koji nosi kaput, i da ne spadam medju gospodu, jer je gospodin onaj, koji hoće da gospoduje nad drugima, i da na njihov račun dobro živi. Tek onda su progovorili, i to sve jače i jače. I onda sam mogao čuti »kakvo mišljenje ima narod o gospodi...« Iznijet ću samo jedan mali dio od toga, najblaže što se može.

*

Vrlo često, kad sam došao u koju bosansku ili dalmatinsku varošicu, i upitao mjesnu gospodu, kakvo je raspoloženje u narodu to jest u seljaštvu, dobio sam skoro uvijek odgovor: »Dobro je. Narod je poslušan«. Nisu mi odgovorili: »Narod je ogorčen i borben«, niti: »Narod je svjestan svojih političkih zahtjeva i svojeg čovječanskog prava«. Izgleda kao da je glavna briga i glavni pokretač »narodnog« rada izvjesne gospode da narod drže u poslušnosti. Poslušnost kome? — Pa, naravno, onoj gospodi, koja si umišljaju da »vode narod«, i da je narod glupa stoka, ako ne shvaća, da su oni po svojoj naobrazbi i društvenom položaju jedini pozvani, da ga vode. Po njima bi seljački narod morao biti sretan, što su se oni, kao gospodska

elita, udostojali da se malo pomiješaju s njim i da ga vode. Zato neka gospoda, naročito u našim zapuštenim pasivnim krajevima nastoje svim silama da zadrže monopol vodstva u svojim rukama i da kontroliraju sve veze sela s vanjskim svijetom, izvan sela. Monopol političkih veza hoće da drže u svojim rukama policajne vlasti, žandari i sreski načelnici. O tome bi se dalo govoriti. Protiv njih se bore, na narodnoj strani najviše advokati, u koliko ne prave kompromise. No, ne smiju zaboraviti, da nije svrha borbe u tome, da oni postanu nosioci političkog monopola. Monopol kulturnih veza sela nastoje zadržati u svojim rukama svećenici. Oni u tim primitivnim krajevima smatraju, da u duševnom i moralnom pogledu pripada njima vodstvo i nadzor, naročito nad svim novinama i knjigama, što se čitaju u selu, kao i nad svim manifestacijama kulturnog života sela. U gospodarskom pogledu drži mjesni trgovac monopol nad svim ekonomskim vezama sela s ostalim svijetom. Njegova je želja, da sve, što seljak kupuje i sve što prodaje, prodje kroz njegove ruke.

To bi bila, eto, društvena struktura sela, obzirom na vodstvo, kako ga žele gospoda. Razumije se, da je samo u glavnom tako, i da svaki od gospode prelazi sa svoga područja monopola, pa nastoji zahvatiti i od drugoga, što je često razlog gospodskim svadjama. Često, vrlo često, mnogi od njih ne shvaćaju, da je sama bit hrvatskog seljačkog pokreta u tome, da se seljaštvo oslobodi upravo tog monopola političkog, kulturnog i ekonomskog vodstva gospode. Seljaštvo hoće da slomi tutorstvo i nadzor gospode uopće, da seljak bude subjekt, nosilac politike, kulture i ekonomije, a ne samo objekt, predmet tuđe, gospodske skrbi nad njim. A naročito se seljaštvo bori, da se oslobodi kontrole i posredništva gospode u pogledu političkih, kulturnih i ekonomskih veza, koje vežu selo sa selom, i dalje čitav seljački narod. Te se veze u seljačkom pokretu grade, i moraju graditi između seljaka neposredno. I onaj, koji je najviše odan seljačkoj, narodnoj stvari čini krivo, kad dobronamjerno povlači sve poslove pod svoje vodstvo, umjesto da razvija djelo oslobodjenja seljaka i učvršćuje seljačku narodnu organizaciju bez posrednika. Dužnost je narodne inteligencije, da pomaže razvijati i izradjivati te neposredne veze organiziranog seljaštva, a ne dati da ih »gospoda«

sakupljaju u svojoj ruci i pod svoje vodstvo i kontrolu nad narodom, a u svoju korist. Upravo zbog oslobodjivanja seljaka od gospodskog vodstva i kidanja monopola i kontrole, su izvjesni gospodski krugovi gledali poslije rata nerado hrvatski seljački pokret. Izgleda da mnogi ni danas ne mogu ili ne će da shvate, da je upravo u tome njegova bit.

*

A narod, što veli narod? Da li je on doista »poslušan svojoj gospodi?« — Ljuto se varaju oni, koji misle da je tako. Seljački narod je danas složan, jer vidi, da samo tako može za se nešto učiniti. Složan je zbog svoje stvari, a ne za to da bude »poslušan gospodi«. Ako gospoda nastoje, da održe narod u poslušnosti, onda neka znaju, da je to samo prividno. Što narod daje manje znaka samostalnosti od sebe, to je nepovjerljiviji. Što manje može narod da iskaže, što misli i što manje može da radi, kako hoće, i kako on smatra, da je dobro, to je opasniji za gospodu. Gomila se nevolja na nevolju, nepravda na nepravdu, dok jednog dana ne provali, i ne dodje čas obračuna. Sjetite se srpskog kneza Miloša, koji se nije bojao naroda, kad je rogororio, ali se uplašio, kad je čuo, da narod šuti. Narod je nepovjerljiv, kad ne može da poveže nikakav kontakt. Onda se uvlači u se, i jaz postaje sve dublji. Eto, to su posljedice prividne poslušnosti.

Često mi je mnogo trebalo, da razbijem nepovjerljivost, i to ne toliko prema sebi, koliko prema domaćoj gospodi iz grada koji su me pratili. Kadikad nisam mogao drugačije, nego da zamolim svoje pratiocce, da me puste na samo sa seljacima. Ma da su ih seljaci dobro poznavali, nisu htjeli da pred njima sve kažu. Dogadjalo se, da su mi dolazili mnogo kilometara daleko noću ili rano u jutro u gradić, gdje sam noćio, pa mi govorili, kako su dan prije davali pogrešne odgovore. »Nismo smjeli pred našom gospodom. Patimo se mi mnogo...«

*

Značajno je, da je jaz između naroda i gospode mnogo dublji u zapuštenim, primitivnim krajevima Bosne i Dalmacije, nego što je danas u Hrvatskoj. Bit će, da je razlog s jedne

strane u tome, što su u tim krajevima gradovi i gradska civilizacija stariji nego u užoj Hrvatskoj. Osim toga su više potvrđeni bili tudjem turskom i venecijanskom utjecaju, dok su sjeverni gradovi prije pohrvaćeni. A, konačno seljaci su se mnogo manje selili u te gradove, nego na sjeveru, i gradovi su tamo više održali svoj gospodski značaj. Osim toga je narod manje prosvijećen. I slabe saobraćajne veze su mnogo doprinijele tome. Kao posljedica je ostalo sve do danas, da je život u selima kud i kamo teži i mučniji, nego po gradićima, koji žive od okolnih sela. Ima i jedan psihološki razlog jazu između seljaka i gospode: u Bosni i Dalmaciji je hrvatski seljački pokret dopro u narod više pod nacionalnim simbolom nego kao seljački, i seljaštvo se nije toliko samosvjesno srodilo s njime, kao u krajevima, gdje su djedovi današnjih seljačkih prvaka već bili radićevci, koji su izgradili svoju seljačku svijest boreći se protiv stare gospode.

Pa ipak se ispod površine »poslušnosti« i nepovjerenja stvorila, i duboko u duše doprla misao hrvatskog seljačkog pokreta: Čovječnosti, pravice i slobode. I onaj stari seljak u Lećevici, koji nosi nakit od ptičjeg perja na kapi, a sagiba koljeno kad se rukuje s gospodinom, i onaj znade sasvim pravo, što hoće. Njegova je svijest o čovječanskim i seljačkim pravima stvorena. Njemu nedostaje tek malo samosvijesti, pa da ona dodje do izražaja i na površini upravo onako, kao i u užoj Hrvatskoj. Pri prvome povodu ona će izbiti. Više puta se svijest o značenju i premoći seljaštva probije kod pojedinaca na najrazličitiji način. Eto vam jednog tipičnog primjera. Pričao mi jedan seljak u Kupresu, kako se pograbio s nekim trgovcem, jer ga je trgovac oštetiо kod vaganja. Seljak je prigovorio, a trgovac, bijesan, odmah izvuče sve »teftere« i traži da seljak plati svoj dug. Hoće da ga uništi, i kaže mu: »Zgazit ću te«. A seljak se uspravi, i odgovara: »Zgazi danas, a ma šta ćeš sutra?« — Htio je time reći trgovcu, da može da uništi njega lično, jer je momentano jači. Ali neka pazi što radi, jer, ako nastavi s uništenjem seljaka, ne će imati više koga da zgazi, i izgubit će podlogu, od koje živi. Koliko je golema kolektivna svijest izražena u ovoj rečenici, »tipično seljačka«, izdržljiva, uporna. Ali samosvjesna i odlučna koja zna da na seljačkom radu sve počiva. Ta ne će dugo podnositi izrabljivanja.

CARIĆI.

Mnoga gospoda nisu još ni danas svjesna, kako seljački narod o njima sudi i što od njih traži. Dobronamjerna i poštena gospoda, kojima položaj, profit i udobnost nije jedina briga u životu, neka se ne zadovolje s površnim gledanjem na stvar, nego neka zahvate dublje. Neka ne stanu na pola puta, i neka se sami za vremena, oslobode svog gospodskog stava prema narodu. Ako su gospoda politički prišla k narodu, to jest, ako su se podvrgla političkom vodstvu hrvatskog seljaka i danas su s njime složna u politici, onda seljačkom narodu nije to dovoljno. Želio bi, da svojim opisom narodnog života doprinesem, koliko mogu da gospoda pridju k narodu takodjer na drugim područjima života, a ne samo na političkom. Neka premoste jaz, koji ih dijeli od života vlastitog naroda, i neka svoj društveni, gospodarski i kulturni život prilagode mogućnostima, shvaćanjima i potrebama svoga naroda, hrvatskog seljačkog naroda. Ako stvarno i istinski vole svoj živi narod više nego li sebe, vlast i udobnost, onda ne mogu da postupaju drugačije, nego da doista postanu s njime jedno. Zar da postanu seljaci? To baš ne, ali da seljački interesi postanu mjerilo i za njihov život.

*

Od sve gospode, najbliži je seljaku u zapuštenim, pasivnim krajevima trgovac. To je većinom domaći čovjek, koji živi s narodom, potekao je iz naroda, i nije se odvojio od sela. Seljak ga vidi, kako živi i kako sam tjelesno radi. Zato trgovac u usporedbi s ostalom gospodom prolazi bolje kod seljaka nego oni, koji »rade glavom«. »Trgovac dade i siromahu rada, i pomogne čovjeka u nevolji«, — tako veli narod. Da seljak strada od takve trgovine, to on znade dobro. Već smo više puta opisali

kakvu ekonomsku ulogu vrši trgovac u gospodarstvu seljaka. Ali ipak je on seljaku najpristupačniji od sve gospode.

Mnogo teže prolaze u očima naroda javni službenici i školovana gospoda. Narod uspoređuje način života »gospode« sa svojim načinom života, koji je težak i zaostao, pa nalazi velike razlike. Eto nekoliko seljačkih rečenica iz te usporedbe: »Gospoda žive, a mi se patimo«, »Gospoda žive za se, mi za se«, »Gospoda ručaju mesa, mi pure (kukuruzne žgance)«, »Gospoda spavaju na perini, mi na podu«. Već tih nekoliko usporedbi gospodskog i narodnog života pokazuje dovoljno, kako teško živi narod, kad pojesti komadić mesa i spavati u krevetu, zove — gospodskim načinom života. Granica, koju postavlja seljački narod u pasivnim krajevima između »narodnog« i »gospodskog« sasvim je drugačiji, nego bi je postavili drugi. To me sjeća na priču, koju sam čuo o carevoj večeri. U Hercegovini luk predstavlja najveću poslasticu za seljaka. Razgovaraju dvojica Hercegovaca, i jedan pita: »Što misliš, a što ije car za večeru?« — »Sigurno srce od luka«, odgovara drugi. Sredina od luka, to je po njegovom mišljenju najbolje, što ima na svijetu i jedino car si može priuštiti da jede samo sredinu od luka za večeru.

*

Za ekonomiju siromašnog seljaka iz Bosne i dalmatinske Zagore predstavlja već dohodak seoske gospode: pisara, žandara, cestara, velik novac. Čujte ga, kako gleda na te dohotke: »Misečari« (t. j. mjesečno plaćeni službenici) žanju dvanaest puta na godinu, a ja jedamput«. — »Ni najbolja kuća u selu ne može dobiti toliko, koliko putar« (cestar). — »Najniži pisar ima barem trideset dinara dnevno, a ja nemam ni pet«. — »Prvi težak u selu ne sastavi vagon žita radom cijele familije (čeljadi) kroz godinu dana, a jedan pisarčić dobije na godinu plaće, koliko košta vagon i pol žita«. — »Sa trideset i dvoje čeljadi ne mogu da zaradim toliko, koliko ima plaće mali činovnik«. — »Njemu je plaća 1500 dinara mjesečno, a ja bi radio za 100 dinara na mjesec«. — Nepopravljiva gospoda će reći, da je to demagogija. Ne, to je samo drugo mjerilo prosudjivanja, koje je sa seljačkog stanovišta stvarno i opravdano. Ja ne ću time reći, da su plaće seoskih činovnika i službenika velike, gleda-

jući sa stanovišta civiliziranog evropskog čovjeka. Ali s gledišta seljačke stvarnosti, siromaštvo je našega seljaka toliko, da i te plaće ne može podnijeti, uz današnju organizaciju društva. I još dolazi k tomu sve veći broj tih službenika, koje narod mora da plaća! Zato je nastala rečenica: »Još bi nekako dali caru što je carevo, a ma, što je carića do cara!« Narodu je svaki činovnik carić, mali car, »prema malom narodu težak, a prema jačemu lakši«, kad vrši vlast. To je značajka svake birokracije: silovite prema dolje, a ponizne prema gore. Takav je način: »Kakva šuma, onaki i zecovi«, veli Bošnjak. »A nas seljake najviše boli«, reče mi jedan prijatelj, »što nismo priznati ni od koga!«

*

Najviši stepen gospode, s kojim seljaštvo dolazi u doticaj su gospoda iz sjedišta kotara: sreski načelnik, agronom, liječnik, veterinar, svećenik, advokat itd. Dalje redovito najveća većina seljaka ne dosiže. A i ta kotarska gospoda su previše daleko i visoko od seljaka, da bi seljak mogao pratiti njihove dohotke i način života. S njima dolazi seljak u doticaj samo u njihovom radu. Seljak vidi točno samo kako žive gospoda na selu, i zato je prema njima najstroži sudac. Od života gradske gospode, vidi on samo vanjski dio, i ono što je najuočljivije: odijelo, gradske palače, zabave itd.

Da navedemo samo koju sličicu, kako seljaci gledaju na rad te kotarske gospode. Uzmimo primjerice zvanja za koja se predpostavlja, da bi morala biti najbliža i najkorisnija seljaku: agronoma, svećenika i liječnika. Svejedno je, mogli bi uzeti i koji drugi gospodski primjer. Pitao sam seljake, kako su zadovoljni s radom agronoma. Agronom, što je to? — U većini sela nisu seljaci ni čuli nikada tu riječ. A kad je samo ime nepoznato, kako će biti onda traga djelovanju. Tek u nekoliko sam sela čuo, da seljaci znaju da postoji nešto kao agronom. — »To je, vele, onaj činovnik sa sreza, što drži predavanja«. Rad agronoma, kako je danas organiziran, prosudio je najbolje jedan seljak iz Bosne. On kaže: »Govori se, ali se ne stvara«. Prijatelj Pero Lukanec iz Virja dao je sličan sud natpisom jednog svog članka: »Agronom — gramofon«. Agronomi sami nisu tome

krivi. Kriv je sistem, i oni koji mu se podvrgavaju, bez osjećaja odgovornosti prema vlastitom narodu.

*

Priznajem, da sam idući na put u pasivne krajeve imao drugačiju predodžbu o odnosu naroda i svećenika u tim predjelima, nego što sam je našao na terenu. Zamišljao sam taj odnos manje-više idealizirano. Držao sam da u tim mjestima narodni svećenici dijele sa svojim narodom dobro i zlo. Pogotovo sam mislio, da takav patriarhalan odnos vrijedi u pogledu franjevaca, »ujaka«. No, razgovarajući s narodom, morao sam ispraviti svoje prvo mišljenje.

Istina je, da sam naišao na svećenike, krasne ljude i prave narodne pastire. Spominjem kao primjer fra Pilu iz Šuice, koji živi skromnim životom, poput prvih kršćana. Ističem, da ga i muslimani nazivaju, da je »dobroželitelj narodu više nego sebi«. Čuo sam, na vlastite uši, kako ga je stari musliman Adem hvalio, da mu je prošle zime spasio paripče, da ne crkne od gladi. Dao mu je balu »piće« (stočne hrane).

Medjutim ponajčešće je bilo, da su se seljaci tužili na prevelike daće, što ih plaćaju svećenicima. Razlog je tužbama sličan onome u Hrvatskoj od prije rata. Naime, zadruga se dijele, pa sad svećenik od svake podijeljene obitelji traži isto onoliko, koliko je prije tražio od čitave velike zadruge. Tako namet naraste na dvostruko i više. A protiv toga narod ustaje i buni se. Ljudima nije pravo ni to, na pr. u Rakitnu, što fratar računa seljaku pile kao vrijednost od 2 dinara kad ga prima, a poslije ga prodaje sam za deset dinara.

Još nešto: Zar se ne bi mogao ukinuti običaj da se za umrloga služe trideset i tri mise zadušnice? Zar ne bi bili ljudi dobri kršćani i onda, kad bi za pokojnika dali odslužiti jednu, ili tri mise. Ali trideset i tri? — Računajte misu po 15 dinara; to je ukupno 450 dinara samo za zadušnice, i znači golem izdatak za te siromašne ljude. Kad sam pitao ljude, zašto se ne dogovore, pa ukinu taj običaj, koji nikakvi crkveni propis ne propisuje, rekoše mi ovako: Narod je praznovjeran. Kad mu se dogodi kakva nesreća u kući, ugine goveče ili što slično, on odmah bježi k fratru, i pita odakle to. Ako nije platio 33 za-

dušnice, reći će mu fratar: Ne znam, možda nisi izvršio svoju dužnost prema pokojnicima, pa te zateklo zlo!

U interesu bi naroda bilo u ova teška vremena da više crkvene vlasti ukinu taj skupi običaj. A bilo bi to i u interesu ugleda svećenika. Zar je to dobro, kad danas narod govoreći o podavanjima svećenicima, kaže: »Teži nam je fratar, nego državni porez«.

*

A liječnik? — »Nema para, pa ne treba ni liječnika«, vele seljaci. Teško je govoriti o liječničkoj službi, kad u mnogim i mnogim čekaonicama stoji natpis: »Najprije plati, pa onda vizita!« Ne znam, kako liječnička komora u Splitu može trpjeti takve nečovječanske natpise kod liječnika. Onda se narod pravo tuži, da doktori ne izlaze ususret, i da siromahu ne posvećuju pažnje. Razumljivo je, da je uz trgovačko shvaćanje liječničke službe moguće, da se događaju ovakvi slučajevi, za koje sam čuo pripovijedati u narodu: Palo dijete na kamen s visoka, i razbilo glavu. Otac ga nekako poveže krpama, i dogna na konju u varošicu k liječniku. Liječnik ni ne gleda ranu, nego pita prije svega seljaka, da li je donio dvadeset dinara. Seljak nema nego posljednjih deset dinara, i liječnik ne daje prvu pomoć, nego pušta dijete dva puna sata s otvorenom ranom, dok jadni otac nije našao nekoga da mu posudi potrebnih deset dinara, da ga plati. Narod takve slučajeve pamti i prepričava. I deset dobrih i požrtvovnih liječnika teško će izbrisati loš dojam takvih slučajeva. To su samo posljedice duha: »Plati, pa onda vizita!«

*

Seljaci su ljudi, koji stvari prosudjuju iz kruga svoga saznanja i svoga iskustva. Oni vide život gospode, do koje su mogli doprijeti, a vide i svoju nevolju. A što će reći, kad budu svi znali, da su ona gospoda, do koje oni dopiru, samo mala gospoda, koja su samo orudje u službi većih i moćnijih. Što bi rekli, da znaju, da toaleta jedne milostive na elitnom zagrebačkom plesu stoji često toliku svotu novaca, da bi s njome mogao kupiti čitav godišnji sajam. Kako bi se začudili, siroti Bosanci, da znaju, da kod nas ima velike gospode, koja imaju

na mjesec više dohotka, nego li vrijedi godišnja proizvodnja čitavih sela, i da su ta velika gospoda, tek sluge još puno veće gospode iz Evrope i Amerike, koji raspolažu s tolikim svotama novaca, da mogu kupiti čitave države. Onda bi se seljaci možda manje ljutili na svoju malu, sirotu »gospodu«. Pogotovo kad bi ta gospoda bila svjesna, da spadaju k svome seljaku, ne kao »vodje« i izrabljivači, nego kao pomažaci i savjetnici, a da ne spadaju u krug velike gospode iz velikog svijeta, u kome mogu igrati samo ulogu podređenog sluge i »elitnog« stražara nad vlastitim narodom.

*

Završavam s riječima Ante Radića iz tumačenja programa hrvatske seljačke stranke: »Gospoda i narod, t. j. seljaštvo, razdvojeni su odavna. Mržnja, nepovjerenje, preziranje među gospodom i seljaštvom vlada već stotine godina. Seljačka je stranka upravo zato i osnovana, da ukine uzrok mržnji, nepovjerenju i preziranju, a po tome i razdvojenju, t. j. da ukine samovolju i promijeni krivo, starinsko, gospodsko mišljenje o seljaštvu.

HRVATSKO ZAGORJE

GORSKI KOTAR

DALMACIJA

SLAVONIJA

PODGORJE

NERETVA

ZAGORA

SRIJEM

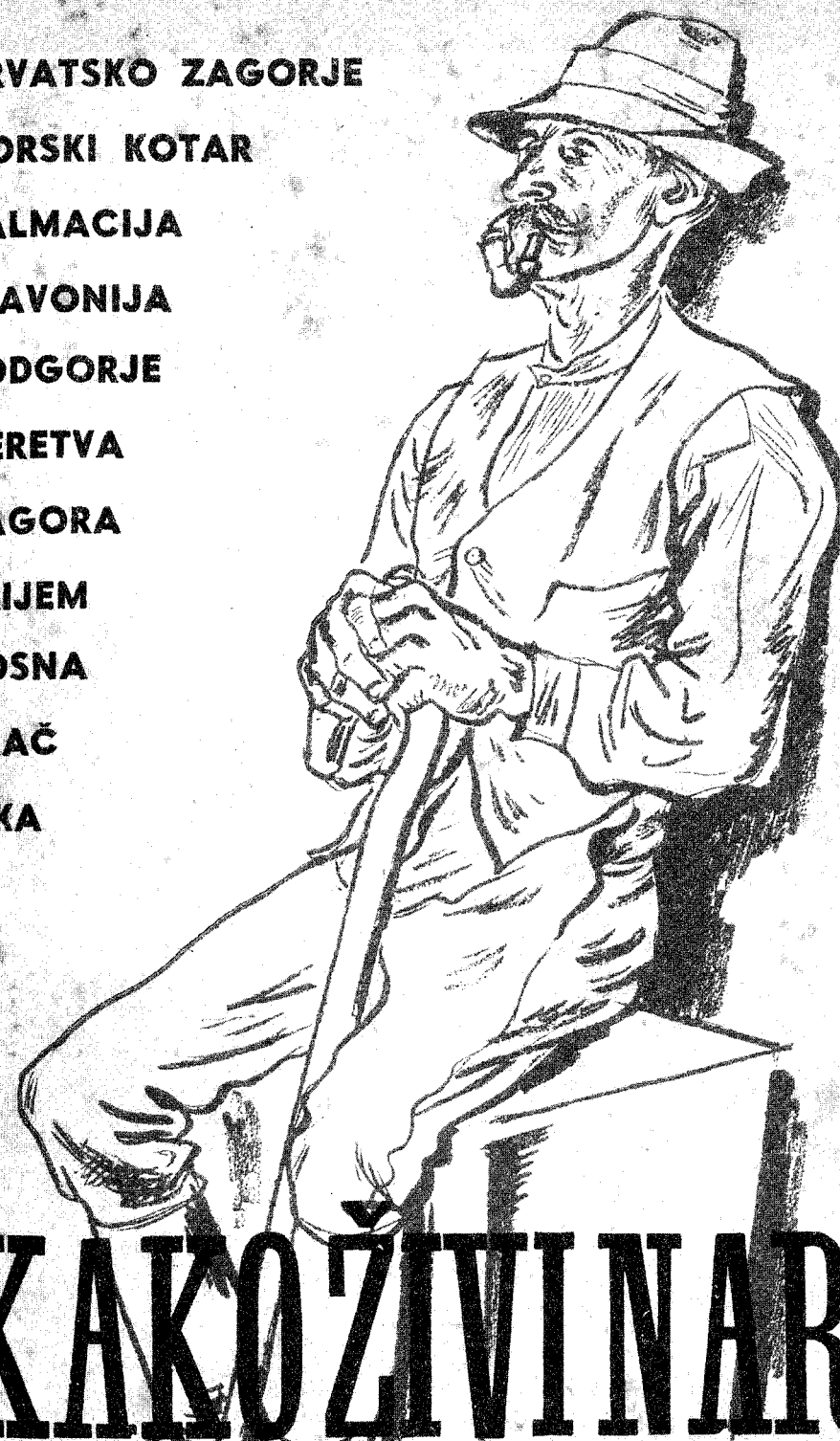
BOSNA

BRAČ

LIKA

KAKO ŽIVINAROD

I. HRVATSKO ZAGORJE I BRIGORJE — II. GORSKI KOTAR — III. NA
GRANICI LIKE I DALMACIJE — IV. PLANINSKI STOČARI — V. LIKA I
PODGORJE — VI. DALMATINSKA ZAGORA — VII. BRAČ — VIII. OKO



NASLOVNU STRANU IZRADIO IVO REŽEK

U pripremi:
KAKO ŽIVI NAROD

Treća knjiga

Nada Sremec: NISMO MI KRIVE

(Život slavonske žene)

KAKO ŽIVI NAROD

II KNJIGA

IZDAVAČ
„GOSPODARSKA SLOGA“
ZAVOD ZA PROUČAVANJE
SELJAČKOG I NARODNOG GOSPODARSTVA
SABRALI I UREDILI
RUDOLF BIČANIĆ i ing. ŽELJKO MACAN

ZAGREB 1939



dr. Vladko Maček

Ova knjiga sadržaje opis prilika, u kojima živi seljački narod u raznim hrvatskim krajevima. Nižu se opisi narodnog života iz Hrvatskog Zagorja i Prigorja, iz Gorskog Kotara, sa granice Like i Dalmacije. Opisuje se život planinskih stočara, Primoraca na Velebitu i dalmatinskih pastira na bosanskim planinama. Lika i Podgorje, dalmatinska Zagora s teškim životom zaboravljenog kraja, život na otoku Braču, pa sve do Neretvanske Krajine redaju se redom kao žive slike, utisci i dojmovi što su ih stekli naši putnici i ispitivači narodnog života. Pitanja Bosne od Livna do Prozora, pa do Bosanske Posavine nižu se pred nama. Knjiga završava prikazom naročitih problema Slavonije i Srijema, naših naprednih krajeva, koji imaju svojih velikih teškoća.

Opise tih hrvatskih krajeva i prilika pod kojima živi seljački narod učinili su ponajviše članovi Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva na svojim putovanjima. Osim toga nalaze se u knjizi članci drugih javnih radnika, koji su živo osjetili probleme narodnog života. Agronomi stariji i mlađi, novinari i ekonomisti, učitelji i profesori, žene i muškarci iznose u toj knjizi izreske iz stvarnog života seljačkog naroda. Oni ukazuju s kakvim se ogromnim teškoćama mora narod boriti da se održi na životu i da si osigura najosnovnije životne uvjete. Neka nam se ne prigovori, da iznosimo samo ružne stvari iz narodnog života. Mi donosimo narodni život onakav kakav jest u svagdašnjici, sa svim njegovim poteškoćama i nevoljama, a ne opisujemo ga kakav je nedjeljom ili blagdanom, kada radost i odmor teži k uljepšanju života i u teškim prilikama.

Upoznavanje narodnog života znači upoznavanje narodnih potreba u prvome redu. A kod svakog savjesnog čovjeka ono mora roditi težnju, da dađe svoj prilog nastojanju koje ide za tim da se te narodne potrebe zadovolje.

Zato je ispitivanje narodnog života najbolja škola za svakog javnog radnika.

Iznošenje prilika i uvjeta, pod kojima narod živi je prvi korak k tome, da se te prilike poboljšaju. Zlo koje se ne pozna ne može se ni liječiti. Zato je želja izdavača ove knjige, da bi doprinijeli poznavanju, a po tome i rješavanju naših narodnih, društvenih i ekonomskih problema.

I. HRVATSKO ZAGORJE I PRIGORJE

1. Lepe ti je Zagorje zelene ...

Gledao sam 11. prosinca Zagorce kako idu na birališta. U velikim skupinama, pod barjacima, svi zajedno. Sjetio sam se da su prije 366 godina pretci ovih Zagoraca pod vodstvom Matije Gubca u isto takovim skupinama, pod barjacima, naoružani išli u borbu »za stare pravice i za život novi« — kako veli Miškina u jednoj svojoj pjesmi. Jurišali su na tvrde gospodске gradove, pogibali na hiljade i hiljade, i nisu pobijedili. Slabo naoružane seljačke vojske nisu odoljele plemićkoj sili, Pitomi zagorski brežuljci sa malim kućicama i siromašnim kmetovima čekali su stoljeća dane slobode, dane života dostojnog čovjeka. I nestalo je kmetstvo. Stare plemićke dvorove rastače zub vremena, porušene kule tvrdih gradova na koje su jurišale seljačke čete privlače danas pažnju znatiželjnih bivših kmetova.

Ukinućem kmetstva dana je zemlja seljaku samo djelomično. Marljivi Zagorac kupuje ostalu zemlju od bivših plemića, koji su zauzeli nakon ukinuća kmetstva visoke položaje u državnim službama i ne bave se više zemljom. Agrarna reforma skoro do kraja likvidira u Zagorju veliki posjed, ali Zagorac ima mnogo djece i zemlje nedostaje. Na onoj zemlji koju danas imaju pojedine zagorske obitelji ne može se živjeti. Seljački pokret braće Radića dobiva u Zagorcima najoduševljenije pristaše, baš radi toga, jer ima za cilj učiniti život seljacima naročito onim najsiromašnijim ljepšim i boljim.

*

Problem Hrvatskog Zagorja je problem čitavog naroda. Potrebno je da se taj najseljačkiji i najhrvatskiji kraj uzme jedamput ozbiljno u razmatranje, jer se u Hrvatskom Zagorju iz godine u godinu seljaštvo bori kako da prezimi zimu, kako

da se uzdrži na životu. U Zagorju se počam od Božića gladije, jer se kukuruzni kruh, grah i žganci bez masti ne mogu računati kao potpuna hrana. Meso je u seljačkim kućama rijetkost. Dok u Podravini kolje u zimi svaka kuća barem jednu utovljenu svinju, u Zagorju kolje svaka peta. Ova zima bit će naročito teška i već se redaju molbe na sve strane za pomoć, za nabavku kukuruza uz jeftiniju cijenu. Tuća, koja skoro svake godine nanaša mnogim krajevima Zagorja velike štete, prošle i ove godine uništila je skoro čitavo Zagorje. Posljedice lanske tuče ostale su i ove godine i vidjele su se naročito na vinogradima i voćnjacima. I vinova loza i voćke slabo su ovo proljeće pupale, tako da su i u onim općinama, u kojima nije bilo ove godine tuče, prirodi vrlo slabi. Osim toga je mraz u svibnju potpuno ofurio cvijet šljiva i drugog voća, pa ni od voća, koje Zagorcu daje lijep novac, ove godine nema velike koristi. Prijašnjih godina su mnogi vagoni jabuka izvezeni iz Zagorja. Ove godine bili su rijetkost. Ovogodišnja tuća, koja je padala u nekim općinama i po četiri puta, uništila je osim voća i vinograda i sitne žitarice i kukuruz. Štete koje su počinjene tučom penju se na milijune. Prirodi vinograda su vrlo slabi. Po jednom jutru dobilo se ove godine 10—15 hl. Obično seljak mora da proda odmah mošt, tj. kad je cijena vina najniža 2—3 dinara po litri. Novac, koji dobije za nekoliko hl mošta ne može mnogo u njegovoj bijedi pomoći

Osim voća i vina glavno vrelo prihoda za Zagorje je prodaja peradi i stoke. Perad mnogo strada od kolere, koja se vrlo slabo liječi. Na glasu su zagorski purani. Izvoze se u strani svijet, najviše u Englesku. Ako na jesen prodete Zagorjem vidjet ćete po livadama i kukuruzištima velika jata purana. Sve se tjera u Zagreb na sajam. Ove godine je i njima cijena vrlo slaba. Komad stoji oko 30 dinara.

Slinavka i šap, koja je ove godine harala skoro po čitavoj Evropi, nije poštedila ni Zagorje. Tu se je ona velikom brzinom raširila. Glavni razlog je u tome što nema dovoljno hrane za stoku, pa seljaci u jesen tjeraju krave po livadama. Osim toga su i zajednički bunari za napajanje stoke. Stoka se miješala zdrava i bolesna. Badava sve mjere i naredbe, kad je doma prazan štagalj bez krme. Krave moraju na pašu pa

i obolile. Osim toga mnogi i mnogi ne drže ništa do savjeta i naredbi stručnjaka i istom kad im stoka oboli, žale što nisu poslušali. Posljedice slinavke su ovdje još tragičnije nego u drugim bogatijim krajevima. Bolesne krave ne daju mlijeka, mnogo teladi je uginulo i svi sajmovi su bili mjesecima zatvoreni. Sada se sajmovi otvaraju, zima je, seljak će prodati mršavu i slabu od bolesti kravu, da kupi kruh. Koliko će za nju dobiti ne treba ni govoriti. Par stotina dinara koji će otići za nekoliko metri kukuruza, kojega u mnogim slučajevima ne će biti dosta da prehrani brojnu zagorsku obitelj. A u proljeće će seljak uzalud gledati u štalu. Bit će prazna.

Livade su u Zagorju u vrlo lošem stanju. Obično su uz potoke i rijeke, koje uopće nisu regulirane, tako da su već s jeseni podvodne, a za malo jače kiše i poplavljene. Na takvim močvarnim livadama vlada metilj i stoka u Zagorju mnogo pati i od te bolesti. Istina mnogo se upotrebljava protumetilj, ali to je sredstvo, koje definitivno ne riješava pitanje te bolesti. Velika je potreba urediti korita potoka i uopće posvetiti mnogo pažnje livadama.

*

Pitanje ogrjeva u Zagorju isto je važno kao i pitanje kruha. Kad su postojala vlastelinstva, bilo je dosta šume. Prije nekih 40 godina te šume pokupovale su razne drvne industrije i trgovine. Šume su uništene, drvo se izvezlo, zemlju je kupovao seljak, da na njoj sije žito za kruh. Kako se množilo stanovništvo, tako su se sve više sjekle šume zemljišnih zajednica. Šuma je morala odstupiti pred poljem. Danas su sve šume zemljišnih zajednica razdijeljene. Vlasnici tih razdijeljenih parcela ljubomorno čuvaju svoje drvo, malo ga je. A najviše je takovih, koji su iskrčili šume. Oni moraju kupovati drvo za ogrjev. Kako nema novaca ni za kruh, nema ni za drvo. Uz glad trpe Zagorci i zimu. Od toga najviše stradaju djeca, koja slabo obučena moraju više puta po dva sata hoda ići u školu. I to rado čine, ne samo jer hoće učiti, već više radi toga, da se čitav dan griju u toplim školskim sobama.

*

Sve ovo gore spomenuto uzrokom je još jedne žalosne pojave u Hrv. Zagorju. Poznato je veliko pravdaštvo među Zagorcima. Tuže se i plaćaju velike takse za svakojake sitnice.

Ne smije preći ni pura po susjedovoj travi ili pšenici, već se vode procjenitelji. Susjed ne će platiti nekoliko dinara za procijenjenu štetu, već se žali, i počinje pravda, koja ne nosi ni tuženom ni tužitelju nikakove koristi, već sasvim tuđim ljudima. Previše ljudi, siromašnih ljudi ima na maloj površini, smetaju jedan drugome.

I zato kad sam stavio u naslovu prvi stih poznate zagorske pjesme, imao sam na umu, da prikazem drugu stranu te »ljepote«. Stvarnost Hrv. Zagorja je teška, a priroda je lijepa i ljudi su dobri, samo siromašni.

A siromašni su, jer imaju premalo zemlje. Zato je prva i glavna mjera za rješavanje zagorskog problema kolonizacija u plodnije i slabo nastanjene krajeve naše domovine. Za one, koji bi ostali u Zagorju na više zemlje potrebno je provesti komasaciju posjeda, jer na parcelama od 100 četvornih hvati ne može se voditi napredna poljoprivreda. Dok Zagorcu ne damo dosta zemlje, sve mjere za rješavanje toga pitanja ostaju privremene. Moje je mišljenje, da to pitanje može riješiti trajno samo seljački pokret, a tako misle i Zagorci.

Ing. Franjo Gaži
(Klanjec)

2. Izlet u Šestine ...

Šestine su omiljelo zagrebačko izletište. Ima li koji Zagrepčanin, koji nije već bio tamo? Lijepo selo uz obronak same Zagrebačke gore. Bijele kućice proviruju iz bujnog zelenila, a usred sela je crkva, ukrašena umjetničkim slikama. U selu je mnogo gostionica, koje ljeti posjećuje svake nedjelje na hiljade Zagrepčana. Najpoznatija je ona župnikova gostiona, kraj crkve.

Šestine su na glasu i po narodu, koji tamo živi. Osobito je poznata šestinska narodna nošnja. Kada se hoće kojem strancu na brzu ruku pokazati kako izgleda hrvatski seljak onda ga se odveze autom na šetnju u Šestine, da se divi lijepoj slici hrvatskog folklora. Ali, to mora biti nedjeljom, ili se mora prije ljude obavijestiti, da se obuku u svoju lijepu narodnu nošnju. Oni to čine vrlo rado. »Mi našu narodnu nošnju vrlo volimo. Gospoda, koja nas gledaju u njoj, i ne znaju koliko sam puta morao ostati gladan, dok sam zaštedio, da si kupim tu nošnju«. Tako mi reče jedan prijatelj.

Šestine su s reprezentativne strane i kao turističko mjesto, i s gledišta folklora, na prvome mjestu. Po tome su i poznate.

*

Manje je poznato, kako žive i kako gospodare marljivi šestinčani. Kroz razmjerno kratak prijateljski razgovor od nekoliko sati sa seljačkim prvacima mogli smo sabrati podataka o jednim drugim šestinama punim dnevnih briga i muka, kakve se ne vide iz nedjeljnih izleta — Zadržali smo se u Lukšić selu, gdje smo dogovorili sastanak. To je onaj zaselak na lijevo od crkve, svega kilometar daleko, na putu prema Svetom Duhu.

Sigurno su to sve stvari poznate mnogima, no moram priznati, da su me neke brojke, koje izražavaju šestinske odnose ipak veoma iznenadile kad se skupe zajedno. Neka govore sami Šestinčani.

»Što da vam kažem o našem gospodarskom stanju«, kaže šestinski načelnik Krajačić. »Dovoljno je reći, da u našoj općini na 800 rali obradive zemlje, koja je u seljačkim rukama, živi oko 700 obitelji, sa preko 3 i pol hiljade duša. To znači jedva jednu ral na obitelj. I sada neka čovjek živi od toga?«

Oskudica za zemlju je golema. Ljudi računaju, da treba prosječno tri do četiri jutra dobre zemlje, da jedna srednja obitelj može od nje živiti, da ne mora ići na nadnicu. A u čitavom selu nema niti jedne jedine obitelji, koja bi imala toliko zemlje. Šestinski seljak ne može živjeti od svoje zemlje. Ali, s druge strane, svaki šestinski seljak ima barem malo zemlje. U Lukšić-selu nema nijedne kuće, koja bi bila bez svoje zemlje. Čudna je snaga, kojom se ti ljudi drže za svoju zemlju. Oni je i cijene jako skupo. Dok je prije rata ral oranice stajala oko 1000 forinti, poslije rata se je plaćalo za hvat oranice i do 50 dinara, a to znači 80.000 dinara jutro. Danas je ta cijena pala na polovicu, i hvat zemlje se prodaje, u koliko se uopće prodaje, po 25 dinara. Ljudi uopće ne mjere više zemlju rali- ma, nego samo hvatovima. Toliko je malo ima.

Parcele su im veoma rascjepkane. Pojedina parcela iznosi jedva 150 do 200 hvati, a najveća parcela nema nego 1000 hvati.

Šestinčani trebaju zemlje. Oni su, istina, od agrarne reforme dobili nešto grofovske zemlje. Ali je ta reforma opet tako reformirana, da im je od te zemlje oduzeto ponovno 125 jutara (na njihovih 800), i tako su opet prikraćeni kao što je bilo i za ukinuća kmetstva. Neki su dobili zemlje u Vrapcu, a drugi čak u Sesevskom Kraljevcu.

Što da sada rade? Ljudi je svaki dan sve više, a zemlje jednako. Da se sele? S čime? Oni imaju toliko malo zemlje, da ne mogu od prodaje zemlje kupiti dosta za novo gospodarstvo. A u kraju gdje ima jeftine zemlje, nema zarade, da bi si mogli priraditi. S gospodarskim oruđem i sa stokom stoje jednako slabo.

Na pitanje, da li ima svaka kuća plug, nastao je gorak smijeh.

U Lukšić selu, od 63 gospodarstva, ima svega njih četiri plug. Ta četiri pluga pooru svu zemlju, koja je za oranje. Seljaci imaju tako male parcele, da često ne mogu ni pluga na njima okrenuti, nego moraju lopatom obrađivati zemlju. Zato kažu, da bi ih manje muke stajalo obraditi 5 jutara zemlje u komadu, nego li njihovo jedno jutro. Mogli bi orati plugom, a ne bi se trebali mučiti lopatom.

Kada smo pitali za kola, rekli su nam neka radije pitamo za tačke, jer niti njih nema svaka kuća. Gnoj se na polja nosi u koševima. A niti ga nema dovoljno.

U pogledu stoke stoji selo ovako.

Prije rata imala je šestinska općina sto i osam pari volova. A danas nema nego četiri para. I to su prije rata bili volovi, da ih je bila milina pogledati. A danas? Istina, danas ima više konja, nego je bilo prije rata. Ali, njive stradaju, jer ima mnogo manje gnoja.

*

Šestinčanin ne može živjeti od svoje zemlje. On si mora pomoći na drugi način.

Oni koji imaju konje bave se kirijašenjem. I to veoma često sprežu po dvojica u jedna kola, jer nema svaki kirijaš svoje konje.

Mnogi se bave mljekarstvom. Ali, oni moraju kupovati krmu da hrane svoju kravicu. Kada krmu plate po 75 para kilogram, a za litru mlijeka dobiju dva dinara, onda si možete predstaviti kakva im je zarada. Mlijeko prodaju, ali ga njihova djeca piju manje nego oni, kojima prodaju mlijeko. U selu se pije za doručak najviše crna kava, često ječmena.

Gotovo svi idu na rad, na nadnicu, u grad, grofu, ili u gospodске vinograde u susjedstvu. Nadnice su im vrlo mršave. Osobito su bile niske prije pokreta Gospodarske Sloge.

Neki uzimaju vlatelinsku zemlju u zakup. I tu seljake u nevolji iskorišćuju, pa seljaci međusobnim natjecanjem znadu nadbiti prvu zakupninu čak na dvostruko. To je velika pogriješka koja pokazuje ne samo veliku nevolju nego i pomanjkanje svijesti kod seljaka. A to dobro dođe drugima.

Šestinske žene su u Zagrebu na glasu kao dobre pralje. One peru rublje Zagrebčanima, i time se uzdržaje mnoga i mnoga seljačka obitelj. Ali, seljakinje se tuže, da im u posljednje vrijeme mnogo štete čine razne perionice rublja, koje na industrijskoj osnovi posluju u Zagrebu.

Šestine su poznate u Zagrebačkoj okolini, kao napredno selo, i to kao jedno od najboljih stojećih sela. Sada si čovjek može lako predstaviti, kako onda izgledaju ekonomski ona druga, siromašnija i zabačenija sela.

O šestinskom standardu života može se prosuditi najbolje prema broju kreveta u selu. Vele Šestinčani, da se mora računati prosječno na svaku kuću šest duša. A redovito u takvoj seljačkoj kući, gdje živi šest duša, nema više od dva kreveta. To znači, da u najvećem broju slučajeva dvije trećine stanovnika Šestina nema vlastitog kreveta. Ti spavaju na podu; na blazinama, slamnjačama itd.

Šestinčani su tvrdi ljudi. Oni se bore za svoj opstanak u teškim životnim prilikama. Ovako, kako danas stoje, ne će moći ostati. To znači previše za umrijeti, a premalo za živjeti. Razgovor s njima uvjerio me je ponovno, da će oni znati čvrsto i ljudski uhvatiti stvari u svoje ruke, da iz temelja poprave svoje današnje teško gospodarsko stanje.

Rudolf Bičanić
(Zagreb)

3. Novo kmetstvo ...

Hrvatsko Zagorje spada među najgušće naseljene krajeve u čitavoj Europi. Ima kotara, koji su tako gusto naseljeni kao najgušći predjeli industrijske Belgije. Dok u Jugoslaviji otpada na 100 hektara obradive zemlje prosječno 113 stanovnika, a u Savskoj banovini 114 stanovnika, u pojedinim zagorskim kotarevima dolazi dvostruko toliko stanovnika na istu površinu. Kao primjer navodimo kotar zlatarski, gdje na 100 hektara obradive zemlje dolazi 240 ljudi, i kotar krapinski s prosječno 270 ljudi na 100 hektara obradive površine. Dakle je osnovna karakteristika Hrvatskog Zagorja u ekonomskom pogledu: ljudi mnogo, a zemlje malo. To stanje pogoršano je još time, što je zemljišni posjed u Hrvatskom Zagorju nejednako razdijeljen. Doduše, nema tu velikih posjeda od 1000 jutara zemlje, kao što ih još danas ima po Slavoniji, nego su to posjedi često ne veći od stotinjak jutara, a i manji. Ali kraj patuljastih seljačkih gospodarstava od pola jutra zemlje na 6 članova obitelji i posjed od 30 jutara izgleda kao gorostas. Za primjer posjedovnih odnosa iznosim kotar zlatarski, koji je jedan od najbogatijih kotara u hrvatskom Zagorju i u kojem ima najviše plodne zemlje. Od sveukupne površine od 21.5 hiljada hektara obradivog tla ima 17 vlastelina u svojim rukama preko 2000 jutara. Preostalih blizu 9 hiljada seljačkih gospodarstava ima 19.5 hiljada hektara. Ispod pola hektara zemlje ima 669 (7.79%) posjednika. Od pola hektara do 1 hektara ima 1393 seljačkih gospodarstava (16%), od 1 do 2 hektara ima 2826 posjednika (32.53%).

Malih seljačkih gospodarstava ispod 2 hektara zemlje ima oko 56% od svih gospodarstava. Srednji seljački posjed od 2 do 10 hektara imaju 3572, ili 42% svih seljaka. Veći posjed

razdijeljen je ovako: do 50 hektara ima 109 posjednika, ili 1.25%, svega 11 posjednika ima između 50 i 100 hektara zemlje, 5 posjednika ima između 100 i 200 hektara, a jedan ima 200 do 300, i jedan od 300 do 500.

*

Tolike količine zemlje u vlastitom gospodarstvu nisu u stanju, da prehrane seljaštvo. Zbog toga Zagorac mora da traži rada. On ide u Zagreb na rad, traži posla u tvornici, zaposluje se kao rudar itd. A najčešće radi kao nadničar na susjednom vlastelinstvu, kojemu su nekada njegovi djedovi kmetovali. Stanje tih seljaka-težaka veoma je teško. Njihov je život teži nego li život industrijskih radnika. Da je doista tako, najbolji je dokaz, što bi oni pošli na rad u industriju, kad bi takvog rada bilo. Veleposjednici, pritisnuti padom cijena agrarnih proizvoda, a još više dugovima, koje su učinili u bolja vremena, oborili su seljačke nadnice do nemogućih iznosa. Eto nekoliko konkretnih podataka: u zlatarskom kotaru ima vlastelina, koji su prošlih godina plaćali nadnice prosječno 6 dinara na dan, pa su ih postepeno snižavali do »nadnice« od 3 dinara. Nijedan od njih nije plaćao veće nadnice od 8 dinara a samo su rijetki pojedinci u čitavom Zagorju, koji su plaćali nadnicu do 10 dinara. Čak i za najteži seljački posao, kao što je košnja livada bili su seljaci prisiljeni, da se zadovolje s nadnicom od 8 dinara. Kositi čitav dan u jutro do iza mraka za 8 dinara, to znači ne primiti ni 1 dinar na sat. A sve to o vlastitoj hrani, ne primajući od vlastelina ni hranu ni piće. Bilo je čak slučajeva, gdje je vlastelin silio seljake, da umjesto novca prime vino. To im je vino računao po 5 dinara litru, a uza to su se seljaci tužili, da je vino bilo pokvareno. Isto tako im je jedan naturao, te su morali primiti pokvareni kukuruz. Seljacima je vlastelin zaračunavao kukuruz po 150 dinara, kad je bio na burzi ispod 100 dinara. Oni su se morali sami brinuti, što će s njim uraditi. Slične prilike i pritužbe seljaka mogu se naći samo još u žalbama, koje su hrvatski seljaci slali Mariji Tereziji, kada su tražili, da se izdađu urbari.

*

Postoji običaj, da vlastelinstva daju seljacima na obrađivanje svoja polja iz dijela. Vlastelin uzore zemlju, zasije kukuruz, a seljak mora da okopava, ogrće, bere i odveze vlaste-

linovoj kući. Za taj rad dobiva trećinu priroda ili četvrtinu, ako je zemlja rodniya. Pod pritiskom krize smanjeni su dijelovi svuda na četvrtinu, i još k tome vlastelin ne daje više kukuruzovinu seljaku od njegova dijela. Isto je tako i kod košnje livada. Dok se nekada livada kosila tako, da je koscu u ime nagrade pripao peti ili šesti dio, sada se daje čak sedmi ili osmi dio. Jedan mi je seljak iz zlatarskog kotara pripovijedao, da je kod košnje livade morao pristati da kosi iz osmog dijela i još je povrhu toga morao dati 10 težaka vlastelinu. Ukupno je za košnju od 3 jutra livade dobio 5 metričkih centi krme.

Veliko obilje radne snage s jedne strane, a bijeda i potreba s druge, sile ljude, da konkuriraju jedan drugome. Oni su bili neorganizirani pa su si tako međusobno obarali zaradu. Naravno, da ima nesavjesnih vlastelina, koji to iskorišćuju i kažu: »Zašto bi plaćao veće nadnice, kad mogu dobiti radnike i za pet dinara na dan. Seljak mora biti sretan, da ih dobije, jer bi inače hodao besposlen taj dan«. U svom ograničenom feudalističkom shvaćanju oni ne vide, da seljak ne može živjeti od tih svojih par slogova zemlje pa da i te kako računa s nadnicom, koju će zaraditi obrađujući zemlju za njih. Njima se čini sasvim prirodno, da je tako, jer tako za njih treba da bude. To tobože odgovara ekonomskim zakonima ponude i potražnje. A kad se seljaci organiziraju, da ekonomske zakone ponude i potražnje okrenu sebi u korist, onda se s protivne strane javljaju pritužbe, koje su nalik na prijave osobite vrsti.

*

[Ružan je običaj mita, koji je nastao pod pritiskom bijede. Seljaci, da bi dobili zemlju na obradbu, podmićuju vlastelina. Oni povrhu ugovorenog dijela daju razne darove u naravi: piliće, janjce, purane, šunke itd. U najnovije vrijeme prelazi se na sve veća mita i to podavanjem težaka.]

Da bi dobio zemlju na obrađivanje iz dijela, on, a ne njegov susjed, seljak nudi vlastelinu, da će mu dati po jutru nekoliko težaka. Licitacija je počela prije nekoliko godina s dva težaka po jutru, a ima slučajeva, na pr. u kotarima Klanjec i Stubica, da seljaci daju i po 10 do 15 težaka po jutru kao mito. I tako su pod pritiskom današnjih sve težih uslova seljačkog života nastali u Hrvatskom Zagorju odnosi, koji su nalik na vraćanje kmetstva: obrađivanje zemlje vlastelinu, davanje bes-

platnih težaka, razni »darovi«. Sve se to uvriježava sve više, i da se seljaci ne brane, skoro bi se opet našli u faktičnim odnosima novog kmetstva.

*

Da poboljšaju svoje stanje, seljaci su sami organizirali ovoga proljeća otpor preko organizacija »Gospodarske Sloge«. Inicijativa je došla od njih samih, a u mnogim je krajevima posao svršen, a tek poslije toga su obavijestili Zagreb. Pokret je obuhvatio cijelo Hrvatsko Zagorje i Prigorje, a također i seljake iz drugih krajeva osobito iz Slavonije i Vojvodine. Svuda su sami seljaci uređivali uslove svoga rada, povisivali nadnice, i sklapali, nakon borbe s vlastelinstvima, sporazume i kolektivne ugovore. Upravo je čudo gledati ljude, koji su na takav način izrabljivani, pa kako su razborito i promišljeno postupali. Koji su njihovi zahtjevi? Općenito je glavni zahtjev dvostruk: seljaci hoće ponajprije zemlju, a zatim hoće bolju naplatu za svoj rad. Spomenut ćemo nekoliko glavnih seljačkih zahtjeva iz pojedinih zapisnika:

1. Dječji rad. Gotovo u svim zapisnicima stoji, da seljaci traže, da se zabrani rad djece za nadnicu. Vlastelinstva iskorišćuju jeftinu dječju snagu, pa upotrebljavaju djecu i za poslove, za koje se hoće snaga odraslih muškaraca. Uslijed toga stradaju djeca, a odrasli ne mogu doći do zarade. Pripovijedao mi je jedan seljak, kako je prisustvovao razgovoru, gdje je neki liječnik tumačio, kako kržljivost djece u Zagorju dolazi od toga, što se slabo hrane: »A ja sam mu rekao: Nije to tako! Nekada se naš svijet hranio puno slabije nego danas. Godine 1880. jeo se kruh od tropina i korijena, a išlo se po kukuruz iz Zlatara u Sisak. Naša djeca stradaju od toga, što prerano moraju raditi teške polove, pa se ne mogu razviti. Zbog toga su kržljiva i slaba«. Sigurno se ova oba uzroka nadopunjuju. Zato danas seljaci traže, da se za djecu do 12 godina, odnosno 14 godina, zabrani svaki rad, kod vlastelinstva. Jedino se starija djeca mogu zaposliti za lakše dječje poslove, kao što je pastirski, pljevljenje vrta, itd. Ali taj rad djece, mora biti pod nadzorom povjerenika »Gospodarske Sloge«, koji daju dozvolu za zaposlenje djece. Djeci je određena minimalna nadnica od 10 dinara na dan.

2. Zanimljivo je seljačko shvatanje o jednakopravnosti žena. Gotovo se u svim slučajevima traži, da i žene dobiju jednake poljske nadnice kao i muškarci, »jer jednaki posao rade«.

3. U pogledu rada na dio, svuda se traži, da se dijelovi povećaju. Negdje taj zahtjev ide za povratkom na stari dio iz boljih vremena, a negdje i dalje. Uglavnom se zahtijeva za kukuruz treći dio i to ne samo od ploda, nego i od kukuruzovine. Od košnje livada se traži četvrti, peti i šesti dio već prema kraju i kakvoći zemlje. Svuda bez iznimke traže seljaci, da prestane iskorišćivanje seljačke nesloge putem mita, namešta, darova itd. Kod toga zahtjeva ostaju čvrsto, pa traže čisti rad na dio bez ikakove nadoplate.

4. U zapisnicima dolazi do izražaja pravno shvaćanje seljaštva koje je veoma daleko od rimskog prava usprkos toga, što se našem seljaku već decenijama sudi po tuđem, rimskom pravu. Upravo se danas na osnovu starog seljačkog pravnog shvaćanja o zemlji, o radu, o pravici, a pod pritiskom krize stvaraju kod nas novi oblici seljačkog zajedničkog života. Treba razgovarati sa seljacima, pa da se vide i osjete te vrlo zanimljive i važne pojave. Ta su shvaćanja plod novih snaga, koje razvija u narodu hrvatski seljački pokret. Karakteristično je na pr., kad seljaci traže, da vlastelin mora dati svoju zemlju na obrađivanje, ili je sam obraditi a ne smije je ostaviti praznu. Za seljaka je najveći grijeh ostaviti zemlju neobrađenu. Pogotovo to vrijedi u kraju, gdje je zemlje tako malo, a ljudi bez posla i u nevolji mnogo. Iz toga razloga traže seljaci gotovo u svakom zapisniku kolektivnog ugovora, da vlastelin dade zemlju na obrađivanje »na dio«, ne po svojoj volji, nego prema potrebama seljaka. Pri tome vode seljaci računa o tome, da najsiromašniji dobiju zemlju na obrađivanje prvi, a zatim ostali redom. Samo podjeljivanje zemlje na obradu stavlja se pod kontrolu sela, odnosno povjerenika »Gospodarske Sloge«. Citirat ću samo dva zapisnika: Zaključak u Jakovlju kaže: »Kod preuzimanja »u dio«, okapanja kukuruza i košnje krme mora se voditi računa o najpotrebnijima. U koliko se oni namire, dolaze na red i opet najpotrebniji, a to je dužnost povjerenika »Gospodarske Sloge«, da uredi s vlasnikom«. A u zapisniku iz Poznanovaca stoji doslovce ovo: »Kod izdavanja oranica



i sjenokoša u obradu iz dijela, dolaze u obzir žitelji, koji su najsiromašniji, koji imaju svoje zemlje malo ili posve ništa. Veleposjednik ne može dati zemlju na obradu, kome bi htio, već u sporazumu s povjerenikom »Gospodarske Sloge«. Povjerenik ima pravo predlagati, tko je najpotrebniji«.

Eto vam krasan primjer seljačkog shvaćanja o pravici. On je ujedno najbolji dokaz o slozi, solidarnosti i jednodušnosti seljačkog kolektiva. Oni, koji računaju s diferencijacijom i razbijanjem sela, neka se malo zamisle. Istina je, da postoje razlika u imetku i kod seljaka, ali seljaci shvaćaju razlike između ljudi na drugi način nego razne učene teorije. Oni pak, koji strahuju dobronamjerno, da ne bi pokret za podizanje seljačkih nadnica škodio općoj seljačkoj stvari, neka budu smireni. Oni ne smiju zaboraviti, da svaki zagorski seljak strogo razlikuje rad za nadnicu kod seljaka i kod vlastelina. U tom pogledu su na području nekapitalističkog, seljačkog, obiteljskog, radnog gospodarstva sasvim drugi odnosi, nego na pr. u Vojvodini, gdje je prevladao kapitalistički poljoprivredni sistem. Shvaćanje zagorskog seljaka vidi se najbolje po tome, kako radi kod vlastelina, a kako kod seljaka, i kakvu nadnicu prima kod vlastelina, a kakvu kod seljaka. U isto vrijeme, dok su vlastelinstva plaćala seljacima nadnicu od tri do 6 dinara dnevno, bez hrane, davali su seljaci jedan drugome nadnicu od 7 do 10 dinara te hranu i piće. Znači, da je seljak seljaku plaćao barem dvostruko veću realnu nadnicu nego li vlastelin. To je ujedno najbolji odgovor veleposjednicima, kad se tuže, da ne mogu dati povišenih nadnica. Kad ih može plaćati seljak s malo svoje zemlje, zašto je ne bi mogli plaćati i oni? Neka stegnu troškove na drugoj strani, kako znaju, to je njihova stvar. Ili neka daju zemlju seljacima, kojima se ipak »isplati« obrađivati zemlju. Organizirani seljak više ne dopušta, da se iz svake situacije nalazi »rentabilno« rješenje u tome, da se svi tereti prebacuju na seljačka leđa. Seljak tako mora činiti, jer brani život svoj i svoje djece.

Rudolf Bičanić
(Zagreb)

4. Teškoće života u kućnim zadrugama...

Kroz stoljeća, pa sve do druge polovice devetnaestog vijeka živio je hrvatski seljak u velikim obiteljima, zadrugama, kućama, hižama. Te su zadruge predstavljale gospodarske zajednice, u kojima su članovi obitelji sami proizvodili gotovo sve stvari, koje su im bile potrebne za redovit život. Ali, taj život u zadrugama ne valja gledati kroz romantičarske naočari. Stvarni život u zadrugama bio je mučan i pun poteškoća, kao što je seljački život uopće. Ni tu nije teklo mlijeko i med, a niti je baš svaki seljak mogao da podmiri sve ono, što mu je trebalo, pa makar živio u zadrugi. A trebalo mu je doista vrlo malo toga. Doduše, tome nije kriv život u zadrugi, nego opće gospodarske prilike onoga vremena osobito u doba prije raspada zadruge. Mi znamo, da nije svaka kuća imala cijelo selište (a to znači prema kraju 12 do 24 jutra zemlje). Bilo je obitelji s pola, pa i sa četvrt selišta. Osim toga ostavljala se zemlja na ugaru, pa se može uzeti, da je stvarno samo polovina površine bila obrađena. Zemlja je bila slabo plodna, pa stručnjaci uzimaju, da je kod žitarica plaćala jedva pet puta sjeme u srednjoj godini. Naročito griješe oni, koji izvode svoje zaključke o zadrugama iz opisa pojedinih zadruga. Opisivači narodnog života su uzimali ono, što je bilo najljepše i najbolje. Oni su htjeli da ustanove tip zadruge u najsavršenijoj formi, a ne prosjek života na selu. Zato se iz opisa nekoliko bogatih i jakih zadrugara ne smije prosuđivati o životu seljaka uopće.

Životni je standard onoga vremena bio nizak, a gospodarstvo slabo. Ono, doduše nije poznavalo muka kapitalističkih kriza, ali je seljak bio u odnosu prema prirodi mnogo više izložen u njezinim hirovima, nego li danas. Prije je odnosila poplava, što danas odnese burza. Evo, što o tome životu u zadrugama kažu seljaci iz svog sjećanja, ili po pričanju svojih otaca:

Stari, osamdesetgodišnji Martin Jurjević iz Hrgovljana kraj Bjelovara, pripovijedao mi je, da je njegova zadruga imala pedeset do šezdeset jutara zemlje u komadu, ali su polja bila prazna. Zemlju nisu ljudi znali pripremiti, te se ni dubrilo nije. Njive su se ostavljale na parlogu (prelogu, ugaru), i to više od polovice cijelog posjeda. Nekada se sijalo najviše proso; to je bila glavna hrana. Osim toga sijala se raž, ječam i heljda. Pred nekih sedamdeset godina zamijenio je proso kukuruz, i od onda se jede kukuruzni kruh. Pšenice se malo sijalo, toliko, da bi žetva donijela jedva deset vreća (kod posjeda od 60 jutara!). Mesa su imali mnogo, ali ga nisu znali pripremiti, pa se je često pokvarilo. Stoka je bila slaba i sitna, a krave su davale malo mlijeka. Lijepi su bili jedino konji.

Narodni zastupnik iz Stubice, Đuka Kemfelja mi je govorio, da su njegovi u zadruzi imali trideset i pet jutara zemlje, i još su morali kupovati hranu. Nisu imali ni stoke, a niti kruha dosta. Danas ih je pet kuća; svaki je svoj gospodar, i još prodaje pšenicu. Sve je to postignuto posljednjih dvadeset do trideset godina, to jest upravo pred rat, kad se je seljak počeo podizati. Zato seljak danas traži znanja, jer zna onu poslovicu: »Čim gluplji seljak, tim bolji sluga«.

Prijatelji Pavao Čizmeković i Pero Valanović iz Gornjih Plavnica (kod Bjelovara), kazali su mi o zadrugama ovako: Narod ne će više zadruga kućnih. Svak hoće biti samostalniji. Sad imaju ljudi više, i gledaju da imaju što više. Prije, makar su bili u zadruzi, bili su gladni, a imali su zemlje. Nisu je obrađivali, jer nisu htjeli raditi, ili nisu imali s čime. U zadrugama je bilo malo djece. Sada je više djece nego prije. Mnoge su graničarske zadruge izumrle, a naselili se Podravci.

U okolici Kupinca bilo je također seljačkih zadruga s preko stotinu jutara zemlje, koje su sijale tek nešto prosa, i bile kruha gladne kraj obilno zemlje.

Slično mi je kazivao i prijatelj Mijo Vrabec iz Stanića, kraj Kapele. Njegova je zadruga brojila pred pedeset godina dvanaest osoba. Imali su pedeset i dva jutra zemlje, a morali su od »fašnjaka« (poklada) kupovati kruh. Zemlju su slabo obrađivali, a gnojili su samo vrt. Kad je trebalo novaca, prodali bi koji komad zemlje. Mnogo su zemlje isprodali, a kupio ju je stranac, Mađar ili Čeh.

Nije ni u Srijemu, sadašnjoj žitnici, bilo bolje. »Čiča« Đuka Španović, koji se je iz Srijemske Mitrovice preselio u Samobor, pripovijedao mi je, da je njegova kuća bila jedna od najboljih graničarskih kuća u Srijemskoj Mitrovici, i imala mnogo zemlje. A on se dobro sjeća, da je u slabijim godinama njegov otac morao ići u Rumu kupovati žita. Isto tako su mi pripovijedali povjerenici Gospodarske Sloge iz zlatarskog kotara, koji spada među najplodnije i najbogatije zagorske kotare, da su njihovi stari, kad nije bilo željeznice morali ići čak u Sisak kolima po kukuruz.

Kad bi čovjek htio pobliže opisati i protumačiti uzroke ovih pojava, ispala bi iz toga odulja studija. Ja se ograničavam da iznesem samo ovo nekoliko značajnijih odgovora iz svoje ankete. S njima sam htio pokazati, kako je važni činilac u pitanju kućnih zadruga sama zadržna ekonomija, odnosno upravo proizvodnja. S toga gledišta se vidi, da se pitanje kućnih zadruga ne smije postavljati kao isključivo pitanje pravnoga režima, i ovoga ili onoga zakona. Pitanje kućnih zadruga je u prvom redu ekonomsko pitanje, i kada seljaci danas kažu, da ne će natrag u kućne zadruge, onda iz gornjih odgovora možemo da izvedemo razloge za to. Danas se sigurno više ne bi mogao organizirati način života, kakav je bio u starim kućnim zadrugama. Ali, nema sumnje, da je još i te kako potrebna, i živa, misao zajednice svega seljaštva, koja nije ništa drugo, nego glavna misao seljačke kućne zadruge, prenesena na čitavo seljaštvo.

Naša je ekonomska i socijalna povijest još neispisana. Danas osjećamo, koliko bi važno bilo, kada bi imali sakupljen materijal o životu sela barem pedesetak godina unatrag. Onda bi se mnogo bolje razumjele pojave, koje se danas zbivaju u našem selu kao i preobražaji u njegovim shvaćanjima. Lakše bi bilo također izlučiti iz čitavog pitanja kućnih zadruga one elemente, koji i danas imaju životnu snagu, u pravnom kao i u ekonomskom pogledu, a koji će sigurno služiti kao građa u izgrađivanju novoga poretka.

Rudolf Bićanić
(Zagreb)

II. GORSKI KOTAR

1. U Gorskom Kotaru ...

Zanimljiva je naša domovina po svojoj raznolikosti. Na razmjerno malom prostoru i u kratkim udaljenostima nalaze se krajevi s najrazličnijim ekonomskim i društvenim karakteristikama. Ova raznolikost, koja zadaje toliko poteškoća, kada se traže riješenja za pojedina gospodarska pitanja, bit će plodonosna, jer će omogućiti plansko uređenje našega narodnog gospodarstva, u skladnoj nadopuni pojedinih krajeva.

Gorski kotar ima svoje osebine. On je područje za sebe i po svojim gospodarskim i po društvenim osebina. Po njima se mnogo razlikuje i od usjednih Ličana, i od Primoraca.

Goranin predstavlja osobit i originalan gospodarski tip.

To nije seljak, u nizinskom, poljodjelskom smislu. A ipak je on čvrsto vezan za svoju zemlju i za svoj kraj. Goranin nije ni radnik-proleter, koji ide po svijetu, kamo ga baci momentani posao i zamah konjunktura kapitala. Goranin radi po svijetu, ali se vraća kući ili kad prođe sezona njegovog rada, ili nakon nekoliko godina. I kod kuće on živi malo od svoga polja i stoke. Ali, usprkos toga je on seljak. Seljak u tom smislu što se drži svoga naselja, sela, rodnog kraja. [Samo što je on seljak, koji ne živi od ratarstva ni stočarstva, nego od šume.] Njegova je glavna njiva šuma, a njegov je plug sjekira. Prije je živio djelomice od svoje, a djelomice od tuđe, vlastelinske šume i bio stvarni kmet. Kad se riješi agrarna reforma, i Goranin dobije što ga pripada, živjet će od svoje zajedničke šume.

Goranin može slabo živjeti od svoje zemlje. I Gorski Kotar je pasivan kraj. Gorani u naši Englezi: i kad im zemlja dobro rodi, oni proizvode na svom tlu hrane jedva za nekoliko tjedana. Mnoga sela ne mogu proizvesti više hrane godišnje, nego li im treba za 3 do 4 tjedna. Kako je doista Gorski kotar

slabo opskrbljen vlastitom proizvodnjom hrane, neka svjedoče ovi podatci. Godine 1935. rodilo je u Gorskom kotaru prosječno po 1 stanovniku:

	Čabar	Delnice	Vrbovsko
pšenice u kg	5	30	59
kukuruza	40	23	94
krumpira	530	520	450

To su upravo neznatne količine. Ako uzmemo u obzir, da za čovjeka treba prosječno do 3 metrička centa žita na godinu, onda se vidi sva oskudnost u hrani, koja vlada u Gorskom Kotaru.

Pasivnost se podmiruje uvozom iz drugih krajeva. Željezničke stanice Gorskog Kotara primile su godine 1934. svega 562 vagona žitarica i 322 vagona brašna. Pred 10 godina primile su te stanice samo 305 vagona žitarica, ali zato 336 vagona brašna. Neka vas ne zbunjuje činjenica, da je uvoz žitarica, porastao. To je zbog toga, što svijet ne ide na rad, jer nema zarade, nego ostaje kod kuće. Značajno je, da je toliko pao uvoz brašna, a porasao uvoz žitarica u zrnju, napose kukuruza.

Pod pritiskom krize svijet se hrani više palentom, a manje pšenicom. U mnogim krajevima rekoše mi, da jedu redovito palentu, a da se kruhom hrane samo o Božiću i Uskrsu. Od gladi ih spasava krumpir.

Izvršni gorski krumpir glavna je hrana, samo i njega nije dosta.

Vrlo je mali broj gospodarstava u Gorskom Kotaru, koja mogu da se prehrane svojim žitkom.

Posjedovni odnosi takvi su, da je sve veći broj ljudi bez zemlje.

Slika posjedovnih odnosa je ovakova:

	postotak gospodarstva u		
	Čabar	Delnice	Vrbovsko
od 0 do 0.5 ha zemlje	15	8	4
od 0.5 do 2 ha zemlje	14	28	19
od 2 do 5 ha zemlje	23	43	35
od 5 do 20 ha zemlje	43	20	39
od 20 do x ha zemlje	2	1	2

Ovi posjedovni odnosi izgledaju mnogo nepovoljniji, kad se pogledaju iz bližega. Eto, u selu Tršću, jednom od najviših ljudskih naselja u Hrvatskoj, ima prosječni seljački gospodar 7 do 8 »oral« zemlje. (Mjera za površine ostala je u svom starijem obliku »oral«, prema »ral«, koja je riječ uobičajena u drugim krajevima). Od tih sedam do osam oralu ima samo dva oralu oranice. Ostalo su sjenokoše, pašnjaci i šuma. U Delnicama i Fužinama je slično. Tamo isto na pet rali zemlje ne otpada više od dva rala oranice, a od toga ne može živjeti seljačka obitelj od šest duša. S te svoje zemlje seljak dobije oko dvadeset metara krumpira, zobi i nešto kupusa, a kukuruz mora kupovati. U mnogim od gorskih krajeva kukuruz ne će uopće da rodi.

Poljodjelski proizvodi vlastite proizvodnje slabo se prodaju. Jedino se u nešto većim količinama prodaje izvrсни krumpir. Kada bi se Gorani udružili pa svoj krumpir doveli na zagrebačko tržište pod posebnim imenom, sigurno bi mogli polučiti za njega dvostruku cijenu. On bi se uveo kao neka delikatesa. Ovako ne postizava bolju cijenu, nego nizinki, vodeni krumpir.

Stanovnici doline Kupe, oko Broda na Kupi, gdje je niži kraj i povoljnija klima, bave se povrćarstvom. To se povrće prodaje najviše u Delnicama, ili za potrebe tamošnjeg svijeta i stranaca preko sezone, ili dolaze razni prekupci, koji ga kupuju za Sušak.

Poznato je, kako je Sušak skup grad, osobito što se tiče povrća. A Goranka, koja je to povrće proizvela dobila je za nj bijednu nagradu. Kad ono nešto malo povrća odnese dvadeset i pet do trideset kilometara daleko, uzbrdo do Delnica te ga tamo proda, jedva za nj »ulovi nadnicu«. Čitav njezin utržak ne iznosi više od 20 do 30 dinara, a imala je s time čitav dan posla. Znači, da je radila samo za nadnicu, a da za povrće u stvari nije dobila ništa.

Gorani prodaju i mlijeko na Sušak. Ali, dok mlijeko na Sušaku stoji dva do tri dinara, Goranin ne dobije za nj ni dinar.

Cijena, koju postizava seljak za mlijeko iznosi 70 do 80 para. A njega samoga, na vlastitoj livadi dobiveno sijeno stoji 50 para u gotovom novcu.

Goranin se bavi stokom. Njemu treba prije svega radna stoka za rad u šumi. On je od davnine na glasu kirijaš. Ali o tome ćemo govoriti kasnije.

Uživna stoka mnogo je uznapredovala posljednjih pedesetak godina. Ali se seljaci tuže, da danas blago nije tako otporno kao nekada. Ono je mješavina raznih pasmina: domaćih sa pingavcima, montafonskom, simentalском itd. Zato je meko i neotporno. Stara je domaća pasmina bila mnogo manja, ali je zato trebala manje krme, i zadovoljila se pašom ispod snijega. Davala je, razumije se, manje mlijeka, ali je to mlijeko bilo masnije i davalo više maslaca i sira.

Naši će stočarski stručnjaci imati još dosta posla, dok u Gorskom Kotaru prošire onu vrst stoke, koja najbolje odgovara tome kraju, koji bi mogao postati uzgajalište rasplodne stoke prvoga reda

Ovčarstvo je nekada bilo u tome kraju vrlo rašireno. Planine su se bijelile od ovaca.

Od devedesetih godina prošloga stoljeća, otkako je država zatvorila šumu, ovaca je nestalo. S njima je nestala također i narodna nošnja od vune. Ovčarstvo je propalo, ali se razvilo napredno i uređeno šumsko gospodarstvo.

Poljodjelstvo je za Gorski kotar sporedna grana gospodarstva. Goranin ga prepušta najviše ženi, a on radi šumu.

U šumi se naselio, od šume živi, i kad bi šume nestalo, morao bi i on otići iz svog rodnog kraja. Zato ta šuma treba da bude njegova. Neka šumom raspolaže onaj, čiji život ovisi o toj šumi.

Rudolf Bičanić

(Zagreb)

odlaze na rad

4 Američki Francuzi
Belgi

2. Šumski ljudi...

Najveći dio Gorana živi od šume. Već stoljećima se oni bave šumskim radom i poznaju bolje šumu od svojih oranica. I danas je glavni njihov prihod od rada u šumi. Da vidimo, kakovi su ti prihodi, i kako Gorani od njih žive.

Prije svega, kakove su nadnice za rad u šumi. Gorani obično idu na rad zajednički, u »kumpanijama«, i pogađaju rad na akord. Nadnice su im se za vrijeme krize kretale, kao i šumskim radnicima uopće, prema anketi Artura Benka, ovako:

Godine	Kladari, šveleraši	drvari	nekvalificirani radnici
1929.	Dinara: 25 do 60	24 do 40	20 do 30
1930.	» 25 do 40	22 do 35	18 do 30
1931.	» 20 do 35	20 do 30	16 do 25
1932.	» 18 do 35	16 do 30	15 do 25
1933.	» 16 do 35	15 do 30	14 do 25
1934.	» 15 do 35	14 do 30	9 do 25

Iz pada i sve većeg izjednačenja nadnica tokom krize vidi se da su one došle do najniže životne granice, ispod koje se već ne može dalje ići.

Danas su se prilike nešto poboljšale. Ali, kako izgleda to poboljšanje u stvarnosti.

Prosječno zarađuje danas težak, nekvalificirani radnik 18 dinara, a najbolji radnik ne postigne redovno više od 25 do 30 dinara na dan, radeći od 6 sati u jutro do 6 sati u veče. Od te nadnice od prosječno 20 dinara mora radnik plaćati još okružni ured i porez, mora smoći za stan i odjenuti, i prehraniti sebe i obitelj. Od prosječne nadnice od 20 dinara, potroši Goranin obično za svoje izdržavanje, hranu, porez i okružni

ured oko 13 dinara. Preostaje mu za potrebe četiri člana obitelji svega 7 dinara za dan, kada radi. A kad ne radi?...

Nije lako podmiriti sve potrebe napose u prilikama Gorskog kotara. Usporedimo li cijene, kakve su bile prije rata s današnjim, vidimo najljepše, kako su se prilike izmijenile na štetu radnika i kako su pale realne nadnice, to jest one količine živežnih namirnica, koje radnik može kupiti za svoju nadnicu. Prije rata stajao je metar kukuruza 7 do 8 forinti, a danas stoji 150 dinara. Par cipela dobio se je za 4 do 6 forinti, a danas mora dati za njih 180 do 200 dinara. A nadnica mu je prije rata bila 1,20 do 1,50 forinti, dok je danas 15 do 25 dinara. Znači da je prije rata metar kukuruza radnik mogao dobiti za 5 do 6 nadnica, danas za njega mora dati 8 do 10 nadnica. Par cipela mogao je odraditi s 3 do 4 nadnice, a sada mora on raditi 7 do 12 dana isključivo zato da si može kupiti par cipela.

Ukupno je na sezonu od 5 do 6 mjeseci rada mogao marljivo Goranin da donese kući s rada 200 do 300 forinti. Poslije rata, a prije krize zarada je znala iznositi 5 do 6 hiljada dinara.

A danas su te zarade mnogo, mnogo manje. Ima slučajeva, gdje se čovjek nakon sezone mučnoga rada mora vraćati kući pješice od Karlovca.

Sa zaradom se nekada gradilo kuće, pomagalo gospodarstvo i školala djeca. Danas ima u svakome mjestu nesvršenih kuća, koje su se počele graditi prije krize, i sada stoje i propadaju

Danas se radi samo za ciglo održanje života, »za hranu i robu«.

A nije ni tako jednostavno poći na rad. Za šumski rad treba prije svega alat. Jedna kompanija od deset ljudi mora uzeti sa sobom 3 do 4 testere, 20 sjekira, klinove i bate, i pribor za kuhanje. A sve to treba imati prije nego se podje na rad.

Ali, ni to nije najgora nevolja, ako se nema alata. Još je teže s odijelom. Za rad u šumi treba dobro odijelo i obuća, pogotovo zimi. Ima slučajeva, kada se mora raditi u vodi. Tako su mi pripovijedali, da su u jednoj šumi, koja se sjekla kraj Fužina, morali punih pet kilometara vući drvo i ići po vodi preko koljena. Odijelo i obuća je danas skupa. Obično Tivar

odijelo za rad stoji 350 do 400 dinara, a mnogo je kuća gdje takvoga odijela nemaju.

U Fužinama računaju, da ima 20 postotaka seljaka radnika, koji ne mogu poći na rad, jer nemaju radnog odijela. Kad sam to pobliže ispitivao, rekli su mi, da u susjednom Liču ima čitavih sedamdeset posto ljudi sposobnih za rad, kojima nedostaje potrebno odijelo, pa ostaju kod kuće, živeći u još većoj sirotinji i bijedi, bez zarade. Dakle, ne samo alat, nego i odijelo predstavlja izvjestan »kapital« potreban, da čovjek može prodati svoju radnu snagu.

Nekada se je dobro živjelo, kada je bilo rada u drugim krajevima. Amerika je mnogo podigla čitav Gorski kotar, osobito Delnice. Nakon tri do četiri godine rada u Americi dobio bi Amerikanac kući prije rata 5 do 6 tisuća dolara, a poslije rata 70 do 80 tisuća dinara. No ti novci nijesu nikada dugo trajali, najviše dvije godine. Onda se moralo opet na rad. Novac se potrošio. Čovjek bi podigao kuću, popravio gospodarstvo, dokupio nešto zemlje, a u Americi se naučio dobro živjeti. Sve to ne podnose razmjerno manji prihodi od rada kod nas, i zamalo je trebalo opet iznova na posao. I tako čitav život.

Danas nema više Amerike. Danas se ide na rad u Belgiju i Francusku najviše. Upravo pred kratko vrijeme poslala je iz čabarskog kotara skupina od 500 ljudi na rad u francuske šume. Rade posvuda, na Pirenejima, na Korzici, a zaradjuju dnevno prosječno po 25 franaka. Od toga troše za sebe na dan do 10 franaka, a ostalo šalju kući. Samo u jednom mjesecu primila je pošta u Čabru 70 hiljada dinara od radnika iz Francuske. Od toga sada živi dobar dio čabarskog kotara.

Ali niti na rad u stranu zemlju nije lako poći. I to ne može sirotinja. Treba prije svega dići putnicu, a ta stoji oko 800 dinara. Onda treba poplaćati sve poreze i dažbine, kao da se to ne bi moglo tražiti od ljudi nakon povratka, kad imaju više novaca, pa lakše plaćaju. Onda još treba nabaviti sve drugo za put, naročito odijelo. Da nije bilo organizacije i zauzimanja tamošnjeg narodnog zastupnika dra Cividinija, po svojoj financijskoj snazi ljudi sami ne bi mogli poći na posao.

U stranim su zemljama naši radnici prepušteni sami sebi, često izvarani i nezaštićeni. Pa i novac koji šalju kući, mnogo im je puta propao. Pojele su ga mnoge i razne banke.

Eto, znam slučaj, gdje je jedan naš čovjek radom stekao u Americi 200 tisuća dinara. Vrativši se, uložio je novac u jednu domaću štedionicu, pa sada kuka. Sa svojih 200 tisuća star i nesposoban za rad, nije kadar danas ni da si kupi četvrt kile kave.

Pita se, što je učinila država, da zaštiti te ljude, kojima je ušteda zapravo osiguranje za starost?

Rudolf Bićanić

(Zagreb)

3. Što priča stari Požarić...

Nekada je Gorski kotar živio od šume i kirijašenja na putu od Karlovca k moru. Već u 18. stoljeću znalo se je joze-finskom i lujzinskom cestom prevesti po 300 do 500 vagona banatskog žita. Onda je 1882. sagrađena željeznica, koja je izmijenila gospodarsku strukturu Gorskoga kotara. Zanimalo me je, kako je narod osjetio promjene u vezi s utjecajem željeznice na te krajeve. Zato sam nastojao naći kojega starijeg čovjeka, da od njega čujem, kako je to bilo. Sreća me namjerala u Fužinama na staroga Požarića-Mihaljevića. Starac od 90 godina, ali čvrst, bistar, zdrav i inteligentan. I počeo je starac pričati. Njegova su izlaganja bila živa povijest. U razgovoru od nekoliko sati dao nam je prikaz ekonomskog i socijalnog razvoja svoga kraja unatrag pedeset godina.

Donosimo samo neke odlomke našega razgovora.

*

»Da, danas se teško živi. Ali ni prije nije bilo čudo bolje. Kako se uzme, i u čemu... Nekada su Fužine imale četiri hiljade duša, a danas imaju samo 1600 stanovnika. Od Karlovca do Rijeke, to je bilo najveće trgovačko mjesto, puno svakovrsnih obrtnika, najviše kovača i šustera. Samih opančarskih pomoćnika bilo je u mjestu tridesetak. Ljudi nisu mogli živjeti od zemlje, pa se svaki bavio pomalo poljodjelstvom, pomalo obrtom, a najviše šumom. Tako su nekako izvlačili kraj s krajem. Ali, danas se već ne može živjeti...«

»Nekada smo živjeli u zadrugama, dok nije »došla« Amerika. Otkako se svijet počeo seliti u Ameriku, počele se zadruge »raskapati« (t. j. kopati među jedna obitelj do druge). Otišao muž u Ameriku, pa slao ženi svojoj novaca. Ona jedna imala je više novaca nego je cijela zadružna kuća bila vrijedna.

Lako je došlo do neslaganja, a žena je mogla otići iz zadruge, kada je imala s čime. Otišla bi na »fit« (stan, kvartir), a kasnije bi muževi zvali žene k sebi u Ameriku. Kada su se Amerikanci vraćali, nisu više išli u zadruge natrag. Tako nas je novac razdijelio«.

*

»Teško se živi na ovoj našoj zemlji. Malo je ima, a rodi samo nešta krumpira, kupusa i sijena. Kukuruz ne će da rodi. Ne možemo živjeti od nje. Valja nam poći na nadnicu. Zarade nam je otvorila tek željeznica. Prije toga se radila šuma, ili se išlo na kiriju. Ni to nije bilo bogzna što. Moj je oče išal na nadnicu za cvanciku ili za 33 šoldi. A kirija se plaćala od Karlovca na Rijeku 13 šoldi po »šuhkubiku« drva. Osovine kola bile su nam još drvene, a umjesto kolomaza upotrebljavali smo nekakve crne puže iz šume, pa ih stavljali na osovinu. Ali je kirijaša bilo malo, pa su nas često trgovci morali prositi, da im vozimo drvo. A danas ih ima vraga i dva, pa se natječu, tko će jeftinije voziti. Ne može se više u Ameriku na zaradu, pa svaki nabavi vole, i kupi krmu, da vozi drvo«.

*

»Zarade nam je otvorila željeznica. Odonda idemo na šumski rad i u druge krajeve«. Sam Požarić bio je na radu po šumama u svim našim krajevima. Bio je čak i u Galiciji, i u Rumunjskoj, pa još danas znade govoriti rumunjski. Na rad u šume išli su Gorani organizirano. Slagali su se u »kompanije« po 16 ljudi, s »partfirerom« na čelu. No, taj vođa nije bio nikakav poduzetnik, nego samo prvi među jednakim. Obično bi pogodili rušnju šume upoprijeko, a ne kao danas po kubiku izrađenog drva. Zajedno su kuhali i hranili se i nabavljali alat, a dobitak su dijelili na jednake dijelove. Samo bi partifireru davali još neku zaradu, što se brinuo za zajednicu. Sada idu ljudi također na rad u kompanijama, ali su one mnogo manje. Često nemaju više od 3—5 ljudi. Zarade su bile dobre, i danas se vidi po kućama, sagrađenim u ono vrijeme, da su Gorani morali lijepo zarađivati. — Zbilja su te kuće lijepe, s čistim i urednim sobama i velikim prozorima. Kolike li razlike između tih kuća i onih u isto takovom gorskom kraju, u Bosni! Ali su zato Gorani pismeni ljudi. Nepismenost u čabarskom kotaru ne iznosi više od 8 posto u kotaru Delnice 11 posto, a u Vrbov-

skom 23 posto. To je najpismeniji kraj Hrvatske. U siromašnoj Bosni je obrnuto: tamo je tolik postotak pismenih.

*

Ako pitate za visinu životnog standarda prije i danas, onda ne smijete očekivati jednostavan odgovor. Ovisi o vremenu, o kojem se govori, i o pojedinim ljudskim potrebama.

Danas ljudi bolje jedu, nego prije pedesetak godina. Ma da nema dovoljno hrane od vlastite proizvodnje, ipak je dovoz jeftiniji. Prije nije bio ni otkud uzeti hrane. Na primjer, nije bilo mesnica. Danas ih ima u Fužinama pet. A stari Požarić se sjeća, prije šezdeset godina, kako nije bilo nijedne mesnice, pa je općina dala pripomoć od 100 forinti prvome mesaru, da otvori mesnicu. I onda »ubil se je vol triput na godinu, o Božiću, o Vazmu i o svetom Antonu«. Dakle poslovi nisu išli baš sjajno.

Ako je s hranom išlo slabije, zato su bili ljudi bolje obučeni. Prije su išli obučeni u vunu, a danas u drvo (celulozu, pamuk), veli Požarić, i pokazuje ponosno svoj prsluk, napravljen iz domaćeg sukna, kojega je dao stupati pred 66 godina na Grobniku. Već 66 godina se nosi to sukno, i još je vrlo dobro sačuvano. Trajnost toga sukna, koje je sigurno bilo skuplje od današnjih štofova tvorničkih pokazuje, da je ono bilo, ipak mnogo jeftinije, gledajući na dugi rok. Koliko bi već čovjek izderao kupovnih prsluka?...

Muškarci su nekada nosili u Gorskom kotaru bijele hlače »hrvatske«, za razliku od crnih, »kranjskih«. Imali su bijele vunene lajbeke (prsluke) i bijele kužate (haljice). Na glavi su nosili »šušmare« (šubare), vani opšivene suknom, s vunom iznutra.

Žene su imale široke suknje, kao danas u okolici Zagreba, a gornje odijelo su zvali kasi (ženska haljina). Postole nisu nosile, nego natikače. »Nikada moja žena nije nijedne postole poderala«, hvali se Požarić sa svojom ženom.

Narodna se je nošnja držala sve do Amerike, t. j. devedesetih godina. No već pred sedamdeset su godina počeli dolaziti »fličari«, koji su pravili građansko odijelo iz tvorničkog sukna. Onda su zarade i Amerika sve to presjekle, pa su se ljudi počeli dijeliti na »škricare i paore«, gospodu i seljake.

Rekli smo već, da su kuće bolje danas nego što su bile. Spavalo se kojekako, na »strožaku«, a nije bilo »šušt i stramac« (federa i madraca). Spavalo se po podu, u siromašnijim kućama. Obično je na krevetu spavalo po pet do šest ljudi, ležeći poprijeko, a djecu su metalili u ladice, pa pod krevet. I danas spavaju obično dva i dva u jednom krevetu. Znači, da ih polovina nema vlastitog kreveta, niti danas.

*

Veoma je zanimljiv starac Požarić, kada pripovijeda o ekonomskim odnosima u doba svoje mladosti. Mjesni trgovci su onda igrali osobitu ulogu. Držali su sve u svojim rukama otprilike kao danas u Bosni. Sve je davalo njima robu: ugljen, drva, tesane grede, daske itd., a od njih se kupovalo sve, što treba za kuću. Jednom rječju, oni su imali u svojim rukama čitav kraj. »To su bili pravi begi«, kaže Požarić, i raspricao se o povijesti njihovoga bogatstva. Hoće li tko god studirati postanak mnogih naših imetaka, moći će sakupiti dovoljno materijala, dostojnog Krležinih Glembaja. Svi su se oni »drvom bavili, zajmove davali ljudima uz teške kamate, ugljen palili«. Jedni su se obogatili, kad su dobili veliku lutriju, o drugima se priča, da je neka francuska kasa kod njih nestala na čudnovat način itd. Do gradnje željeznice su ti begovi gospodarili po svome kraju, a onda su propali oni, koji se nisu mogli snaći u novim prilikama. — Koji su se odselili, ti su dobro prošli. Ali, željeznica je uništila njihovu moć. Njihove su zemlje pokupovali seljaci-radnici, kojima je željeznica donijela zarade, u dobra vremena, dok je zarade bilo.

*

Požarić je politički svjestan čovjek. Ima tome 62 godine, otkada je prvi puta glasovao. Birao je Antu Starčevića, Harambašića i druge pravaše, još iz vremena kada je Gorski kotar uz Primorje bio najtvrdja hrvatska kula borbe protiv mađaronstva. Nije to slučaj, da je baš taj kraj bio nacionalno najsvjesniji, i da je prvi poprimio radikalno-liberalne ideje mladog starčevićanstva. Građanske ideologije mogle su u tome kraju naći na plodno tlo, jer je taj kraj prvi imao narodni jaki građanski sloj. K njemu je također doprla građanska novčana ekonomija najprije. Poslije rata je uvijek glasovao za Radićevu seljačku stranku.

Požarić je mnogo puta glasovao, kroz 62 godine svoga života otkako je imao pravo glasa. Ali, nikada još nije glasovao za vladu, a uvijek protiv nje. Kaže, da će tako uraditi sve dok bude živ. Stari, tipični borac Goranin, kaže da ne će napustiti borbu za bolji život svoga naroda do kraja života.

Rudolf Bićanić
(Zagreb)

III. NA GRANICI LIKE I DALMACIJE

1. Prva potreba je voda ...

Kada se govori o pasivnim krajevima, misli se obično na nedostatak hrane, u prvome redu na nedostatak žitarica. Pored toga često se zaboravlja, da je od isto tolike važnosti i opskrba vodom za ljude i stoku. Kamenito tlo je nepodesno u većini slučajeva za svaku kulturu, a osobito za žitarice. No i na obradivim površinama ne mogu žitarice uspjevati ili uspjevaju jako slabo radi toga što najviše kiša u pasivnim krajevima padne u jeseni i zimi, dok rano u proljeće nastupa suša. Tada je potrebno najviše vlage za razvoj kulturnog bilja, naročito žitarica, čiji najbujniji i glavni razvoj pada upravo u to vrijeme.

Radi nedostatka kiša ljeti, ne stradaju samo poljoprivredne kulture, nego i ljudi i stoka, jer presuše obično sva manja vrela, cisterne (čatrnje, gusterne) i bunari, koji služe za snabdjevanje vodom. Kad nastupi jača suša, prilike su u tome pogledu u Dalmaciji, Lici, Hrv. Primorju, Hercegovini i jednom dijelu Bosne vanredno loše. Snabdjevanje vodom znade negdje, i to vrlo često, biti takovo, da je do vode teže doći nego do kruha. Pitanje opskrbe vodom ovih krajeva ljeti je pitanje života, kojemu treba posvetiti mnogo brige. Prilike su negdje tako strašne, da svijet do najbliže vode treba ići i po 12 km. Lako si je zamisliti kako izgledaju stanovi, ljudi, pripremanje jela i uopće higijena u kući uz ovakve prilike. Za dopremu vode u ovim mjestima utroši se najviše rada.

Pomoći koje daju kadikad u svrhu opskrbljavanja vodom banovina ili država su obzirom na velike potrebe upravo neznatne. Dospije se tek u nekojem selu izgraditi cisterna, koja za najveće žege redovito presuši. Na nekim se mjestima grade i vodovodi. Tako je sada u gradnji zagorski vodovod ispod Drniša i vodovod u Starigradu-Paklenica u sjev. Dal-

maciji iznad Obrovca. To je svakako najbolji i najsigurniji ali i najskuplji način opskrbe vodom svuda pa i u pasivnim krajevima. No kod izvađanja vodovodnih mreža počinjaju se velike pogriješke i nepravde. To sam naročito zapazio u okolici Drniša, gdje će vodovod prolaziti samo kroz jedan dio sela u Zagori, dok će drugi dio sela i dalje morati ljeti ići na slapove Krke (tamo i natrag 24 km). Kad se radi o milijunskim izdacima i trajnim gradnjama, ne bi se smjele činiti ovako velike omaške.

Ako bi sve pasivne krajeve htjeli opskrbiti vodom pomoću vodovoda, trebalo bi za to utrošiti sigurno nekoliko stotina milijuna, ako ne i mnogo više. A i izvađanje cisterna dođe dosta skupo kao i gradnja higijenskih bunara.

Ovdje ću spomenuti nekoliko mjesta iz donje Like i sjeverne Dalmacije, kuda sam nedavno prolazio. Kako sam bio u svakom kotaru tek u 2—3, a najviše u 4—5 sela, razumljivo je, da to nisu jedina mjesta, gdje vlada oskudica za vodu. U tu bi svrhu trebalo upoznati prilike u svim mjestima pasivnih krajeva.

Podoštro (općina i kotar Gospić). U selu je nekoliko bunara, u kojima za vrijeme suše nestane vode. Tada općina dovozi automobilom vodu iz Gospića. Dovoz vode je neredovit, jer se na isti način snabdjevaju vodom i mnoga druga sela. Vode uz to nema ni dosta. Mjesto je od Gospića udaljeno 4 km. Slične su prilike u Ličkom Osiku.

Ričice (općina Lovinac, kotar Gračac). U selu nema bunara ni cisterne. Zimi se dobije voda iz jaruga i od snijega. U blizini je jedno manje vrelo, koje nema dovoljno vode. Do velikog vrela treba ići oko 2 sata (tamo i natrag oko 4 sata). Vodu nose ljudi i konji.

Kaočine (općina Drniš, kotar Knin). Selo je udaljeno od Drniša oko 7 km. U selu ima oko 10 bunara, u kojima ima vode samo za velikih kiša (nekoliko mjeseci u godini). Ovi su bunari duboki 4—5 m. Ljeti ide svijet po vodu na slapove Krke (od sela daleko 12 km t. j. tamo i natrag 24 km). Nekojim selima je još dalje. Treba jedno čeljade izgubiti čitav dan za dopremu vode. Voda se doprema na magarcima. Obično se najedamput dotjera 40 do 50 litara, što se brzo potroši, jer naročito za stoku treba mnogo vode. Nekad u željezničkim

vagonima (cisternama) dođe voda u blizinu sela (3 km) i svijet otuda dobije vodu. No dopremanje vode željeznicom je neredovito, pa svijet nikada ne zna, kada će voda biti dopremljena, a uz to je nema ni dosta. Radi nedostatka vode ljudi su zamazani, rublje i suđe se rijetko pere, za stoku nema dosta vode. Selo je u Dalm. Zagori. To je jedno od 7 sela, koja čine sklop Miljevci, a najudaljenije jedno od drugoga je oko 15 km. Tu se sada počinje graditi zagorski vodovod, koji će prolaziti samo kroz nekoja sela, dok će jedan dio sela i dalje ostati neopskrbljen vodom. Kaočine će i dalje morati ići po vodu na Krku.

Raslina (općina i kotar Šibenik). U selu je 1 cisterna, koja je ove godine presušila, što se češće dogodi. Osim cisterne je jedan bunar sa slanom vodom (dolazi u njega morska voda). Svijet boluje od malarije. Slično je i u Zatonu, samo što ovdje ima nekoliko bunara. I ovdje je svijet prisiljen upotrebljavati slanu vodu iz nekih izvora, koji ne presušuju.

Šepurina na otoku Prviću (općina Zlarin, kotar Šibenik). Seoska cisterna presuši svake godine. Mnogi gospodari imaju svoje čatrnje (cisterne), pa drugima prodaju vodu (30 litara za 0.50 Din). Mnogi dovoze vodu iz Šibenika i Vodica.

Žirje (otok i mjesto Žirje, općina Zlarin, kotar Šibenik). U selu je samo 1 cisterna i ona ljeti obično presuši. Oko 30 gospodara ima svoje cisterne (ukupno ima 140 gospodara). Svijet upotrebljava iza kiša vodu u lokvama. Mnogi dovoze vodu iz Šibenika (oko 18 km morem).

Kali (otok Ugljan, općina i kotar Preko). U selu je jedna zajednička cisterna, koja često presuši. Mnogi imaju svoje cisterne i bunare. Kad ponestane vode, svijet ide po nju u Zadar (4 km morem).

Lisičić (općina i kotar Benkovac). U selu je nekoliko bunara, koji svakoga ljeta presuše. Do vode se ima ići oko 4 km (tamo i nazad 8 km). Vodu gone na magarcima. Svaka kuća treba za vodu najmanje 1 osobu dnevno.

Od prije mi je poznato nekoliko sela u najsjevernijoj Dalmaciji (sela Starigrad i Tribanj, općina Novigrad kotar Benkovac) pod samim Velebitom. Tamo ljeti u blizini kuća nema uopće vode i svijet ljeti seli na Velebit u »stanove«, kamo goni i stoku radi paše. I tu nisu prilike obzirom na vodu naj-

bolje, jer treba nekoliko sati do najvećeg vrela. Tu se onda svijet gura i čeka po nekoliko sati. Treba zorom uraniti, da se dođe na red. U jesen svijet opet silazi k moru, kad malo zahlađi i kad ima nešto vode.

Pitanje opskrbljivanja vodom od velike je važnosti u Lici, a još od veće u Dalmaciji. U dalmatinskim selima dođe se lakše do vina nego do vode, premda je ove godine i vina malo.

Iz samog gornjeg prikaza vidi se jasno, da su tu spomenuta samo ona mjesta, koja sam slučajno posjetio. Poznato je, da su u ostalim selima prilike jednako teške, ako ne i teže. Narodu treba dati u prvom redu vode, da može napojiti sebe i stoku, te barem jedanput dnevno oprati ruke. Ne znamo da li je itko od onih, kojima je dano da raspolažu narodnom imovinom, posjetio sela ličke i dalmatinske goleti, te osjetio što znači žed, kada se gotovo ništa ne daje, da se ovaj kraj spasi od suše.

Ing. agr. Jure Petričević
(Zagreb)

2. Proizvađačka i kupovna snaga seljaka u pasivnim krajevima...

U seljačkim gospodarstvima u Lici pretežno je zastupana ratarska i stočarska proizvodnja, dok je u Dalmaciji samo u nekim dijelovima ratarstvo i stočarstvo glavna grana gospodarstva, kao na pr. jedan dio okolice Drniša, Benkovca i Biograda na moru. Inače u Dalmaciji prevladava vinova loza i drugo voće (na pr. višnja u okolici Šibenika), te nešto povrća (u sjevernoj Dalmaciji najviše krumpir). No gdje je u Dalmaciji i razvijenije ratarstvo i s njime povezano stočarstvo, ipak je u glavnom svuda razvijeno i vinogradarstvo, koje je zastupano barem kao sporedna grana seljačkog gospodarstva. Kako je već iz prijašnjih izlaganja poznato, proizvodnja ni u jednome selu od 20, koliko sam ih posjetio, ne dosiže potrebe seljaka. Niti novac dobiven za proizvode, koji nisu neophodno nužni za seljačke potrebe, nego se prodaju, nije dovoljan za namirenje svakidašnjih potreba i nabavu odjeće i obuće.

Uzrok maloj količini seljačkih proizvoda jest u prvome redu klimatske naravi. Oborine su nepravilno raspodijeljene: u jesen i zimi pada najviše kiša, a ljeti najmanje. Ukupno uzevši južni naši krajevi imaju daleko više oborina nego sjeverni, ali je nepravilna raspodjela tokom godine. Pomanjkanje kiša dolazi upravo u doba glavnog razvoja kulturnog bilja. To je u nekim godinama još više pogoršano preranim nastupom bezkišnih perioda, koje nekada mogu trajati i po 6 mjeseci. Ove je godine ta perioda trajala preko 3 mjeseca. Radi južnijeg položaja i s time u vezi radi više srednje dnevne i godišnje temperature i kamenog tla (krš) južni krajevi stradaју najviše od suše. Pored toga u ovim krajevima nanosi velike štete bura, koja lomi i čupa usjeve — voće, te odnosi

plodno tlo. Na nekim otocima bura i južni vjetrovi djeluju štetno i nanošenjem sitnih kapljica mora, uslijed toga bude lišće smokve, masline i loze spriječeno u svom razvoju ili posve uništeno od soli (posolica). Ova je šteta na nekim otocima djelomično ograničena na taj način, što su vinogradari i maslinici zaštićeni zidovima na strani, gdje duvaju najjači vjetrovi.

*

Iz gore navedenih razloga čisto prirodne naravi prirod voća, loze i poljskih usjeva rijetko je kada dobar i obilan. Ali kad bi upravo bile najpovoljnije klimatske prilike, položaj i sastav tla, ipak u ovim krajevima uzevši ih kao cjelinu, nebi bilo dovoljno hrane za domaće stanovništvo iz posve jednostavnog razloga, jer nema dostatne površine obradivog tla. Uz to dolazi još jedan drugi faktor socijalnog karaktera, a taj je, da je naročito u Dalmaciji najveći dio boljeg obradivog tla vlasništvo neseljaka, obično veleposjednika i trgovca. Do duše upravo sada riješavaju se agrarni odnosi i već je veliki dio ove zemlje prešao u vlasništvo seljaka-kmetova, koji su gospodarevu zemlju obrađivali iz dijela ($\frac{1}{3}$ - $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{5}$ priroda pripada vlasniku). No uza sve to kmetški odnosi neće biti posve razriješeni, t. j. ne će pripasti sva zemlja onome, koji je obrađuje i kome ona zapravo i pripada, jer ima mnogo gospodске zemlje, koju seljaci ne drže u posjedu 30 godina, što je potrebno da posjednik postane vlasnikom, a pored toga strani državljani (u Dalmaciji Talijani) nisu dužni dopustiti otkup svoje zemlje po državnim vlastima u korist seljaka-kmetova.

*

Da se dobije što vjernija slika o poljoprivrednoj proizvodnji u seljačkim gospodarstvima, potrebno je iznijeti nekoliko podataka o odnosu između obrađene i neobrađene površine u nekojim selima. U Lici prilike u tome pogledu stoje nešto bolje nego u Dalmaciji. Pri tome se ne smije zaboraviti, da se ovdje većinom gaje žitarice, čija je vrijednost priroda po jedinici površine manja od vrijednosti priroda maslina, loze, smokve i povrća, što se gaji u Dalmaciji. Iz ovih podataka dobit će se slika o mogućnosti i opsegu proizvodnje u seljačkim gospodarstvima pasivnih krajeva.

Podoštro kod Gospića (190 kuća, 500 duša) ima 360 kastarskih jutara, od koje je površine većinom neplodno i neobrađeno tlo. Osim toga je $\frac{1}{3}$ tla poplavljena za vrijeme velikih kiša, što sprečava pravilnu obradu tla i sjetvu u pravo vrijeme. Gudura kod Gospića (70 kuća, 600 duša) ima 350-400 kat. jutara obrađenog tla, a još neobrađenog ima 800 k. j. Polovica obrađene zemlje u glavnom je poplavljena. U proljeće se njive radi toga ne mogu orati. Selo Kaočine kod Drniša (81 kuća, 650 duša) ima 1000 k. j. ukupne površine. Oko $\frac{1}{2}$ površine se uopće ne može obrađivati nego služi za pašu. Veliki dio obrađene zemlje vlasništvo je neseljaka. Raslina kod Šibenika (110 kuća, 670 duša) ima ukupno površine tla oko 18 km². Od toga se obrađuje oko jedna desetina. Ostali dio bi se većinom mogao pošumiti. Šepurina na otoku Prviću kod Šibenika (330 kuća, 1500 duša) ima oko 100 hektara obrađenog tla, a oko 70 ha neobrađenog. Žirje na otoku Žirju (140 kuća, 950 duša) ima ukupno 2.600 ha, obrađuje se tek jedna desetina (260 ha). Od toga samostan sv. Lucije ima 9 ha, a crkva 8 ha. Turanj kod Biograda na moru (168 kuća, 990 duša) ima 40 km². Od toga se obrađuje 400 ha. Crkva ima 10 ha. Inače je sva zemlja u seljačkim rukama. Veliki dio neobrađene zemlje mogao bi se obraditi. Filip-Jakov kod Biograda na moru (190 kuća, 850 duša) ima 700 ha zemlje. Od toga je obrađeno 300 ha. 100 ha je vlasništvo neseljaka (veleposjednika). Lisičić kod Benkovca (95 gospodarstava, 750 duša) ima oko 5.000 ha ukupne površine. Obrađena je tek jedna šestina. Neobrađena zemlja je zemljišna zajednica i služi za pašu (muša). Posjednici iz Benkovca imaju oko 15 ha, a crkva 8 ha. Vrana kod Benkovca (120 gospodara, 850 duša) ima ukupno 2400 ha. Od toga je obrađeno samo 500 ha. Dva posjednika iz Filip-Jakova imaju 100 ha, seljaci iz sela Pakoštane oko 200 ha, a na drž. imanje otpada 100 ha. Sami seljaci imaju 100 ha.

Iz ovih primjera se jasno vidi, da je najveći dio od ukupne površine neobrađen i da se većinom ne može ni obrađivati, te da se mnogo obrađene površine nalazi u vlasništvu neseljaka. I ove male obrađene površine većinom su slabo plodne. Na ovako malim i slabo plodnim površinama priroda ne može biti velik. Osim toga su sve obitelji mnogobrojne. Može se uzeti, da prosječno na svaku kuću otpada 7 duša. Teško je naći se-

ljačku obitelj s najmanje 4 člana. To su u istinu iznimni slučajevi.

*

U Lici ni nema gotovo ništa za prodaju izuzev nešto stoke i voća u malim količinama. U koliko se hrana i prodaje, to se čini samo iz nužde: za porez, odijelo, lijekove i slično. Rijetko koji seljak proda 100 hl žita. U Dalmaciji se u većim količinama prodaju seljački proizvodi, jer je seljačko gospodarstvo pretežno razvijeno samo u jednom pravcu (obično je vinogradarstvo glavna grana), a uz to je i narav ovih proizvoda takva, da nisu neophodno potrebni za svakodnevne životne potrebe, pa se mogu prodati i one količine, koje bi sami seljaci mogli lako potrošiti. Kad bismo uzeli u račun, koliko pojedina seljačka obitelj u vinogradarskim dalmatinskim krajevima može potrošiti godišnje vina, našli bismo, da bi se u tome slučaju prodalo daleko ispod polovice one količine vina, koja se sada prodaje. Važna je činjenica, da prirod vinograda iz godine u godinu stalno opada naročito u okolici Šibenika, gdje se na amerikanskoj podlozi (*«Aramon»*), koja je ovdje jako raširena, pojavljuje filoksera i uništava vinograde.

Teško je ustanoviti, koliki je godišnji ukupni prihod u novcu kod seljaka, kod kojih su žitarice i stoka glavni proizvodi u gospodarstvu. Lakše je to naći tamo, gdje proizvodi idu većinom na tržište (vino, ulje, bjam, povrće). U okolici Drniša prodaje se pogotovo malo seljačkih proizvoda. U jesen se proda nešto vina (1 litra masta po 1 dinar). U okolici Šibenika glavna je kultura vinograd i tu se najviše prodaje vino. Velika je šteta, što mnogi seljaci nemaju dosta ponuda za vino, pa moraju uz vrlo niske cijene prodavati mošt (mast), koji se obično prodaje za 1 dinar po litri. Trgovci iskorišćuju bijedu seljaka, koji jedva čeka berbu i jesen, da može prodati svoj glavni proizvod. Radi sve većeg pojavljivanja filoksere i njezinog štetnog djelovanja na lozu, prirod se smanjuje stalno i danas jedva hiljada panjeva loze daje prosječno 3 hl vina, dok je prije prirod bio daleko veći. Prirod iznad 5 hl dolazi rijetko. Narod po otocima bavi se vinogradarstvom i ribarstvom. Prirod loze i ovdje je malen, a ribarstvo se gotovo i ne isplati radi primitivnog ribarskog alata, niskih cijena ribi, raznih pristojbi na tržnici i slabog ribolova. U okolici Biograda i Ben-

kovca narod se kraj vinogradarstva bavi ratarstvom i stočarstvom, ali prihodi su i u ovim krajevima neznatni. Najveći prihod je od povrća (naročito od krumpira u biogradskom kotaru) i bajama, koji ovdje dobro uspijeva. Žitarice daju slab prirod (3 metrička centa prosječno na 1 mtc. zasijanog sjemena, a što vrijedi jednako za Liku i Dalmaciju). U okolici Zadra svijet u nekim selima gaji isključivo povrće. Naročito na otoku Ugljanu sela Poljana i Sutomišćica imaju glavni prihod od povrtljarstva. (Može se uzeti, da svaka kuća prosječno ima dnevno prihod od povrća 10 dinara). Nekoja mjesta na otocima crpe glavni prihod od maslinovog ulja.

*

Iz odnosa obrađene i neobrađene površine izlazi, da je veličina seljačkog posjeda prosječno ispod 1 ha. Rijetko se u nekim predjelima može naći seljačkih posjeda od nekoliko hektara. Radi male obrađene površine i malog priroda, koji je nesiguran radi čestih vremenskih nepogoda, prirod je u novcu vrlo nizak. U okolici Šibenika, gdje je vino glavni seljački proizvod, dolazi na jednu osobu godišnje prihod u novcu od 500 do 600 dinara, ako se uzme u obzir ne samo vino, nego i stoka, voće, povrće i žitarice. Dakle vrijednost sviju proizvedenih dobara u jednoj godini u seljačkom gospodarstvu iznosi po osobi 500 do 600 dinara. Slična je visina priroda izražena u novcu i u drugim dijelovima pasivnih krajeva, pa i tamo, gdje je uračunata zarada muškaraca izvan gospodarstva (rudnici, ribarenje i t. d.). Tu nisu uračunati razni troškovi u gotovom novcu, utrošena radna snaga, izdatak za porez i t. d. Prema tome čisti prihod ni ne postoji, on je negativan. Kad bi seljak računao nadoknadu za svoju radnu snagu, ne bi za to bio dovoljan sav prihod; gospodarenje se dakle uopće ne bi isplatilo. Održanje seljačkog gospodarstva ide na račun radne snage seljakove obitelji, koja je zapravo besplatna. Kapitalistička gospodarstva, gdje bi trebalo plaćati radnu snagu i upravljanje imanja, ovdje se uopće ne bi isplatila, jer nebi bilo čiste dobiti. Zato veleposjednici rijetko uzimlju najamnu radnu snagu, nego daju obrađivati zemlju u zakup ili iz dijela, jer se tada može polučiti veći čisti prihod. U ovim krajevima mogu se održati samo obiteljska radna gospodarstva, čija je zadaća, da barem ne-

kako prehrane članove obitelji. Održanje ovih gospodarstava ide na teret radne snage seljačke obitelji i veoma niskog životnog standarda.

*

Seljak u pasivnim krajevima mora kupovati sve, što mu je potrebno za život: hranu, odjeću, obuću; mora plaćati porez, ako je dužan, mora otplaćivati dugove, u slučaju bolesti veliki su izdaci za lijekove. Najveći izdatak je za hranu, koja je u ovim krajevima skupa, jer se trgovinom brašna i žitarica bave privatnici. Cijena pšenici u Drnišu u mjesecu kolovozu ove godine bila je 2.50 do 3 Din., premda je na tržištu već bila i nova pšenica, koja je u to vrijeme u Vojvodini stajala 1.40 Din. po 1 kg. Gore je navedeno, da na jednu osobu otpada godišnje prosječno uzevši 500 do 600 Din. godišnjeg prihoda u novcu. Jedno odraslo čeljade treba dnevno najmanje pol kg. kruha pretpostavljajući, da ima i druge hrane, t. j. godišnje mu je potrebno barem 180 kg kruha. Onih 500 do 600 Din. nije dosta, ni za kruh. A gdje je još začim i ostala hrana, odjeća, porez, lijekovi i drugi izdatci?

*

Ima više razloga, zašto seljak teško živi. Već su spomenuti razlozi čisto prirodne naravi i malena površina obrađene zemlje. No ipak je glavni razlog u nerazmjeru cijena seljačkim i industrijskim proizvodima. Sami seljaci kažu, da su prije rata cijene seljačkim proizvodima u odnosu prema trgovačkim artiklima bile za 4 do 5 puta veće. Mnogo je na selu nezaposlene radne snage, koja je neiskorišćena. Porezi su dosta visoki. Napokon i samo seljačko gospodarstvo slabo je uređeno i vođeno, radi nedostataka novčanih sretstava i slabe upućenosti u obradu tla i njegovanju poljoprivrednih kultura, ali to je posljedica općenito loših gospodarskih i društvenih prilika. Jedan dio krivnje zato leži i na loše uređenoj agronomskoj službi. Unapređenje seljačkog gospodarstva ne može se postići samo pukom primjenom tekovina modernih agronomskih znanosti, kako to mnogi misle. Prije toga potrebno je, da se seljak materijalno pridigne, t. j. za unapređenje seljačkog gospodarstva i poboljšanje života seljaka i njegove obitelji potrebno je najprije temeljito poboljšanje općih gospodarskih i socijalnih prilika:

pravilno uređenje posjedovnih odnosa, isključenje trgovačkih i drugih spekulacija iz privrednog života, zaposlenje suvišne radne snage sa sela, isušivanje poplavljenih površina, opskrba vodom, poboljšanje prosvjetnih prilika. Istom tada će se seljak moći potpuno služiti iskustvima i uspješnim rezultatima suvremene poljoprivredne nauke i prakse.

Ing. agr. Jure Petričević
(Zagreb)

3. Stanovanje i prehrana seljaka...

Najvidljiviji znak gospodarskog stanja nekog kraja, sela ili obitelji jest stan, postelja, hrana, odijelo. Dođemo li u selo Like ili Dalmacije i pogledamo li unutrašnjost seljačkih kuća, uvjerit ćemo se, da svuda vlada velika neimaština u pogledu namještaja, kao i obzirom na hranu i odijelo. I kad ne bismo vidjeli njive i vinograde tamošnjih seljaka, već po ovim znakovima lako se uvjerimo o velikoj bijedi i siromaštvu, o pomanjkanju onog najosnovnijeg i najpotrebnijeg za svakog čovjeka — o pomanjkanju hrane i dobrog i zdravog stana. Stanbene i prehranbene prilike u selima Like i Dalmacije u znaku su velike bijede ovih krajeva.

*

Kako su građene kuće? U Lici drugačije nego u Dalmaciji. U Lici su većinom od drveta, temelj od kamena, a krov od slame. No već oko Gračaca su kuće od kamena i pokrivene u glavnom crijepom. Kuće su u Lici pregrađene u glavnom u dva dijela, sobu i kuhinju. — Dok u okolici Gospića više prevladavaju štednjaci, oko Gračaca se loži većinom na ognjištu, a samo nekoje kuće zimi kuhaju na štednjaku u zajedničkoj sobi. Tako na pr. u Ričicama kod Gračaca 50 posto kuća imaju štednjake, dok u Ličkom Osiku kod Gospića rijetko tko loži na ognjištu. Kuće su svuda prizemne. Stoka obično nema posebne staje, nego stoji u podrumu kuće.

*

Prilike u Dalmaciji obzirom na kuću i stanovanje mnogo su drugačije. Kuće su svuda građene od kamena. Dapače su negdje i pokrivene kamenom na pr. sela u okolici Benkovca

(Lisičić, Šopot, Podlug i drugi). U Dalmaciji su kuće većinom građene na sprat za razliku od kuće u Lici i za razliku uopće od svih naših sjevernih krajeva, gdje su u velikoj većini a negdje i isključivo prizemnice. Najvažniji je tome razlog, što nema dovoljno prostora, pa se kuće obično grade u vis. To nikako ne mora biti znak boljih prilika. No i u Dalmaciji ima mnogo sela, gdje prevladavaju prizemnice. Tako u okolici Drniša u selu Kaočinama od 81 kuće ravno ih je 10 na sprat (na »pod«). Slično je u okolici Benkovca. Uopće sela u unutrašnjosti (Bukovica, Dalmatinska Zagora) imaju u glavnom prizemnice. I upravo uz ovaj način gradnje kuća u Dalmaciji povezano je jedno bolno pitanje, stanovanje stoke. Gdje su kuće na sprat, stoka obično stoji u prizemnoj prostoriji, a ljudi u gornjoj, dok u selima s prizemnim kućama i stoka i ljudi stoje u istim prostorijama. Takav je upravo slučaj u gore navedenim selima: Kaočine i Lisičić. U jednom i u drugom selu u 95% slučajeva borave ljudi i stoka u istoj prostoriji. Navest ću još nekoliko primjera: Badanj kod Drniša (u više od polovice kuća ljudi i stoka noćivaju u istoj prostoriji, a za ružnog vremena borave i preko dana zajedno), Turanj kod Biograda na moru (većinom stoka u istim prostorijama gdje i ljudi), Šopot-Podlug kod Benkovca (u 95% kuća stoka i ljudi stoje zajedno), Vrana kod Benkovca (stoka i ljudi gotovo svuda zajedno).

Dakle u šest sela od dvadeset, koliko sam ih prošao u sedam kotara, u istim prostorijama stoje stoka i ljudi zajedno i to svuda barem u 60% kuća a negdje i preko 90%. U ovim se prostorijama kuha, jede, spava, djeca se ondje igraju. Ljudi zimi provedu veliki dio vremena u kući. U mnogim drugim selima stoje ljudi i stoka zajedno, ali u manjoj mjeri, a negdje samo u gdje kojoj kući. Mogu li biti porazniji podatci obzirom na gospodarsko stanje našega sela od ovih?

Dok su ličke kuće pregrađene na barem dvije sobe, u Dalmaciji je u kući uglavnom jedna prostorija. To vrijedi i za kuće građene na sprat: ni gornji dio većinom nije pregrađen. U dalmatinskim selima u kućama je većinom ognjište, dok štednjak dolazi dosta rijetko.

*

Za ogrijevno drvo je dosta teško u Dalmaciji. U nekim mjestima svijet mora kupovati drva, (otok Ugljan, nekoja

mjesta u Lici). Obično se upotrebljava kao gorivo drvo drač, kupina i borovica, što obično žene donose na leđima. Negdje treba ići po ovakova drva i 6 kilometara. Nekad je na nekim mjestima bilo dosta hrastovine (česmina, crnika, *Quercus ilex*) ali je to uglavnom već svuda sasječeno.

*

I u Lici i Dalmaciji svi ukućani spavaju u istim prostorijama. Samo u iznimnim slučajevima ima po više soba za spavanje. No dok u Lici svijet u seljačkim kućama pretežno spava u krevetu, i ako svatko nema svoga kreveta, u Dalmaciji su prilike mnogo lošije. U Lici jedino oko Gračaca u nekim selima oko 20% ljudi spava na slamnjači na podu. No vjerojatno će taj postotak biti veći u unutrašnjosti Like. U okolici Gospića svuda sva čeljad spava u krevetu. Kreveti su prilično dobro uređeni: imaju slamnjaču, plahte, pokrivače, jastuke. — U Dalmaciji se u mnogim selima nađe, da svijet većinom ne spava u krevetu. Doduše i ono gdje oni spavaju, moglo bi se nazvati krevetom, kako ga seljaci i zovu, ali je daleko od kreveta ne samo u gradu nego i u mnogim selima u sjevernim krajevima, naročito u Slavoniji. U najviše slučajeva krevet je uređen ovako: nekoliko dasaka podignutih nešto od zemlje, slamnjača ili slama. To je »krevet«. Negdje se pokrivaju čebestima (biljcima), a negdje svojim odijelima, starim kaputima i t. d. U ovakvom krevetu ne spava samo jedno čeljade, nego izuzev starce po troje, četvero i više. Djeca spavaju negdje i 6 zajedno. Svi i stari i mladi spavaju u istoj prostoriji. — Ovdje ću navesti nekoliko primjera obzirom na krevet. U Lici svijet uglavnom spava na krevetu, (oko Gračaca manji dio na slami i daskama). U Dalmaciji postoji velika razlika između pojedinih predjela. Najgore je u Zagori i Bukovici. Tako kod Drniša u nekim selima u kući su najviše dva kreveta i to najprimitivnija (daska i slama, rijede slamnjača). U nijednoj kući nema ispod tri do četiri ukućana. Prosječno je 8 duša po kući, a negdje ih ima i preko dvadeset. Najveći dio spava na zemlji, no uređen krevet je rijetkost. Slično je u okolici Benkovca (na pr. Lisičić, Šopot-Podlug), gdje se većinom spava na slami i daskama. Na otocima je nešto bolje. Tamo svijet općenito ima bolje krevete (na pr. otok Pašman). No ima i otoka, koji u tome pogledu

stoje vrlo loše. U okolici Biograda u pogledu kreveta je vanredno loše. Kao prema Benkovcu (Vrana) prilike su i u okolici Šibenika (naročito Raslina).

*

Seljaci u ovim krajevima rijetko imaju odijelo za svetac. To podjednako vrijedi za Liku i Dalmaciju. U najboljim selima može se naći najviše polovicu ljudi, koji imaju svetačno odijelo. Ima sela (okolica Drniša, Šibenika i Benkovca), gdje ni 10% seljaka nema svetačno odijelo. Mnogi zato ne mogu nikada ni ići od kuće. No ni za radni dan nemaju dobro odijelo, nego obično prnje. Na nekim otocima svijet se bolje nosi, jer mnoge obitelji imaju svoje članove u Americi. Domaća odjeća od sukna sve više izčezava. Jedino se gdjegdje zimi nosi kaput i hlače. Razlog nestajanja odijela od sukna je skupoća prerade vune i manji broj ovaca nego prije.

*

Stan se rasvjetljuje petrolejom, a u mjestima, gdje ima mnogo maslina, rasvjeta je uljem. U Lici većinom seljaci imaju svjetiljke iz trgovine. No u Dalmaciji u najviše slučajeva nađemo najprimitivnije svjetiljke: boca ili limena kutija, u kojoj je utaknut stijen. O staklenom cilindru ni govora, pa je razumljivo, kako to zaudara i dimi. U nekim mjestima se pretežno upotrebljavaju ove svjetiljke (okolica Drniša, Benkovca i neki otoci). U najsjevernijoj Dalmaciji (iznad Obrovca prema Hrvatskom Primorju) pored ovakovih primitivnih svjetiljaka mnogo se upotrebljava luč od borovine. To je još neugodnije i nezdravije.

*

U pasivnim je krajevima ipak najteže za hranu. Nigdje u Lici i Dalmaciji ne može se naći sela, gdje bi seljaci preko čitave godine imali svoga žita za kruh. U Lici se još negdje može naći, da blizu polovica seljaka u kojem selu u boljoj godini može imati svoga kruha do novoga. No u malo lošijim godinama kupuju hranu već iza žetve gotovo svi. U nekim selima Dalmacije najveći dio obradive površine nalazi se pod žitaricama, rijetko se nađe desetak gospodara, koji bi u osrednjoj godini imali

svoju hranu do nove. Ove je godine uopće teško naći seljaka u pasivnim krajevima, koji će biti opskrbljen hranom, jer je suša sve poharala i gotovo sve uništila. Najgore je još što seljaci moraju prodavati hranu, kad im nužno treba novaca za porez, lijekove i slično, jer drugo što ne mogu prodati. Kasnije međutim moraju istu hranu kupovati, ali obično za 50 % skuplje. To je naročito teško za Liku i jedan dio Dalmacije (Ravni Kotari, okolica Drniša), gdje je glavna kultura koja žitarica. Ne znači, da sela s dosta vinograda prođu bolje, ali je svakako teško, kad čovjek u nuždi mora prodati hranu, koja je i njemu od prijekne potrebe. Tako na pr. u okolici Gospića nađe se obično u selima 5 do 6 gospodara, koji mogu imati svoje hrane do nove. U okolici Gračaca prilike su još gore. Tamo se rijetko nađe kuća, koja bi imala žita do novoga. Ove će godine (na pr. selo Gudura) sva hrana proizvedena u selu biti potrošena za mjesec dana. U okolici Gospića i Gračaca: ječam, kukuruz, i pšenica su glavni usjevi.

U okolici Drniša nema sela, gdje gotovo svi ili u najboljim selima golemu većina ne kupuje naskoro iza žetve hranu. Od obadva sela, gdje sam bio, našao sam u prvome 5 gospodara (od 80) a u drugome nijednoga (od 81). U okolici Šibenika glavna je kultura loza. Tamo se žitarice tek u manjoj mjeri siju. U okolici Biograda i Benkovca glavni su usjevi ječam i kukuruz, a ipak se ni u najboljem selu ne može naći 50 % gospodara, koji imaju svoga kruha do novoga. To je sve navedeno za bolju godinu, a u lošijoj nema gotovo nitko.

Prehrana

*

Vidjeli smo, da nigdje svijet nema svoga kruha preko čitave godine. Pa kako onda dolaze do njega? U Lici se u lošijim godinama prodaje stoka, ide se po mjesec dana negdje raditi i tako se dođe barem do kukuruznog brašna: mnogo se jede palenta (ili u većoj oskudici samo kaša), koja u velikoj mjeri zamjenjuje kruh. U okolici Drniša u nekim selima svijet je zaposlen u rudnicima (boksit, ugljen), i tako si kupuje hranu, koju tamošnji trgovci drže vanredno skupo. No većina sela nema muškaraca zaposlenih u rudnicima, a svoga žita nemaju. Prodaju nešto vina i zadnju stoku, ako je imaju, i kupuju kukuruzno brašno, da po nekoliko mjeseci ne jedu kruha

nego samo kašu. Mnogo se jede, ne samo ovdje nego u velikom dijelu ovih krajeva, korov naročito u jesen i proljeće, kada služi kao glavna hrana. Ovakvo stanje nije daleko od posvemašnjeg gladovanja. Ima u okolici Drniša mnogo obitelji, koje prošle zimi nisu jele 1—2 mjeseca kruha. I u okolici Benkovca prilike su slične. Oko Šibenika i na otocima najvažnija grana gospodarstva je vinogradarstvo, no kad vinogradi dobro rode, cijene su vina niske, a kad urode slabo, nemaju šta prodati, pa tako nikad dobro. Glavna će hrana biti zelje i divlje bilje s nešto kukuruzne kaše. To se jelo i u sadašnjim godinama gotovo redovito, i ako u manjoj mjeri. Pitanje je, da li će ove godine biti i kaše. U lošim godinama jelo se uglavnom i ne začinja, naročito ako ne urodi maslina, jer se svinje i onako vrlo malo drže u ovim krajevima, a u koliko ih seljaci i drže, većinom ih u jesen prodaju za žito. Jelo se kuha prosječno 2 puta. Ima mnogo sela, gdje se jelo kuha samo jedanput na dan, a nađe se slučajeva da nekoje obitelji po nekoliko dana uopće nemaju što kuhati. Tako u Raslinama i Žirju kod Šibenika po više mjeseci nema većina obitelji kruha. Svijet jede uglavnom poljski korov i nešto kaše bez začina. U okolici Benkovca i Drniša je slično. Polovica je sela u Dalmaciji, koja već prošle godine po mjesec i više dana nisu uopće imala kruha, a što će istom biti ove godine? Da bude što vjerniji prikaz vanredno težkih prilika, ove jedne sličice: Jedan seljak kod Gračaca (ima kuću i nešto zemlje) pričao mi je, da već 5 godina nije imao 100 dinara u rukama. Kako će on voditi svoje gospodarstvo? I možemo li onda govoriti o unapređenju i podizanju seljačkog gospodarstva i prigovarati velikoj primitivnosti vođenja gospodarstva, kad seljak nema ni kruha, a od nikuda nikakve zarade ni pomoći?

*

O većoj potrošnji mesa ne može biti ni govora. U većini sela svijet jede meso 2—3 puta godišnje, kada su veliki blagdani. Samo ako je netko bolestan, nastoji mu se pribaviti mesa, ili ako u polju rade težaci, zakolje se ovca ili se kupi meso. (Poznato je da seljak u pasivnim krajevima potroši za hranu svojih nadničara isto toliko, a negdje i više, nego što iznosi nadnica).



Svijet u pasivnim krajevima nema hrane, nema što prodavati osim nešto stoke i vina. Ni vina svuda nema dovoljno ni u boljim godinama, a pogotovo ga ne će biti dosta ove godine ni u predjelima, gdje je loza glavna kulturna biljka. Seljaci obično troše »bevandu«, a vino prodaju. O prehrani putem zarade ne može biti ni govora. Jedino je u okolici Drniša zaposleno nekoliko sela u rudniku. Nadnice su 20—30 dinara, a žene i djeca dobiju 16—18 dinara. U nešto jačoj mjeri zaposleni su seljaci u okolici Biograda na državnom imanju (Vrana), ali tamo je nadnica 6—12 dinara.

Ing. agr. Jure Petričević
(Zagreb)

IV. PLANINSKI STOČARI

1. Život Primoraca — stočara na Velebitu ...

Malo je svijeta, kojemu je poznato, da se velik broj Primoraca u sjevernoj Dalmaciji i Hrvatskom Primorju ne bavi gotovo nikako ribolovom i vinogradarstvom, nego da mu je jedino i gotovo isključivo zanimanje stočarstvo po primorskim planinama, među kojima se svojom važnošću i osobitim smještajem i veličinom naročito ističe Velebit.

Alpinske košance u području od Sv. Brda preko Visočice do Krasa i Senjskog bila predstavljaju u jednu ruku jedinu mogućnost održanja brojne stoke koja se nalazi po Primorju. Dalmatinci i Primorci zakupljuju u rano ljeto kod ličkih šumskih uprava te košance, uz relativno niske cijene tako da ih



Ispaša na Velebitu

dođe 1 mtc sijena oko 7 dinara, ne uračunavši ovamo radnu snagu, koja je potrebna oko košnje, sušenje, spremanja sijena, prenošenja u Primorje itd. Premda je klima u Primorju i na primorskoj strani Velebita blaga, to se ipak češće dogodi, da zapadne po primorskim pašnjacima snijeg, a i temperatura zna vrlo nisko pasti. Bura često puše orkanskom snagom tako, da nije moguće blago preko čitave godine prehraniti na paši, nego se mora nešto polaganja za zimu spremati. S primorske strane su oborine dosta rijetke radi bure, koja ne da kiši u Primorje, dočim su s ličke strane mnogo češće.

U starija vremena dok se muškarci nisu počeli odbijati u Ameriku, u razne evropske države, pa konačno i na javne radove po domovini, izlazili bi u rano ljeto s porodicom na stan u planinu, gdje bi se brinuli oko stoke, te izrađivali raznu drvenu građu za vlastitu potrebu ili za prodaju u Primorju, Ravnim Kotarima, po otocima i t. d. Mnoštvo dolaca i duli-bica (doci su oveće okrugle vrtače zasute plodnim tlom; duli-ba je dugačka uvala u kršu, na dnu joj je obično plodno tlo) bilo je uzorno uređeno i zasijano ponešto strnim žitom, u nižim položajima kukuruzom, ali najviše krumpirom i kupusom te ponešto kapulom (crvenim lukom). S nastupom nerodnih godina, s povećanjem porodice i potreba, a s opadanjem privredne djelatnosti i mogućnosti održanja golog života počelo je iseljavanje u strani svijet. S priliivom novaca koje su slali iseljenici zapuštale su žene, ostale na domu, stočarstvo i zemljoradnju, dotadašnje hranitelje Podgorca. Zemlja je s rodom bila škrt, suša nije dopuštala nego da se znojem iz nje izmami komadić kruha. S blagom je bilo još gore, nejaki pastiri, slab nadzor i nestašica vode nagnala je mnoge majke porodice da uskoro stado prepolove, a zatim, često, da ga i posve dokinu ili svedu na ciglih par grla. Svjetski je rat tome prilivu novca naneo prvi udarac, a privredna kriza, koja je slijedila nekoliko godina iza njega dokrajčila je blagostanje potpuno. Ljudi su se iz svijeta vraćali u praznu kuću — žena koliko je dobila, toliko je i potrošila — a muž se odvikao od kuće, od stočarstva i zemljoradnje, pa im se teško vraća. Rijetki su koji su u Americi stečeno zlato znali smiriti na svojoj grudi. Danas se prilike opet pomalo popravljaju, čovjek se vraća zemlji, ali polako. Teško joj se u ovoj nestašici životne mogućnosti vratiti, kad su se odbili od nje u bolja vremena. Nekad se šuma nemilice

sjekla, danas je žale, a ma im je svejedno i danas najmrži službenik lugar. Zadnjih nekoliko godina vladala je u Velebitu suša, te je i ona učinila svoje obzirom na oporavak velebitskih stočara.

Od domaćih životinja u Primorju je najbrojnija koza, za njom slijedi ovca, dakle u prvom redu blago sitnoga zuba. Goveda su rjeđa, a konji, mule, mazge i magarci (tovari) služe samo za prenošenje tereta, uzgoja nema nikakvoga. Konj je dosta rijedak u Primorju, što je i posve opravdano, jer u onome kršu, ne može ni izdaleka dati one koristi, koju daje magareći rod, naročito mazga i magarac. Za onaj neprohodni krš, u kojem se u većini slučajeva put u kamenu uopće ne pozna, uz nagli uspon i strmi pad, može s uspjehom teret prenositi samo magarac i mazga radi naročito tvrde kopite, na kojoj pri naglom spustu počiva sva težina tijela. Međutim nisu rijetki predjeli u kojima ni magarac ne može biti iskorišten za prenošenje tereta, nego je tu jedino transportno stvorenje — žena. Tko bolje pozna prilike u kršu, ne će se tome čuditi, međutim za nas iz drugih krajeva je ta pojava malo čudna, da žensko, koje je nježnije i određeno za posve druge dužnosti, prenosi terete i do 50 do 60 kg težine po liticama, po kojima se mnogi od nas ne bi usudio preći ni praznih ruku. Međutim to je činjenica: na Velebitu sve najteže poslove obavljaju žene, naročito »stanarske«, tj. poslove dok je porodica preko ljeta na stanu. Za muškarca je »sramota« nositi velike terete, osim drveta, koje muškarci prerađuju.

Dok u proljeće okopni po Velebitu s primorske strane snijeg što biva relativno rano, već oko polovice ožujka, i dok malo navala bure jenja, počnu se Podgorci kretati u planinu, obrađuju se »vrtli« (obrađene parcele oko stanova i na mjestima gdje ima nešto plodne zemlje) počnu se obrađivati, kopati i zasijavati, konice čistiti od kamenja, kolibe popravljati i sve ostalo pripravlјati za ljetni pohod u planinu. Od tog vremena pa do kasne jeseni planina, gora, više ne miruje, u koliko se nema posla na svojoj zemlji prelazi se preko planine u Liku po hranu i razne druge potrebe. Pored Obrovca, Novigrada i Karlobaga važan je trg za Podgorce i Gospić u Lici. Površina se zemlje računa na »motike«, tj. koliko je potrebno vremena utrošiti da jedan čovjek iskopa izvjesnu površinu, kopanje što ga prosječan čovjek obavi za jedan dan nazivaju »jednom mo-

tikom«. Rijetki su koji imaju vrtlova za 5—6 motika, a prosječno posjeduju po 1—4 motike. Hrana, koja se proizvede u tim vrtlovima, ne izvuče porodicu ni do Božića, a neke je godine još i ranije nestane radi suše. Od tog vremena nastaju crni dani za Podgorca, jedina mu je briga nasušni kruh. Dok se ljudi po gradovima spremaju na skijanje i razne zimske užitke prelaze Podgorke i Podgorci planinu po najvećim vijavicama da po Lici isprose ili zamjene, ili bar kako pribave koru kruha gladnoj djeci. Nije rijedak slučaj da neko prilikom prelaza preko planine u Liku i zaglavi, pomete gu bura ili se osklizne s kakve litice, pa ipak istim putem, isti dan prođe još desetak gladnih Podgoraca u potrazi za kruhom. Kako je tuda s teretom od 40—60 kg na leđima prolaziti mi ne ćemo nikada znati. Treba se samo sjetiti prelaza s Miljkovića stanova, pod Krugom, u Liku preko Drvoljenca, pa da čovjeku pamet stane; kad se gleda iz Ličkog polja izgleda kosina Drvolenca posve ravna stijena i niko ne može ni pomisliti da tuda prolazi put koji ima veću frekvenciju nego mnoga željeznička pruga, u koju su, nota bene, zgruvani teški milijuni beskorisno. Tek kad se preko Drvoljenca prelazi, primjećuju se neke usjekline u stijeni preko kojih se ljudi svakodnevno veru.

O Sv. Anti (13. VI.) izađu muškarci na planinu stalno radi košnje. Dalmatinac, Podgorac kao i hrvatski Primorac pokose sva manja i veća polja i poljica u kršu da skupe nešto sijena za zimsku prehranu, pa se tek onda vraćaju u svijet. Od Sv. Ante do Petrova (29. VI.) obavlja se i na primorskoj i na dalmatinskoj strani košnja. Oko Petrova počinje se s izgonom blaga u planinu na stanove. Ti su dani pomalo i svečani. U rano ljeto počinje po Primorju nestajati vode, cisterne se prazne, a do vode iz Vrulja (utoci podzemnih voda u more) blago ne može doći, vrela živih nema gotovo nikako, pa je jedini izlaz izgon blaga na planinu. Pored vode osuši se i ono malo primorske vegetacije, koja je do tada mogla blagu poslužiti kao hrana. Malo dana po Petrovu opuste sva podgorska sela — u njima ostanu samo starci, poneka žena radi brige oko pokućnice i posve mala djeca, dok se sve ostalo isprtlja na planinu.

U rano ljeto je boravak na planini bar donekle ugodan, vode i paše ima obilje, pa prema tome i mlijeka, budući da je veliki broj janjadi i jaradi još za boravka u Primorju prodan

mesarima. Jedina je poteškoća za kruh, jer u to vrijeme nema žita u Lici, a pogotovo ga nema u Primorju. Tada je jedina krušna hrana kuhano zrno od kukuruza i rani krumpir. Tko ima više blaga, počne odmah po izlasku na planinu spravljati »bijeli smok« za zimu i za boravak u Primorju, gdje im služi uglavnom kao začim raznim domaćim jelima. Siromašniji stanovari, koji su na nekim stanovima u velikoj većini, nemaju dovoljno blaga da bi spremali »začin« za zime nego sve mlijeko potroše na stanu za prehranu. Da nije toga mlijeka, mogli bi prehranu Podgoraca držati mizernom (sam prumpir i nezačinjen kuhani kukuruz), a ni s mlijekom je ne možemo proglasiti krepkom i obilnom, jer je mlijeka u glavnom malo, s obzirom na veliki broj stanara na pojedinim stanovima (u glavnom djeca). Na nekim stanovima ima porodica sa 10—12 djece, — sve to treba hraniti. Na jedan stan (čitavo naselje) otpada prema našim zapažanjima prosječno oko 200—400 koza, 150—300 ovaca, 40—60 krava, po koja svinja, mula, mazga, magarac i dosta kokoši. Na jedan stan (porodicu) otpada prosječno oko 10—30 koza, 10—20 ovaca, 1—3 krave, par janjadi, nekoliko peradi; svinju i životinju za tovar nemaju na svakom stanu. Stoku sitnog zuba uzgajaju sami, a na nekim mjestima i goveda, dok životinje za prenos tovara i svinje redovito kupuju po sajmovima po Lici (Gospić) i u Obrovcu. Oko Blagovijesti (konac ožujka) pojanje se ovce, a nešto malo vremena iza toga pojare se i koze. U početku, ako janjad ne prodaju, ne muzu ni ovce ni koze uopće, nego sve mlijeko podoji mladunče, a da bi što bolje napredovalo, te tako polučilo što bolju cijenu kod prodaje mesaru. Siromašniji gospodari počnu odmah u početku iza janjenja, odnosno jarenja, ovce i koze pomalo izmuzati, jer su jedva dočekali mlijeko da se nekako održe dok ne stigne krumpir. Od Jurjeva (konac travnja) počnu janjad odbijati tako da ovce muzu u jutro, i na podne kad se vrate s paše na plandovanje; iza užine (podnevnog obroka) puste janjad i jarad materama i budu s njima iza podne na paši sve do večeri, kad ih opet odluče da imaju šta musti u jutro. Od Velike Gospe muzu obično ovce i koze samo jedamput dnevno i to u jutro, zatim odmah s njima sjedine janjee i gone na vazdanak (tj. pašu koja traje cijeli dan). Čoban odnosno čobanica uzme malo kruha u torbu i to joj je sve jelo, ako nema pri ruci malo crvenog luka; rijetkost je da

čobani muzu ovce na podne na paši, da bi priskrbili mlijeka. Obično su čobani mladi članovi porodice, teško je naći najmljenog čobanina. Konačno, krajem kolovoza ovce zasušuju, tako da se rijetko gdje ovce još muzu iza Male Gospojine (8. rujna). Koze se muzu nešto duže od ovaca, jer su od ovih mliječnije, pa ima koza, koje u slučaju kišnih godina daju mlijeka sve do Svih Svetih (1. studeni).

U početku dojenja tj. koncem travnja daju ovce prosječno oko pola litre mlijeka dnevno, ako je dobra paša, ako je slaba paša radi rane suše, onda ne daju ni toliko. Ima ovaca, ali te su rijetke, koje u to vrijeme znadu dati i do 1 l. mlijeka dnevno. Koze su znatno mliječnije. One daju u početku dojenja oko $\frac{3}{4}$ do 1 l. mlijeka. U to vrijeme mogu i siromašniji nešto smoka za zimu nabrati. Ovce se ostrigu još prije izгона na planinu, a koze se uopće ne strigu, jer im je kostrijed posve kratka; nešto je duža samo na hrptu i na vratu. Vunu rabe za izradu raznih odjevnih predmeta, kao: čarapa, maja, pokrivača, biljaca, šarenica, torbi itd. Svaka kuća nema svoga tkalačkog pribora (tare ili krosne), nego vunu za sukno i tkane stvari izrađuje nekolicina porodica u cijelom kraju, pa im je to kao neki posebni zanat, koji često znade donijeti lijepu korist. Za tkanje 1 metra sukna plaća se 3 do 4 dinara, za tkanje biljca 30 dinara, a za bojenje se plati 15 do 20 dinara više itd. Na stanovima se ostaje dok ima paše i vode, što obično traje do Male Gospe. U to vrijeme počinje jača bura s velebitskih vrhunaca puhati i onemogućuje dulje zadržavanje na planini. U Podgorju i u Primorju padnu tada prve jesenske kiše u »štarnama« (cisternama) se nakupi nešto vode, a i paša se u primorskom kršu nešto pomladi, pa se i u selima može izdržati. U slučaju da u Primorju dugo ne padne kiša ostaju na planini, naročito na stanovima zaklonjenijim od bure i do kasne jeseni, ali o Gospi od Rozarija (druga polovica listopada) i posljednji stanari ostavljaju planinu, jer u to vrijeme bura postane na planini nesnosna.

Glavni je problem u životu Podgoraca voda. Za vodu se pate i u Podgorju i na Velebitu. Poznata je stvar da je primorska strana Velebita vrlo siromašna živim vodama, pa se narod u najviše slučajeva služi cisternama, kamenicama i manjim izvorima žive vode u području bregova; važno sredstvo za namirenje vode predstavljaju i »sniježnice«, tj. duboke

kraške jame, u kojima se snijeg zadrži do kasno u ljeto, a ima i takvih u kojima se snijeg nikada potpuno ne otopi. Kamenice su slične sniježnicama, samo je ta razlika, da su od prirode izdubene u nepropusnom kamenu te se snijeg otopi i voda zadrži, odatle je onda crpu stanari. Oko svakog stana ili »varoši« (kako nazivaju veće stanove) nalazi se po nekoliko kamenica, koje su često i privatno vlasništvo jedne porodice pa stoje pod ključem. Naime ima i umjetnih kamenica, tj. da stanari oveću jamu, na kojoj se nalaze brojne pukotine obziđu cementom, pa u proljeću u nju natrpaju snijega, koji se otopi, te ga ljeti rabe kao vodu.

Međutim svi ti uređaji za vodu ne izdrže kroz čitavo ljeto, nego prije ili poslije zasušu, a tada se znade ići po vodu i po 10—12 km daleko. Nisu rijetki stanovi na kojima smo susretali sitnu stoku u drugoj polovini kolovoza da nije po osam do 14 dana okusila vode, nego joj je sva tečnost ona, što ju pokupi na rosnoj travi i na »brstu«. Krave, koje trebaju relativno velike količine vode (oko 20—40 l. dnevno) ne piju po kadkada po 3—4 dana vode. Ovce i koze gone s nekih stanova čak u Liku na vodu, a bližu vodu čuvaju za ljude i za krave. Tako dalek i naporan put, po golom kršu, pa slabo napajanje i suha paša sigurno ne pogoduju mliječnosti blaga, nego ju osjetno snizuju. Kod svih sniježnica postavljena su korita, u koja se vadi snijeg, te ga odatle blago jede mjesto vode. U takvim koritima imali smo prilike, u ostacima otopljenog snijega, zapažati veliko mnoštvo plućnih crva vlasaca, koji osobito štete zdravlju sitnog blaga; a da ni hladan snijeg uznojenom stadu ne nosi naročitu dobit u pogledu zdravlja, ne treba isticati. Ali je to jedini izlaz, da se žedno blago napoji, te da ne uquine od žeđe.

Podizanje životnog standarda Primoraca stočara, melioracije pašnjačkih površina i uređenje sitne agrarne produkcije po Velebitu i njegovim docima i dulibicama ne da se zamisliti bez dovoljnih količina vode, s kojima će stanari raspolagati preko čitavog ljeta. U tom smjeru do sad nije učinjeno gotovo ništa. Sve je prepušteno inicijativi samih stočara. Lugarske kuće na Jelovoj Ruji i Šugarskoj Dulibi, koje bi trebale dati putniku zaklon, sličnije su medveđim brlozima nego svratištima. Cisterna kod lugarnice na Šugarskoj Dulibi je preplitka, a da bi mogla zadovoljiti potrebu na vodi stanara od

Devčić stana, pa do Miljkovića. Na pr. stanari sa Šarića Duplja idu po vodu čak na Jelovu Rulju, pa prema tome ne može biti ni govora o nekim uređenim higijenskim prilikama, dovoljnoj čistoći itd., kad nema dovoljno vode ni za piće, a kamoli za pranje. Pored svega toga moramo se čuditi relativnoj čistoći i redu, koji susrećemo na podgorskim stanovima. Glavna je nečistoća lug, razni otpatci drveta i zemlje, jer su kolibe bez vode. Budući da se radi mnogo s mlijekom, a mala je količina vode na raspolaganju za pranje mliječnog posuđa, to se na to posuđe kupi veliki broj muha, koje su u ovim visinskim predjelima naročito dosadne. U kolibi u kojoj se stanuje i boravi preko dana nalaze se i odri ili postelja od drveta sa slamnjacom, a za pokrivanje služi šarenica ili biljac. Ovce su spraćene u tor, ili kočak, uz koji se nalazi kućarak u kojem spava čoban ili bilo tko odrasli, sa zadaćom da preko noći pripazi na stoku. Ni na jednom stanu nemaju velikih i oštirih pasa, nego sve sitnu slabu vižljad, premda bi im jaki psi bili od velike pomoći u borbi s vukovima. Nije nikakva rijetkost da čovjek ne može spavajući na stanu oka stisnuti od hajkanja i vike, kojima stanari nastoje odbiti vukove od torova.

Sa gledišta životnog standarda Podgorca, trebalo bi se u prvom redu pobrinuti za uređenje boljih puteva po Velebitu, ne samo sa turističkog gledišta nego radi svijeta, koji stalno cirkulira iz Primorja u Liku u svrhu izmjene dobara. Primorci ljeti prenose u Liku smokve, vino i smokvenjake (prešane, sušene smokve u obliku krušaca). Uvriježio se običaj, da se zamjenjuje kila smokava za kilu raži, odnosno kg ječma. Ta zamjena smokava za žito zauzima sve veće razmjere i postaje s vremenom upravo jedan od ekonomskih poslova Primoraca. Obzirom na velike količine smokava koje posjeduju Primorci, a ne mogu ih nigdje prodati radi slabih veza, nego s njima hrane svinje, to se iz toga vidi najbolje velika važnost izmjene smokava za žito.

Još jedamput treba istaknuti i naglasiti da bi se pozvani faktori morali ozbiljno zainteresirati za opskrbu kako samog Primorja i Podgorja, tako isto i primorskog dijela Velebita, sa vodom. Voda je jedini faktor, koji je u stanju omogućiti melioraciju planinskih paša po Velebitu, a time ujedno i podignuti kvalitet ishrane planinskih stočara. Ostane li ovako

nesnosno stanje obzirom na opskrbu vodom, možemo očekivati stalno opadanje broja domaćih životinja u tom području, koji ne će biti izazvano niskim cijenama blaga, nego nemogućnošću njegova održanja radi pomanjkanja vode.

Dr. Ivan Šmalcelj
(Zagreb)

2. Dalmatinski pastiri na bosanskim planinama ...

Vitoroga i Šator zajedno s Radušom sačinjavaju jedan karakterističan planinski sklop, koji se je smjestio između skopljanske kotline u gornjem toku Vrbasa s istoka, a sa zapada Dinare, odnosno polja Livanjskoga.

Pašnjaci i planinske livade na Šatoru su vlasništvo šumske uprave. Oni obuhvataju površinu od 3.270 ha, prema podacima šumske uprave u Glamoču, u čiju nadležnost spada taj kompleks livada i pašnjaka.

Ta površina nije jednolična. Jedan veliki dio njezin zauzimaju strmi obronci i vrhovi najviših bregova, te kamenje i krš, no drugi također veliki dio, naročito u dugodolinama u sredini masiva pokriva vrlo bujna vegetacija. I način iskorišćivanja nije isti. Izgleda, da su neki najbolji djelovi uzurpirani, te ih pojedini jači gospodari iskorišćavaju kao livade, dok se selima bliže površine iskorišćavaju za seoske pašnjake, a u najviše dijelova dolaze ovčari iz Dalmacije, koji cijelo ljeto probave u planini, o čemu će se još govoriti.

I Šator, kao i ostale planine onih krajeva, oskudijevaju vodom. Ali ne čitav. Na sjeverozapadnom podnožju najviših vrhova nalazi se jezero, koje dobiva vodu iz nekoliko izvora van jezera i u samom jezeru. Voda je vrlo bistra i hladna. Osim toga ima ovdje obilno Bulino vrelo, koje je dovoljno za čobane, dok se stoka napaja na jezeru. To jezero igra veliku ulogu u životu šatorskih stočara i postoje posebni propisi za upotrebu i prilaz. Od glavnog grebena prema jugoistoku ima veći broj vrela također, ali ona gotovo sva presuše ljeti. Tu se ljudi i stoka pomažu snijegom iz dubokih provalija. Tako smo na livadama u Međugorju kod Bjekića našli velik komad snijega, baš donešenog, postavljen na

suncu na jednoj kosoj dasci. Snijeg se polako topi i s daske kaplje u postavljeni posudu. Na taj način opskrbljuju se vodom i na Vitorozi čobani te nas je takvom vodom podvorio Savan Mitrić pod vrhom Vitoroge.

*

Pod samim vrhom, na malom zaravanku više Šatorskog jezera, naišli smo na dvije kolibe dalmatinskih čobana. S njima smo proveli čitavo poslije podne i večer. Oni su napasali svoje ovce na pašnjacima, koji spadaju pod upravu državnih šuma u Glamoču. Drugi dan na livadama u Međugorju naišli smo na jednu grupu pastira, koji su se nastanili u košarama Koste Bjekića iz Popovića.



Ovce na paši

Prema podacima šumske uprave u Glamoču, u čiju nadležnost spadaju pašnjaci na Šatoru, bila su prijavljena za ispašu četiri društva dalmatinskih čobana:

Jako Jakelić iz Pakova kotar Knin	sa 1900 ovaca
Niko Blaće iz Danilo-Birnja, kotar Šibenik	sa 1800 ovaca
Ivan Jakelić iz Pakova, kotar Knin	sa 950 ovaca
Mijo Vukmirović iz Vrbnika, kotar Knin	sa 1350 ovaca
Ukupno	6050 ovaca
	i 35 goveda

Dalmatinski čobani plaćaju šumskoj direkciji u Glamoču za svaku ovcu 1,06 dinara, a za govedo 10 dinara pristojbe pašarine.

Ovce u pojedinim stadima pripadaju raznim vlasnicima, koji posjeduju 30—150 ovaca. Društvo Nikole Blaće imalo je na pr. 22 člana.

Dalmatinski ovčari putuju od mora na Dinaru i na zapadne bosanske planine. Tu odilaze pastiri iz cijele sjeverne Dalmacije. To selenje znatno utječe na cjelokupni život tih ljudi. S njima u vezi izgradili su se i na temelju starih propisa još iz turskog i mletačkog vremena, a vjerojatno i od ranije.

Prema njihovim izjavama, koje su u ostalom sasvim vjerojatne, na te paše dolaze ovčari iz Dalmacije od pamtivijeka. Oni su odilazili onamo i onda, dok je Bosna bila turska, a Dalmacija mletačka i austrijska. Za njih je to životno pitanje.

Odlasku na ispaše prethode dogovori, tko će s kim i kuda. Po starim poveljama zna se, koji kraj ima pravo na koju ispašu, kao što se zna, kojim će putem i na koji način. Na sv. Antu 13. VI, saberu se u Drnišu svi zainteresirani, da se dogovore glede odlaska u planinu. Oni koji namjeravaju ići zajedno, organiziraju se u društva, koja izaberu gospodara i uglave sve, što je u vezi s odlaskom. Gospodar je poglavica cijelog društva. On obavlja sve poslove oko uplate i pridjelbe pašnjaka, na pašnjacima određuje kud će tko s ovčama, nadzire izradu sira i vrši podjelu i prodaju. Njegova žena zove se »maja«, a njezina pomoćnica »vic maja«. Čobani gospodara vrlo poštuju i slušaju. U društvu, koje sam upoznao, bio je gospodar Niko Blaća iz Danilo-Birnja, mlad čovjek, svakako ispod trideset. Članovi društva su bili iznad pedeset, neki i preko šezdeset.

Krajem lipnja kreće se na put. Put od Šibenika do Šatora traje pet dana, a vodi preko Drniša, Knina, Grahova do Peulja, odakle počinje uspon na Šator. Čobani iz drugih mjesta pridruže se šibeničkim uz put.

Na Šatoru najčešće izgrade čobani kolibu na zavaranku ispod samog vrha, nešto iznad jezera i Bulinog vrela, no i na drugim mjestima. Po neki put se posluže košarama domaćih gospodara. Tako je i ovaj put Mijo Vukmirović bio na Među-

gorju na livadama Koste Bjekića. Kolibe čobana su sagrađene iz suvog zida, a pokrivene su nepažljivo grubo rezanim das-kama, tako da smo u kolibi pokisli, kad je udario nagli gorski pljusak i skoro je propala pogača na ognjištu, jer je vatra ugasla. Unutrašnjost kolibe je nepregrađena. U sredini nalazi se otvoreno ognjište, a s jedne strane posve primitivno zbijen krevet za gospodara i gospodaricu. Ostali članovi društva spavaju po tlu ili na polju u skloništima, kraj torova. U jednom budžaku nalazi se spremište za sir, u drugom za potrebe kućanstva i ostalo. O čistoći se ne može govoriti, jer je pod od zemlje, zid od suhog kamena, otvoreno ognjište, a sve u jednoj prostoriji. Kolibe se svake godine iznova pokrivaju i grade vrata, jer domaći ljudi od jeseni do proljeća razvuku sve, što iza dalmatinskih čobana ostane. Radi toga oni i ne prave nešto solidnijeg. Na Šator i ostale planine odlaze iz Dalmacije samo jači stočari, dok manji kod kuće pasu kako mogu.

Jednostavan život čobana na Šatoru izazivlje u isto vrijeme osjećaj žaljenja i udivljenja.

Stado se dijeli na janjad, muzne ovce, te jalove ovce i ovnove, a svaka grupa pase za sebe. Janjad je najbliža toru, dojne ovce nedaleko i na boljoj paši, a ostalo gdje stigne. Muze se jedan puta, i to uveče. Od rane zore do zapada sunca cijelo pastirsko društvo osim gospodara i ženskih je širom po planini, da se podveče slegne sa svojim stadima oko tora. Dok se ovce pomuzu i spremi sva stoka, spremi mlijeko i povečera, već je davno mrkli mrak. Tada se oko torova zapale veliki ognjevi, čobani se zavuku na spavanje, u svoja od kamena složena skrovišta, postavljena oko tora, a samo po neki čuvaju stražu s psima.

Na planini ostaje se do Male Gospoje (8. IX.) Kod kuće ovce pasu cijelu zimu skoro bez iznimke. Samo u najveće nevrijeme se polaže, što iznosi obično 8—10 dana kroz zimu.

Ovce dalmatinskih čobana sitne su, zapravo među najsitnijim tipovima pramenke uopće, težine oko 25 kg.

Prema podacima Nike Blaće, gospodara društva, u njegovom stadu muzlo se je onih dana oko 800 ovaca i namuzlo se je 100—140 l. mlijeka dnevno, a ranije, odmah iza dolaska i do 150. Slične podatke dao je Mijo Vukmirović na livadama u Međugorju.

Od 100 ovaca dobije se 70—80 kg. vune, koja se je prošlih godina prodavala po 12 dinara kg., a potražnja je bila dosta živa.

Sir u mješinama može da traje vrlo dugo — kažu i do dvije godine. Nakon završetka paše sir se podijeli između članova društva prema broju ovaca i obavljenim dužnostima.

Prema izjavama čobana, njihov sir ima dobru prođu. Kažu, da se prodaje po 20 i više dinara kg. Međutim on može imati samo posve usko lokalno tržište. Kad bi se racionalnim radom, što je moguće, podigla produktivna sposobnost planinskih ispaša onih krajeva, trebalo bi mlijeko drugačije iskorišćivati.

Prema informacijama dobivenim od gospodara i od poljoprivrednih referenata, obrada tla je primitivna, obavlja se samo jedno plitko oranje. Gnojidba se vrši uglavnom torenjem na strni i ugaru. Zatvore se naime ovce i goveda u pomične ograde, koje se prenose po polju, dok se čitavo polje ne pređe. Pošto se stoka uglavnom drži na paši, o stajskom pravom gnoju malo se može govoriti, te je pravo stajsko gnojenje sa zaoravanjem gnoja skoro nepoznato.

Način držanja stoke raznoličan je kod pojedinih gospodara, prema tome da li imade vlasnik pašnjaka u planini ili ne. No inače u cijelom kraju su identični običaji. Po neki drže svu stoku na planini kroz cijelu godinu. Tako na pr. na Perinoj Kosi ima nekoliko košara. Jedna je od njih, u kojoj smo se zadržali, pripadala Cviji Mediću iz Strojica. On drži na planini stalno 30 komada goveda, pasmine posavske s bikom montafoncem, 4 krmače šiške i 150 ovaca. Stoka je kroz cijelu godinu u planini. Sijena u planini nakosi do 200 q. On ima gore kuću i staju na visini od 1400 metara. Izgradio je nakapnicu, iz koje imade vode za čeljad, a stoku uopće ne poji. (Vrlo interesantno će biti promatrati montafonce u takvim prilikama). Osim posjeda u planini ima posjed i u selu, gdje sije pir, ječam, zob i krumpir.

Uz njega još nekolicina većih posjednika drže stoku stalno na visinskim pašnjacima. Tako Savan Mitrić iz Čuklića drži cijelog ljeta do 50 goveda. Njegove košare nalaze se skoro ispod Vitoroge na istočnom obronku, na visini oko 1700 metara. Tu on ostaje s jednim čobanom, a hrana se donosi iz

sela, koju dabome sami spremaju. Osim njega ima ih još nekoliko njegovih rođaka, koji ostaju po planini sa stokom. Oni istjeraju goveda na planinu o pravoslavnim Duhovima i ostaju dok se može. Kao što su ovi jači gospodari imali svoju stoku na Vitorogi, tako su Bjekići bili u Međugorju i drugi po Hrb-ljinama i ostalim planinama. Drugi opet seljaci povremeno istjeruju stoku na planine i brdske pašnjake i livade na pašu. Tako su se dalmatinski čobani tužili, da im Livnjaci popasu pašnjake prije nego oni dođu. Čim se otopi snijeg istjeruje se stoka. Na livadama se pase do Đurđeva, kad se livade zabrane. Kad nastanu poslovi, vrati se stoka i pase po obroncima i pašnjacima bliže sela, da se poslije svršenih poljskih poslova opet otjera opet u planinu, gdje naročito poslije košnje livada izađe sva seoska stoka i ostaje ondje, dok je moguće. U koliko se ne može sijeno spremi u selo, ostaje stoka i preko zime, naročito ovce. Na livadama i pašnjacima izgrađene su košare, gdje stoka i ljudi borave. Od goveda u planini u glavnom drže volove i podmladak. Krave ostaju u selu. Stoka je na paši dokle god se može. Dapače i zimi se istjeruje, ako nema snijega ili ako vjetar odnese snijeg. Ishrana preko zime je nedovoljna, a staje su loše.

Kad bismo izveli zaključke i ukratko htjeli okarakterizirati gospodarske odnose opisanog područja, mogli bi to učiniti na slijedeći način:

Loše obrađene, male površine oranica treba da namaknu jedan dio kruha. Ostali kruh mora se kupovati. Uslijed otežanog transporta i primitivne organizacije trgovine, cijene žitu u tim krajevima dostižu kadgod i preko 100% više od normalnih cijena u zemlji. Sav prihod gospodarstvu dolazi od stoke, u najvećoj mjeri od ovaca. Stoka daje glavnu hranu i odijelo, a dohotkom od prodaje stoke i njenih proizvoda podmiruje se manjak žita i ostale potrebe. Stado se u glavnom ishranjuje na paši, a zimi prokuburi ili u toru ili u prenisnoj zaparenoj košari.

Za vrijeme prosperiteta šumske industrije dopuna u prirodu dolazila je iz rada u šumi i pilani. Danas je ta mogućnost privrede ograničena. Radi toga idu ljudi dalje za zaslužbom; u velikom broju idu u Slavoniju, Srijem, Banat i Bačku na poljske radove i uzimaju plaću u naravi, naročito kukuruz.

Brojna stoka proizvodi znatne količine mlijeka, koje se uglavnom konzumira u kući, a prerađuje se na razne načine. Kao domaći poznat je sir sličan vlašićkom.

Jedan od glavnih prepreka racionalizacije rada na oranama, naročito u polju, jest tamošnji poljski red, koji je uostalom na snazi i u drugim nekim dijelovima naše zemlje, naročito u Bosni, koji se može označiti kao **prisilna rudina (Flurzwang)**. Taj rad je posve nesuvremen. Vlasništvo gospodara je zapravo ograničeno, jer on ne može sijati na svom polju što hoće, pošto stanovito vrijeme njegova njiva mora biti slobodna za pašu stoke cijelog sela. Jedino solidnom ogradom svakog pojedinog polja može se tome izbjeći, ali i tu uništi stoka i čobani, pa se mora uvijek obnavljati. Tek kad se ta smetnja ukloni i kad se ukine općenita paša na ugarima i strništima, moći će se nešto postići.

No slabo stanje travnjaka nije posljedica samo prirodnih uslova. Što vrijedi za oranice u pogledu običaja i pravnih odnošaja, vrijedi za livade i pašnjake još u većoj mjeri. Jedan od najštetnijih običaja je proljetna paša na livadama, koja je u ovim krajevima svuda raširena. Uslijed neracionalnog držanja stoke zimska ishrana je svuda oskudna, jer se često drži preveliki broj stoke — velika površina pašnjaka dozvoljava preko ljeta jeftinu prehranu velikog broja stoke — a i radi neznanja boljeg načina rada, pa u proljeće uvijek nastupa oskudica krme. Pošto livade prve potjeraju, istjeruje se na njih stoka i pase do pravoslavnog Đurđeva. Posve jasno, da je na taj način upropašteno daleko više, nego što iznosi sama travna masa, jer su u naponu vegetacije pašom i gaženjem oštećene biljke zaustavljene u rastu. Osim toga vlage biva sve manje i biljke zaostanu u razvoju. U pogledu vlasništva i tim u vezi načina upotrebe odnošaji su također nepovoljni. To naročito vrijedi za sve pašnjake, koji nijesu u privatnom vlasništvu. Velik dio njih su vlasništvo države. Tako na Šatoru preko 3.200 ha vlasništvo su državno i spadaju u nadležnost direkcije šuma i tako reći sastavni su dio tamošnjeg državnog šumskog gospodarstva. Uslijed toga u gospodarenju s tim površinama mjerodavni su u prvom redu interesi i shvatanje šumarsko, onda dolaze razni drugi utjecaji, a o interesima racionalnog pašnjačkog gospodarenja nitko ne vodi

računa. Uslijed toga se cjelokupni rad svodi na ubiranje pašarine i sav interes je stim iscrpljen. Stočari su neželjeni gosti i uprava bi najvolila, kad bi se sve povratilo pod šumu, kako je ranije bilo. Borba između šume i seljaka, kao i svuda, ondje je jaka i naročito akutna.

Na pašnjacima sukobljuju se interes domaćih stočara i dalmatinskih čobana. Taj sukob je vječan i razumljiv. Vrijeme će ga likvidirati, jer će bezuvjetno nastupiti takovo stanje, da se Dalmatincima ne će ni isplatiti, niti će htjeti ići tako daleko sa svojim stadima. No danas je to za njih prijeka potreba, a nije racionalno s narodno-gospodarskog stanovišta priječiti ih u iskorištavanju njihovih prava, koja su stekli, dok je Dalmacija bila mletačka, a Bosna turska i koja im je Austrija priznala i osigurala. Danas im se prave poteškoće, a uslijed toga broj ovaca na Šatoru nije onolik, kolik bi mogao biti i kolik je bio ranije. U prijašnjim godinama dolazilo je oko 12.000 ovaca na Šator. Oni spajaju zimsku pašu na Primorju i ostalim nižim predjelima s ljetnom pašom na planini. To je vrlo dobro i neophodno tako dugo, dok se prilike na Primorju tako ne razviju, da im bude bolje ostati, nego ići na tako daleki put.

Dr. Branko Horvat
(Križevci)

1. Podgorskim kanalom...

Izišavši iz senjske luke, parobrod ostrim kljunom zareže u mirnu površinu mora, koje se pružilo oko nas kao ogromno zrcalo uokvireno između visokih sivih goleti Velebita i strmih žutih litica otoka Raba.

Bonazza je. A po njoj sunce prosulo svoje zrake lomeći ih na njezinim titrajima, pa ti se čini, kao da je netko u nepravilnom redu naslagao po moru male srebrne pločice, koje svojim blještanjem zasjenjuju oči. S obiju strana obale se kupaju u moru, odražavajući se vjerno u njemu sa svim svojim dragama, dražicama i vršcima.

S lijeve strane okomio se Velebit — nepregledni sivi masiv, gô i krševit. Svuda, dokle god ti oko siže, kamen, pusti, goli kamen. Tek visoko gore ispod samih vrhova vide se tamne mrlje. To su šume, prastare velebitske šume, koje se počam odavle penju preko vrhova, spuštajući se zatim s druge strane laganim pristrankom duboko dolje u Liku. Nekada je i ova, sada tako pusta podgorska strana Velebita bila pokrivena gustom šumom. O tome svjedoče sve do danas ušćuvana imena velikih predjela: Rastavci, Rastovača itd. No tu je šumu — priča narod — u davno doba posjekao Mlečić.

Jedan od naših suputnika mršavi, koštunjavi Podgorac, znade također za to:

— ... da, i kažu, da su na našim 'rastovim i podigli svoje Mletke — pripovijeda on nekolicini putnika, koji su se skupili na palubi zapitkujući ga čas ovo, čas ono.

A on, naš dobroćudni, razgovorljivi podgorski seljak, odgovara im i pripovijeda o svemu i svačemu. O tome, kako se upravo, eto, vraća iz »svita«. Bio je u Slavoniji na radu. Zaradio je tamo u šumama par stotina dinara pa se sada vraća kući da obradi ono malo »grunta«. Žena mu je bolesna, a djeca još nekada pa ne mogu ništa bez njega.

— A imate li puno djece? — upita netko radoznalo.

— Sedmero.

— Sedmero — čude se okolo.

— Sedmero... Da..., E, pa što ćete — smeteno se smješka seljak — kad ih je Bog toliko dao. Bilo ih je devetero, ali dvoje najstarijih pomrije. Da mi je bar onaj, najstariji ostao, išao bi već samnom po radu. Al' ovako!... — završi on rezignirano i tiho više kao za se.

Jedan između slušača, po izgledu i govoru čovjek bi rekao da je Slavonac, ne može da se dosta načudi tome.

— E, što ćete! — odgovori Podgorac. Tako je kod svih nas. Nije to kao u Slavoniji: jedno, a kadkada ni jedno. Kod nas gotovo i nema obitelji bez sedmero-osmero čeljadi. A bilo bi ih i više, da ne umiru... Nego teško je kod nas: zemlje malo, bijeda velika pa sve, što se rodi slabije, poumire rano, a ono, što ostane, to je zdravo i snažno pa izdura svaki jad i nevolju...

Zašutio je... A onda upilji pogled u gole velebitske strane kao da tamo, u onom moru jednoličnog sivog vapnenca traži nešto. I dok je on tako zamišljeno gledao prema Velebitu, promatrao sam ga sa strane. Pravi Podgorac: suh, košcat, jakih širokih pleća i ispupčenih jagodica s licem požutjelim, opaljenim od sunca i vjetra. Svi su Podgorci takvi! Svi, jer svi imaju jednake sudbine: najprije kao djeca čobane po velebitskim obroncima na vjetru i suncu, na snijegu i kiši ili dovlače ozgo sa vrhova oborene jeliće i bukve. Kasnije, kada odrastu, odlaze u »svit«, na rad. Puna ih je Slavonija. Mnogi odlaze u Belgiju, Francusku, Ameriku i Australiju, gdje rade po rudnicima, cestogradnjama, i manje, po tvornicama. Nakon nekoliko godina poneki se vrate s ušteđevinom. Narod ih onda zove »Amerikancima«. Poznat ćete ih. Po dubokim brazdama izrovanim čelima i obrazima, po iscrpljenom izgledu i — kojim zlatnim zubom u ustima... Mnogi se nikada ne vraćaju: požene se i ostanu tamo, a mnogi i mnogi ostaviše svoje kosti negdje u dubokim rovovima američkih ili australskih rudnika. U piramidama kostiju i u potocima znoja i krvi, iz kojih su nicali američki kapitali, imade mnogo mnogo kostiju i krvi naših, hrvatskih Podgoraca!

Parobrod polako klizi glatkom površinom mora i što dublje ulazimo u Podgorski kanal, obale su sve krševitije, vr-

letnije i pustije. Od kada smo prošli Sveti Juraj, plovimo često kilometrima, a da nam pogled nigdje ne sretne ni kućice.

Pustoš! Pustoš puna divlje, netaknute, veličanstvene romantike.

Taj kraj mogao bi ljepotom svojom postati najprivlačnija točka za turiste, planinare i izletnike. Ne samo za naše nego i za strane. Pa ipak uza sve to, turizam je ovdje slabo razvijen. Razumljivo je i zašto: prometne prilike upravo su očajne. Osim ceste, koju je još osamdesetih godina prošlog vijeka sagradio general Molinari, u ovom kraju nema drugih cesta. Nema ni puteva. Nema planinarskih kuća, ni domova ni izletišta. A bez toga ne može biti ni razvijenog turizma. Nema sumnje, da bi s malo više pažnje zainteresiranih krugova. Podgorje moglo postati hrvatskom Švicarskom po posjetima, kada je to već po svojim ljepotama!

Ponegdje uz more, gdje se velebitski obronci blaže spuštaju k njemu, nađe se po koje seoce: desetak, a često i manje kuća s visokim zidom ograđenim »vrtličima«, u koje je marni Podgorac nanio zemlje, pa je ljubomorno čuva od bure i kiše; poviše vrtlića obično gajić maslina, smokava ili mendula, što su upravo ocvjetale, pa izgledaju iz daljine kao maslači; a iza njih opet sivina, dosadna i jednolika sivina vapnenca obrasla jedino dračem, pelinom i kaduljom.

— Vidite — pokaže nam seljak, koji je u tom razgovoru postao neke vrsti našim tumačem — vidite moglo bi kod nas, da je sreće, uspjevati dobro i pčelarstvo. Paše ima dosta, a i dobra je. Al' što ćete, kada seljak nema potrebnog novca za početak. Kada bi se njega našlo, onda bi sve drugo išlo lakše.

— A masline?

— Masline ... da radi narod i s time ali sve je to slabo ... Nije narod upućen, a nema ni oruđa. Eto to je. Trebalo bi jednog i drugog pa bi i od toga bilo koristi narodu i to velike koristi.

— O šumama da i ne govorim! — nastavi naš subesjednik. Eno one »maće«, koje vidite gore po vrhovima — pokaže on prstom — ono su sve šume, sve puste šume. A s druge strane pokrile su cio Velebit ... Pa ipak ništa se ne radi u njima. Mi moramo ići u Bosnu ili Slavoniju na rad. A ovdje u šumama mogli bi svi naći posla kada bi se otvorilo nekoliko pilana.

Drvo je dobro, išlo bi. A i lako bi se svažalo dolje do mora. Imamo dobrih zaklona za brodove: Stinica, Jablanac i drugi. Ne fali ih, hvala Bogu. Al' što ćete! Kapitalisti vole ulagati novac u druge poslove i špekulacije, nego li u ovakav posao, koji bi i narodu pomagao! ... E, kada bi ovdje proradilo — nama bi svanulo, ne bi se morali klatariti svijetom.

Šime Balen
(Zagreb)

2. U podpalublju ...

Među mornarima

Jedan mornar pripovijeda o svom životu, iznoseći nevolje i potrebe svih mornara

Talasi ljuļaju »Starčevićem« kao igračkom. Zabacuju ga čas ovamo čas onamo šibajući ga svojom silnom snagom, te on kadkada zaškripi kao od muke.

Na palubi nema nikoga. Ni mornara. I oni su se sklonili od vjetra.

Brod se propinje. Od časa do časa naidje na koji ogroman talas, koji mu zabaci »provu« visoko u zrak i onda rasječen prostruji mu uz bokove i krmu, podigne ih i pljusne »provom« u more takvom silom, da nam se čini kao da propadamo nekuda, kao da lebdimo u zraku. Ponestaje daha. U utrobi je sve teže. Lica naglo blijede.

U malom podpalublju stisnulo se nas dvadesetak. Mnogi se od nas nikada još ne vidjesmo u životu, a možda se nikada više ne ćemo ni vidjeti.

Na suprotnoj klupi poredalo se desetak mornara. Zavalili se bezbrižno jedan pored drugoga, i razgovarajući. Sasvim u kutu jedan njihov drug, mladić snažan, divovskog izgleda, zabacio glavu u zrak i polako, nemarno odbija iz male mornarske lule guste dimove.

Ne smeta im nevrijeme, pa razgovaraju. O svemu i svačemu. O Biskaju, iznašajući sve sitnice i pojedinosti, kao da se radi o kakvom malom jadranskom zaljevu, a ne o najvećoj i najstrašnijoj grobnici mornara. Svaki od njih znade po koji jezoviti slučaj iz historije Biskajskog zaljeva. Neki iz pripovijedanja drugih mornara, a neki iz vlastitog iskustva.

— Što ti je ovo prema Biskaju — smješi se jedan između njih... Kad ono zapraši uragan, noću, pa ne vidiš ni prsta pred sobom. Sa sviju strana urla more i vjetar. Urliče, kida

i lomi, pa ti se čini zdrobit će brod i tebe skupa s njim... Kad sam se zadnji put vraćao iz Englitere, jednog je Talijanca odnijelo. Ni riječi nije rekao. Samo ga je nestalo. Pobrao ga val kao slamku... A žao mi ga je, bio je dobar čovjek.

Onda se netko sjeti Alžira. Pa Marseillesa, Buenos Airesa, Barcelone. Govore o njima kao o svojim selima. Slušajući ih čovjek bi pomislio, da poznaju sve u tim velegradovima: i krčme, i ljude i žene. O nekoj Mary iz Buenosaireskih krčama razgovarali su dugo, kao o kakvoj staroj, dobroj poznanici.

Svaki natuca po nekoliko jezika. Talijanski, njemački, španjolski redovito, a onda povrh toga još po koju iskrivljenu englesku i francusku riječ. Poznaju sve narodnosti. Među svim narodima svijeta imaju po nekog prijatelja, druga ili znanca.

Poznaju sve države, i sve režime. Znađu gdje je kakav život, zakon, nadnica. Gdje se što smije, gdje ne smije. Poznaju brodove svih zastava i kako se na kojem živi. Za neke govore: bomba, ne može bolje, a za druge: lopata, samo da ne crkneš...

To su ljudi svijeta. Svagdje u svakom kutu zemaljske kugle imaju po nekog rođaka: brata, polubrata, strica, bilo koga.

— Da, svagdje nas je, svagdje. Kuda god god dođeš naći ćeš nekog našeg, — pripovijeda postariji mornar. — Ne znam gdje već sve nisam bio. Al' kud' god sam dolazio našao bi po kog našeg čovjeka.

— Moje je rodbine više u Americi, nego li u Hrvatskoj. Tamo su mi tri brata i jedna sestra. Polubraće ni sam ne znam koliko...

Dok oni tako razgovaraju, onaj mladi snažni mornar, kao da se sjetio nečega, zapjeva tiho, nekako više kao za se.

»Ameriko bijelih bregova

puna li si hrvatskih sinova...«

— A sve to tjera bijeda i nevolja.

— Da, glad, bijeda tjera...

Htio sam mu se približiti. Započnem razgovor. Prihvati ga.

Ime mu je Ivo, kao i tolikim njegovim drugovima. Ispripovijedio mi je svoju prošlost. To je prošlost stotina, tisuća hrvatskih Primoraca, samo s različitim varijantama. Obišao je čitavi Božji svijet. Šest puta je prešao ocean. Bio je u Kini, Japanu i Indiji. Provezao se nekoliko puta stepenicama Panamskog kanala. U San Francisku je zajedno s kineskim i poljskim

emigrantima pio kriomčareno vino. Pred nekoliko godina plo-veći u Australiji pobjegao je s broda i otišao u šume na rad. Radio je tu neko vrijeme, a onda mu je dozlogrdilo, pa i od tuda pobjegne.

— Ma znate, da vam pravo kažem, nije tamo ni bilo loše. Dobivali smo po vunte šterlina na dan. Al' ne možeš izdržati vječito u onoj pustari... Zaželi čovjek malo svijeta, pa tako i ja jednog dana »kidnem«. Sakrijem se na jedan brod. Kad smo bili već nekoliko dana na debelom moru, izađem iz »bunkera« više mrtav nego živ. Kapetan me isprva htjede iskreći na jednom australskom otoku, no kasnije se predomisli, zadrži me na brodu i ja tako kao svaki drugi mornar dođem do Singapura. Tu se sakrijem na jednoga Ingleza, koji je plovio na Maltu. Za mjesec dana već sam bio na Maltili, i odavde mi uspije doći kući...

— A onda?

— A onda? — Onda opet u svijet. Trbuhom za kruhom.

— A kako sada živite? Je li vam težak život?

Ivo zategne krajeve tankih blijedih usana, između kojih proviriše dva američanska, zlatna zuba. Nije se moglo razabrati da li se smije ili ljuti.

— Da težak? Više nego li težak. Ni sam ne znam kakvim bi ga nazvao. Ali uzmite ovako kakav jest: radite dvanaest sati na dan. — Dobro, reći ćete, i mnogi drugi rade toliko. Jest. Ali svi vi, koji radite na kopnu, možete poslije rada izići malo na šetnju, van kuda bilo. Mi ne možemo nikuda s broda. Nego ako je lijepo vrijeme, izvali se na palubu pa broji zvijezde i misli na ženu, na djecu, na majku ili oca. Ako je ružno uvuci se kao miš u mornarske kabine, zapravo jazbine, pa leži. To ti je sve, što imaš...

A kada stigne oluja onda pogotovo nemamo odmora. Onda radi dan i noć kao živina. Radi i spasavaj glavu. Eto, to vam je život mornara.

I sve to za devet sto dinara. A kod kuće žena i djeca. Da nema malo kontrabanda bogme ne bi mogli nikako izlaziti...

Sad dodajte k tome i to da ste skoro uvijek rastavljeni od kuće, od djece i žene. Da ih možete posjetiti svakih tri-četiri mjeseca po nekoliko dana. A i sami znate kako je — čovjek je čovjek...

Eto to vam je naš život, pa sudite je li težak ili lagan!

Ali opet kažem vam sve bi se podnijelo, kad bi se čovjeku makar platilo, kako spada. A ne bi čovjeku bilo žao da nema... Eto društvo kod koga ja navigam zaradilo je prošle godine skoro 40 milijuna dinara...

A tko im je to zaradio, pitam ja vas?! Tko...? Mi, mornari! Eto vidite to je ono što ogorčava čovjeka — nepravda, nečovječnost.

Ivo pljućne srdito na pod, i podbočivši lakte na koljena, zarije glavu među šake, debele hrapave mornarske šake. Časak je šutio, a onda nastavi više kao za se:

— Nakon pola godine skitnje po kugli zemaljskoj došao sam kući, k ženi i djeci na četiri dana. Sada sam ih ostavio, i Bog zna kada ću ih opet vidjeti.

Teško mu je. Jako mu je teško. Vidi se po svemu. Po onom zamišljenom pogledu, koji je upro u pod, po izrazu, rekao bi skoro tuđem izrazu njegovog crnog suncem i morem opaljenog lica.

— A što to, gospodine, sve vas interesira? — upita jedan između njih.

— Eto tako, pisao bi o vama i o vašem životu, ne bi li vam štogod pomogao.

— E, onda piši gospodine sve onako kako ti je Ivo govorio. Mi vam nismo nikakvi učeni ljudi, ali upitajte bilo kojeg mornara, svaki će vam kazati isto ovako. Mi mislimo, da bi trebalo nama mornarima u prvom redu dati veću plaću. Naša društva to mogu. Imaju i onako velike dobitke. Zatim bi nam trebalo dati da živimo kao i ostali ljudi. Omogućiti nam da svake godine možemo ostati nekoliko mjeseci kod kuće, kod obitelji. To bi imalo više dobrih posljedica. Prvo i mi bi mogli osjetiti sve ljepote obiteljskog života, a ne bi dolazili kući tek kao gosti, što do sada stvarno i jesmo. Drugo, naši nezaposleni drugovi mogli bi se time uposliti. I konačno, najbolnije naše pitanje trebalo bi već jednom urediti, a to je pitanje mirovine. Vidite, mi radimo kažem vam, teže i pod gorim uvjetima nego itko drugi. Posao nas brzo iscrpi. Ostarimo brzo, onda nas odbace od sebe, kao isisani limun.

Vidjeli ste sigurno po lukama stare iscrpljene mornare, kako nakon trideset ili četrdeset godišnjeg rada sjede kao prosjaci gladni suhog kruha. Takva je sudbina svih nas pomoraca. Prištjedjet si ne možemo ništa od ove naše slabe plaće.

Zapravo ne možemo ni živjeti, a kamo li bi mogli još nešto uštediti!

Parobrodska sirena zatuli. Još časak samo, pa ćemo se rastati.

— Bog zna 'očemo l' se ikad više vidjeti? — nekako će zamišljeno jedan.

— Zašto se ne bi vidjeli? — dobaci Ive. — Malen je svijet! Malen... Eto, ja sam jednom šecući Baltimorem, našao svog stričevića, za koga sam mislio, da ga nikad više vidjeti neću. A u Australiji u Melbourneu sreo sam jednog svog prijatelja, kog je sva rodbina oplakivala već deset godina...

— E, Ive moj, Ive moj... — htjedoh mu reći, ali ne dospjeh. Parobrod je pristao. Trebalo je izlaziti.

Izrukovasmo se. Moja je ruka išla od jedne do druge, velike, hrapave i žuljevima posute mornarske ruke.

— Zbogom, druže i ne zamjeri štogod!

— Zbogom, zbogom i sretno!

— I ovaj — dobaci Ive — nemoj ružno napisati o nama.

Časak zatim brod je već bio na pučini režući nesigurno valove i noseći sa sobom ljude u još nesigurniju budućnost...

Ostao sam na obali prateći ih okom, a sa »prove« nekoliko krupnih mornarskih ruku mahalo mi je zadnji pozdrav...

Šime Balen (Zagreb)



Za goli život...

3. Voda — životno pitanje Hrv. Primorja...

Podete li Hrvatskim Primorjem, a osobito njegovim južnim dijelom — Podgorjem, koje se je stislo uz velebitske goleti, naići ćete na svakom koraku na opravdane tužbe i jadikovke tamošnjeg stanovništva:

— Vode...! Vode...! — Nemamo vode!

I zbilja, ako izuzmemo gradove i ono nekoliko većih mjesta uz samu obalu, koja su koliko-toliko opskrbljena vodom, za sav ostali kraj, ona mnogobrojna sela i zaseoci možemo reći, da trpe na najvećoj oskuditi i nestašici vode.

Već sada, u travnju, u mnogim podgorskim selima presušile su sve »šterne« (kako narod zove cisterne). Kiša nije padala duže vremena, pa se potrošena voda nije mogla nadoknaditi. Seoske »šterne« su premalene, da bi mogle sadržati u sebi veće rezerve vode, kojom bi se narod mogao služiti u sušnija doba. Narod je presiromašan, da bi mogao graditi veće i prostnije cisterne, a gradnja takovih cisterni skopčana je zbog kamenitog tla s velikim troškovima.

Kada kažem s »velikim troškovima«, onda mislim, da su ti troškovi veliki i preveliki za onaj siromašni narod, koji jedva jedvice, s najvećim trudom i mukama uspijeva da se prehrani. No u odnosu prema onim svotama, koje se ponegdje izdaju za najtričavije stvari i poslove, ti troškovi predstavljaju zbilja — malenkosti.

Nekoliko stotina tisuća (koliko po prilici iznose troškovi oko ipodizanja kakvog, recimo, spomenika ili malo boljeg banketa, dostajalo bi, da se u cijelom Podgorju, bar na onim najpotrebnijim mjestima pograda velike i prostrane cisterne i problem vode, koja je potrebna narodu za one najelementarnije potrebe (za piće, jelo i stoku) bio bi riješen!

Razgovarao sam s tamošnjim seljacima o tome, i oni su se svagdje izjašnjavali, da su spremni raditi uz najminimalnije

nadnice na tom poslu građenja cisterni. A našao sam i takvih, koji su tražili da im se dade samo potreban materijal, a oni bi sami dali radnu snagu!

Seljaštvo je, osobito ove godine, koja je već u samom početku tako sušna — upravo uplašeno. Pita se, što će biti za mjesec-dva, kad već sad u mnogim »šternama« nema ni kapi vode.

Obilazeći podgorskim krajem nailazio sam na čitava sela bez kapi vode u cisternama. Stanovnici takvih sela idu svaki dan do drugih, desetak kilometara udaljenih sela po vodu. Taj posao obično obavljaju žene.

Uprte na leđa velike drvene posude t. zv. »barila« ili »žbanjice« i u njima donasaju po pedesetak litara vode. Dakako, kad se na ovako mučan i težak način pribavlja voda, da se ona troši vrlo oprezno i umjereno, samo za najnužnije životne potrebe: za piće i za pripravljanje jela. — A higijena i higijenske potrebe? — To su u ovom kraju, dok živi u ovakovim okolnostima, samo iluzije, puke, isprazne iluzije.

Jedan upravo jezovit primjer usjekao mi se duboko u mozak i u srce. Obilazeći podgorskim krajem došao sam do Balenske Drage, malog seoca od svojih 15—20 kuća, koje se sakrilo u jednoj od mnogobrojnih velebitskih draga. U selu imade nekoliko cisterna, no ni u jednoj nema ni kapi vode. Sve su presušile!

Najbliža pitka voda, kojom se smiju koristiti, nalazi se u trećem selu u Živim Bunarima (jedinom selu u jablanačkoj općini, u kojem nikada ne presuši voda). Ono je daleko, pa osim toga treba i tu vodu štediti. Seljaci često grabe vodu u nekoj lokvi, zvanoj »Rupa«. To je duboka okrugla jama, na kojoj se inače napaja blago. Obraslo je na dnu svakakvim vodnim travama, čiji vršci strše iz vode. Po površini polegla debela, zelena vodena mahovina, po kojoj skače mnoštvo punoglavaca.

Ulazeći u selo sretnem kod te Rupe jednu ženu. U jednoj ruci je nosila žbanjicu, a drugom je vodila malo četverogodišnje dijete. Stupili smo u razgovor. Pošla je upravo da nagrabi žbanjicom vode.

— Za blago? — upitam.

— Ne, nego za nas, za kuću.

Nisam se mogao načuditi:

— Zar za ljude? ... Ovu kaljužu? Ovo nije ni za stoku!

— Da, za ljude! ... Ne čudite se ... Mi živimo kao stoka, još i gore.

Sagnula se da spusti žbanjicu u onu žuto-zelenu kaljavu vodu. Desetci punoglavaca preplašeno se razbjegoše na sve strane. Mlada žena razastre rukom mahovinu i uroni žbanjicu u vodu. Dok je voda utjecala u posudu, ona je raširenim prstima pred otvorom pazila, da se s vodom ne provuče unutra i koji stručak mahovine ...

A Balenska Draga nije sama. Desetci, pa čak i stotine sela duž Hrvatskog Primorja pije u sušno doba ovakvu vodu!

Da li je uopće potrebno govoriti o tome, kakve sve opasnosti prijete zdravlju ovih sela? Osobito kada se ima na umu, da se baš u ovakvim barama najčešće nalaze uzročnici tiličkih bolesti.

Ni ona sela, koja se nalaze tik uz morsku obalu, ne stoje ništa bolje u tom pogledu. Njihovi stanovnici, kada im ponestane kišnice, služe se t. zv. »vruljama«. To su izvori, koji se vrlo često nalaze uz samo more. Zbog blizine more, te vrulje imaju slanu i neukusnu vodu, koja se vrlo teško pije. No u pomanjkanju druge vode narod i nju pije, njom poji blago i na njoj kuha jelo.

U ljetno doba, obično koncem svibnja ili početkom lipnja podgorski seljaci sela na vrhunce Velebita, gdje provedu 2—3 mjeseca pasući stado na visoravnima i pripremajući krmu za zimu. Kao što dolje po selima na podnožju Velebita tako i ovdje »na planini« (kako to narod zove) muči ih problem vode. Ovdje je »šterna« još manje nego dolje, a i slabije su, pa je pitanje vode još teže i mučnije.

*

Tako, eto, u velikom dijelu Hrvatskog Primorja, a pogotovo u Podgorju stoji s vodom. Kada se s jedne strane uzmu sve teške patnje i posljedice ovakve nestašice vode, a kada se s druge strane znade, na kako se jeftin i lagan način može toj nestašici stati na kraj, čovjek se sve nehotice pita: zašto to već nije učinjeno? Zašto se onaj kraj i onaj narod pušta da pati i strada zbog nestašice vode? Zašto se ne sagradi par desetaka dobrih, velikih i prostranih cisterni i podgorsko seljaštvo ne oslobodi jednog teškog problema, jedne teške muke?!

Šime Balen
(Zagreb)

4. Podgorske žene i djevojke...

(JEDNA SLIČICA)

Život seljačke žene u svim našim krajevima je težak i mukotrpan. Ona se najranije diže i najkasnije liježe, radi cijelog dana u kući, u vrtu, pa kada treba i na njivi, odgaja djecu i t. d. Sav ovaj rad i njegovu vrijednost priznao je i narod, ocijenivši ga najbolje u svojoj poznatoj izreci, da žena drži tri ugla kuće.

No od svih krajeva naših, valjda ni u jednom život žene nije tako težak, tako naporan i mukotrpan, kao u kršnom Podgorju. Nikada neću zaboraviti jedan momenat, koji mi je pokazao najjasnije svu težinu njihova života.

Bilo je to jednog kasnog ljetnog dana. Pljusak udario na naše ličko mjesto. Sa sviju strana navukle se crne oblačine. Grom za gromom udara tako, da čovjeka upravo jeza hvata. Svaki čas sijevne munja, a zatim se razlijegne mukla tutnjava gromova. Čim udari koji grom križa se stara baka i šapće: »Očuvaj nas Bože zla i nevrimenta!«

Tek malo jenjao pljusak, a spustila se tiha, prava jesenska kiša. Najednom me trgne slabi djetinji glas:

— Smokava, smokava! Dvadeset za dinar.

Odmah zatim čuje se i konkurencija:

— Dvadeset i pet za dinar!

Provirim napolje, a to mala Podgorka nosi na slabim svojim leđima sanduk smokava, izvikuje i nudi svoju robu.

Za njom ide vremešna žena, obučena u plavu suknju, crvene suknene vezene čarape i oputaste opanke. Vodi za uže magarca, na kojem se nalaze sanduci sa smokvama i groždem.

Kupim od male smokava i zapitam je odakuda je:

— Iz Ražanca, od mora.

Od mora, pa do nas ima 50 kilometara, što znači do 10 sati pješaćenja.

Siromašni onaj primorski kraj rodi samo smokvama, maslinom, bademima i ponešto groždem.

Kako se od ovoga mršavoga priroda ne može živjeti, muškarci odlaze na rad: u tvornice, na pilane, a najviše u tuđinu (Ameriku), gdje rade većinom u »majni« (u rudniku). Kod kuće u glavnom ostaju starci, djeca i žene. Sav rad leži na ženi. Odgoj djece, rad u vrtovima, briga oko blaga u planini gdje imaju po koji komadić zemlje.

U jesen dolaze u Liku čitave kolone žena sa smokvama, groždem, bademima te to prodaju ili zamjenjuju za žito ili brašno. Put ih vodi preko Velebita. To je za ove siromašne žene križni put.

Jedino prevozno sredstvo je magarac. One koje imaju magarca ili mulu su u boljem položaju, ali one najbiježnije među njima zamjenjuju svojim slabim leđima — magarca. Teret iznosi 30—40 kg. Sad ovako uprćene veru se one golim velebitskim stazama. Najteži dio puta je dok ne dosegnu najviše gorsko bilo. Većinom se spuštaju preko Doca, Buljine i Štirovca nad Metlikom. Drugi put se spušta nad Počitelj. Nekoje silaze nad Divoselo. Sve u svemu tamo i amo stotinu km., 60 kg. težine, 25 sati hoda!

Kako je ovaj put naporan i težak najbolje znadu naši planinari, koji idu Velebitom s minimalnim teretom i sa dobrom okrepom, dok ove siromašne žene za vrijeme čitavoga toga napornoga puta pojedu komad proje i koju smokvu. Velebit je do mora gol i krševit, pun teških uspona, a sunce upravo nemilo grije i žeže. Nema nigdje hladovine za počinak. Zato one većinom pješače po noći, a tad su opet izvrgnute opasnosti, da se gdje ne survaju u velebitske ponore i provalije.

Sve bi to one lako izdržale da su izgledi za zaradu bolji, nego li danas. Kad se uzme u obzir da sve ne prodaju smokve iz svoga smokvika, grožđe iz svoga vinograda, nego da su one to kupile, pa onda to prodaju uz minimalnu cijenu. Kilogram smokava najviše dva dinara, prvo grožđe po 5 dinara, a kasnije po 2 do 3 dinara po kilogramu. Smokva ne može dugo stajati, jer se ukiseli pa su prinuđene da ih pošto poto prodaju, osobito za ružna vremena. Kad sve rasprodaju kupuju tad većinom ku-

kuruza (za palentu) kvartu po 55 dinara, opet se uprte i vraćaju se svojim kućama, da za osam dana ponove taj isti, daleki i teški put.

Upravo je nevjerojatno koliko te slabo hranjene, siromašne žene izdrže. Najdublji utisak ostavljaju na čovjeka ove sitne, mršave djevojčice. Skoro još djeca, ali sa brigama i radom se ne razlikuju od starijih žena i djevojaka.

Nakon obavljena posla kupe se one oko starog bunara na sredini trga. Izdaleka se još opaža modriilo njihovih sukanja, modrih kao more, osjeća se miris masline pomiješan mirisom kadulje i smreke. Uz mrmorenje bunarske vode čuje se njihov šapat, jadicovke o teškom životu, borbi za komad kruha, brizi za muža ili sina u tuđini, a one mlađe sjetno, neveselo pjevaju svoje pjesme, većinom o zemlji svojih težnji, o Americi, o Kanadi, gdje svaka od njih ima po nekog svoga.

Marija Balen-Bevandić
(Zagreb)

5. Porod na selu...

Najprirodnija, a i najplemenitija funkcija svake žene je materinstvo. Zato bi toj funkciji žene trebalo posvetiti najveću brigu i pažnju. U modernim državama se to i čini, jer znadu, da baš o toj funkciji žene ovisi pomlađivanje naroda. Prva i najvažnija stvar u toj brizi za majku, je svakako briga za pravilan porod. U tu svrhu postoje u gradovima posebne ustanove (sanatoriji, rodilišta i tome slično) sve s namjerom da se ženi olakša porod. U takvim ustanovama liječnici-specijalisti sa svim najmodernijim tekovinama i rezultatima medicinske nauke tog područja, nastoje ženi pomoći pri rađanju. I dok po gradovima niču takve ustanove, dotle selo ostaje i dalje zapušteno. Porodilje na selu, osobito u udaljenijim gorskim krajevima rađaju uz nevjerojatne okolnosti. Tu se ne zna za medicinu ni njezine tekovine. Tu još uvijek vlada vraćanje i praznovjerica. Higijena je nepoznata, čak i najosnovniji njezini principi. O stručnim pomagačima pri porodu nema ni govora. Žene se koriste iskustvom drugih žena, pri čemu veliku ulogu igraju vradžbine i čarobnjaštvo. Da kod toga dolazi vrlo često do infekcija, komplikacija pa i smrtnih slučajeva, govore nam najbolje statistike o pomoru porodilja...

Nikada ne ću zaboraviti jedan prizor, koji mi se usjekao duboko u srce, a koji je jasno pokazao, kako i na koji način rađa naša seljačka žena.

Bilo je to jednog lipanjskog dana, kada smo pošli na put. Naš je cilj Velebit. Još je rano. Sve spava. Ne čuje se čak ni onaj obligatni lavež pasa, koji inače budi naše mjesto u rana jutra. Magla se polako uzdiže nad rijekom, te se tek naslućuju daleki obrisi starca Velebita. Kako je samo zagonetan, pun tajna naš cilj — Velebit. Idemo nekako zamišljeni, još polusnjeni. Jutarnja studen nas pomalo osvježuje. Koracamo brže.

Pomalo se budi sve, oko nas. Srećemo prve pastire, dječake s crvenim ličkim kapicama na glavi, koji znatiželjno gledaju u nas i u naše uprte na leđima. A nekako kao da su im najviše pažnje zaokupile naše »bergštajgerice«.

S jedne i druge strane ceste pružila se »polja«. Oživjela su već. Na njima se vide silhuete ljudi kako marljivo rade na onom svom mršavom komadiću zemlje. Od nekud se čuje ono oteguto, bolno: oooj — — —, koje kao da oplakuje sve ono zlo i nepravde, što je proživjela, i koje dnevno proživljuje naša siromašna i kršna Lika.

Kraj kojim dalje prolazimo sve je pitomiji, prolazimo kraj rijeke, koja vijuga kao zmija. Već je pripeklo. Znoj curi potocima s nas. U jednom plićaku rijeke vidimo nekoliko seoskih derančića kako se zadovoljno praćakaju po vodi. Na tren im zavidimo, kako uživaju nesmetano sve blagodati majčice prirode. Ali samo na tren, jer nam pažnja zaokupljuje ona neprirodna mršavost dječja, pa veliki izbočeni trbusi, očiti znak slabe i nedovoljne prehrane.

Već smo na samom podnožju i sad počinje uspon. Penjali smo se tako oko tri sata, dok smo stigli do prvih »stanova«.

Umorni i žedni ulazimo u prvu kolibicu, da se napijemo vode. Kroz otvorena vrata vidi se nutrina kolibe: na sredini ognjište, nekoliko drvenih stolaca, stolica (stol, na kojemu se jede), slama u kutu, koja predstavlja niski ležaj i to je sve.

Na pragu nas dočekuje starica. Pozdravimo je i zamolimo za malo vode.

— Vode — čudi se ona — e dico moja, Bog bi je dao, ali mi je nemamo, dok ne pane kiša. Možete dobiti »kiseline« (kiselo mlijeko). Prijazna nam starica donosi pun čup kiseline. Pijemo pohlepno i gasimo žeđ.

Dok se tako krijepimo i odmaramo trže nas jedan bolni jauk. Jezovit, strašan, isprekidan. Jedan, za drugim. Zgledamo se. Otkud to stenjanje, tako bolno i jauci.

— To, znadete, moja nevista rađa — upućuje nas starica.

Rađa — u ovoj pustoši, daleko od svijeta, gdje nema ni pitke vode. Pozove me starica u kolibu. Sad tek ugledah u kutu kraj ognjišta, na kojem se je pušila kaša, na slami mladu ženu od kojih dvadesetak godina, kako se grči i previja. Mlado, lijepo, lice oblio je hladan znoj. Porodilja me gleda, tako bolno, moleći, kao da traži od mene pomoć.

— Jeste pozvali babicu? — upitam joj svekrvu.

Začudo me pogleda stara:

— Dite moje, mi sve rađamo bez babice i doktura. I ja sam tako i moja pokojna mater i baba. Tako će moja kćer i unuke. Jer mi nemamo za doktura i babicu i ti su daleko u gradu, a tko će se amo k nama penjati u ove stine, osim dokojnjaka, koji dolaze da razgledavaju ovu našu sirotinju.

Nakon kratke stanke počne porodilja opet bolno stenjati, a svekrva ju tješi i svaki čas trči do vrata i izviruje van.

— Bože moj što već nema kume Mande. Već je morala biti tu.

Naskoro bane u kolibu sitna, mršava ženica, okretna i žustra, kao i njezin jezičac.

— Dajte mi kumo malo masla — užurbano traži kuma Manda, maže si svoje crne, zemljom zamazane ruke i prilazi mladoj ženi.

S užasom gledamo one crne ruke, nokte pune blata. I žena vrši posao primalje. Bez najelementarnijih higijenskih uvjeta rađa se ovdje jedan novi čovjek.

Žena stenje, a kuma Manda nalaže:

— Brzo ovamo jednu bocu.

Gledam što će to biti. Pruža je porodilji, a ona sad mora da puše u bocu, jer će tako lakše radati. Kad ni to ne pomaže, meće porodilji pod glavu muške gaće, nekakve trave i nešto vraća, jer će tako lakše poroditi, a dotle je mladu ženu mijesila po krstima, trbuhu, natezala je, da je ona sve bolnije i bolnije jecala. Ne znam koliko dugo je to sve trajalo, kad je konačno ipak ugledao svijet jedan novi čovjek. Daleko od svijeta i ljudi u ovoj šumskoj pustoši i divljini.

I to je bila sreća, da je prošlo sve tako dobro, ali koliko puta i koliko žena zaglavi pri porodu radi pomanjkanja stručnjaka koji bi joj pomogli. Mnogoj i mnogoj ženi krivo je često neznanje i praznovjerje, ali glavni uzrok je bijeda i neimaština. Otkuda smoći sredstva da se plati babica ili eventualno i liječnik, kad se jedva skuca koji dinar za ono malo soli i brašna?!

Smrtni slučajevi pri porodu uslijed ovakvih primitivnih prilika, vrlo su česti pa se nameće pitanje, kako pomoći našim seljankama, koje su uza sve ostalo zlo, koje ih bije izložene i smrti pri porodima.

Kad se već ne može platiti jedna ispitana primalja, trebali bi oni koji su zato određeni, da u svakom selu drže nekoliko tečajeva za primalje.

Trebalo bi među seljankama izabrati nekoliko mladih, pametnih žena, razložiti im čitavu stvar, uputiti ih u najelementarnija pravila higijene i dati im uputstva kako treba postupati pri porodu. Onda bi ove mlade žene uputile svaku trudnu ženu što si treba pripremiti za sam porod, one bi vodile brigu da kojekakove babe-vračare ne dolaze k porodilji, vodile bi računa o tom da samo čiste i oprane mogu da prime dijete, a u slučaju teškog poroda da pozovu babicu ili liječnika.

Dakako, da bi se ovo moglo realizirati treba ne samo razumijevanja stručnjaka, nego i pomoći od samih suseljana, koji bi sa minimalnim izdatkom podmirili sve troškove oko nabavke onih najelementarnijih potrepština kao što su na pr. lizol, jod, itd.

Time bi pao broj smrtnih slučajeva kod poroda, postigla bi se svijest kod samih žena; pobijalo bi se gatanje i praznovjerica, a izbjegle bi se mnoge i mnoge tragedije seoskih porodilja.

Marija Balen-Bevandić
(Zagreb)

6. Gackom dolinom...

Jurimo kroz sniježno jutro dolje prema Gackom polju. Kako se ugodno doimlje oka promjena, koju izaziva ova ravnica nakon duge i dosadne vožnje kroz puste i krševite predjele srednje Like! Kako, nakon tolikog krša, ova ravnica djeluje pitomo, da joj ni surova sniježna odjeća ne može oteti izgled pitomosti i ljepote. Tu su i sela gušća. Gotovo se dotiču jedno drugoga. Ova na donjem dijelu polja sva su povezana međusobno, prelazeći jedno u drugo. Na prvi pogled opaža se odmah snažniji, bujniji život...

— Ove gole glavice — pripovijeda mi prijatelj Nina — što se dižu sa svih strana, bile su nekoć pod šumom, a cesta kojom prolazimo nalazila se još nedavno sva u hladu. Danas, na obje strane ni spomenka nekadašnjim šumama. Tek tu i tamo strši po koji zakrčljali jelić ili bukva, objesivši turobno svoje granje pod debelim naslagama snijega...

Putem srećemo košćate ličke seljake, Lešćarane, u domaćim prtenim i vunanim odjećama, s crven kapama ili šubarama. Na nogama im bijele vunene čarape i coklje (neke vrsti papuča opšivenih svinjećom ili goveđom kožom). U rukama oštre dugačke sjekire i po koji capin. To su oruđa, bez kojeg se ne da zamisliti ni jednog ovdašnjeg seljaka. Oruđa neophodno potrebna za šumski rad, koji je glavno vrelo prihoda u njihovom životu.

Ličko Lešće, naime, kao i gotovo sva ostala sela Gacke doline, upućena su na šumu, jer im zemlja nije u stanju osigurati život. Posjedi su daleko premaleni, da bi mogli prehraniti svijet.

Eto na primjer u cijelom Lešću imade svega jedan jedini seljak, koji može živjeti od same zemlje. Kakvo je stanje ratara u Gackoj dolini, najbolje će pokazati nekoliko statističkih podataka, koji govore rječitije nego li sva opisivanja: Općina

Sinac, koja se pretežnim dijelom nalazi na Gackom polju broji 1226 seljačkih gospodarstava. Od toga 81 gospodarstvo živi na posjedu od 0 do 1 ha zemlje; 310 gospodarstava posjeduje od 1 do 2 ha, 625 gospodarstava 2 do 5 ha, 181 gospodarstvo od 5 do 10 ha, a samo 26 njih ima 10 do 20 ha zemlje. Od toga broja 217 gospodarstava nema ni jedne glave stoke, 301 gospodarstvo nema ni jednog konja, 758 gospodarstava živi bez vola, a 592 bez i jedne ovce. Još je gore stanje s gospodarskim alatom i oruđem. U cijeloj toj općini imade svega 5 komada željeznih i 489 drvenih plugova. Prema tome 732 gospodarstva nema uopće svoga pluga, te ga mora posuđivati u selu; 742 gospodarstva nema uopće kola, a u cijeloj općini imade 3 vršilice.

Podjednako je stanje i u ostalim općinama.

I zato što zemlja ne može svojim prirodom prehraniti svijet ovoga kraja, on je upućen na šumu. Šuma mu jedina može bar donekle osigurati kakav-takav život, ona mu jedina pruža mogućnost, da dođe do novca, a preko njega do soli, petroleja i — što je najvažnije — do palente. Zato lički seljak ljubi šumu. Ona je njemu sve.

Šuma! Šuma! pusta lička šuma!

Slušao sam ih često, gdje govore o šumi. Tako sam slušao govoriti još jedino pomorce o moru... Toliko ljubavi, prirodne gotovo naivne ljubavi, toliko strepnje i bojazni za njezinu budućnost, razabirao sam u njihovim riječima.

A opravdana je ta bojazan. Jer ličke šume nestaje. Iz dana u dan. Jedan za drugim ogoljuje vršak za vrškom, glavica za glavicom, brdo za brdom. Mnogi stariji ljudi sjećaju se dana kada su sve goljeti, što se danas tako jezovito dižu, bile pokrivene stoljetnim hrastovima, vitkim jelama i čvrstim bukvama.

I pripovijedali su mi:

— A onda ti brate moj počeli stizati u našu Liku stranci i dizati po njoj pilane. Šuma je imovinska, narodna, ali im uprave davale cijele šume na sječu. A tuđinci ko tuđinci! Rezali šumu ne misleći na budućnost, ni na to, što će danas sutra ostati narodu. Padali po njoj kao skakavci i sjekli je bez reda, ništili je i tamanili... Nitko od njih nije pomišljao na pomlađivanje nego na to kako će što više koristi izbiti iz nje. Briga njih za Liku!...

I dok se tako na jednoj strani puštala lička šuma na milost i nemilost stranom kapitalu, koji uostalom i danas harači po tim šumama, dotle se na seljaka ljubomorno pazi, da ne zađe u šumu, da ne uzme otpatke, da ih proda i da si kupi palente. Paradoks, koji se ovdje penje do nevjerovatnosti!

Prisustvovao sam baš jučer jednom seljačkom sastanku, na kojem se raspravljalo među ostalim o problemu šuma. Seljaci vide neminovnu propast šuma, u koju vodi neracionalno gospodarstvo, ali su, sasvim razumljivo i opravdano protiv toga, da se na njihova leđa prebacuju posljedice dosadašnjeg rasipanja šumskog bogatstva.

Njima je šuma sve. Jedina mogućnost da dođu do novca, koji im je neophodno potreban jer ih ogromna većina kupuje preko pola godine hranu. To treba imati u vidu, i zato sve šablonske naredbe i odredbe o šumskim štetama ne će imati nikakva uspjeha, dok god se u prvome redu ne obustavi tamanjenje šume po pilanama, a u drugom redu dok se seljacima ne dade zarade investicijama, koje su ovim krajevima i te kako potrebne!

Imao sam prilike, sam na svoje oči gledati slučajeve, gdje u kući žena pristavi lonac vode na ognjište i čeka s četveropetero djece muža, koji je rano u jutro otišao u šumu, da posječe stablo i da proda trupac. Uspije li ga prodati, donijet će kući palente. Ne proda li ga, toga se dana u kući ne će jesti!

A kako je samo težak taj šumski posao! Težak i opasan. Obaranje stabala nije laka stvar. Treba za to snage i iskustva. Treba znati ocijeniti položaj stabla i prema njemu odrediti rad, da te onako ogroman i težak, pri padu ne zahvati i ne zdrobi u kašu. A onda kada je deblo oboreno i izgrađeno u trupac, onda tek dolazi najmučniji dio posla: svesti ga dolje u selo. I to tako da te ne vidi lugar, jer će ti ga zaplijeniti. Onda ode sva tvoja muka niz vodu, a s njome i iluzije tvoje djece, kojoj ćeš u podne mjesto vrećice brašna donijeti teško razočaranje...

Drvo se svozi iz šume »ojetom«, na konjima, koji se upregnu poda nj. Međutim mnogi — a većina ih je takva — koji nemaju konja, upregnu se sami pod trupac i vuku ga sami na sebi u selo.

Gledao sam često tako te snažne košćate ljude, kako se zadnjim naporom svojih snaga bore s trupcem. Brutalna je to i užasna borba, za koju treba jednako snage, koliko vještine,

iskustva i elastičnosti. Čovjek sav opasan debelim lancem vuče po onim neravnim stranama oboreno stablo, vuče ga napevši svaki i posljednji mišić, svaki i posljednji nerv, skoncentriravši svu pažnju, sve misli, sav životni instinkt na to, da ga gdje ne prevari trupac, da se ne omakne niza stranu, da divljom elementarnom snagom ne jurne niz padinu i da ga ne ponese sobom.

Na ovom putu sretosmo dvojicu takvih ljudi, gdje vuku trupce niz vlak. Upravo su ih svezli odozgo s vrha Marković Rudina do ceste. Primjetivši nas pomisliše, da idu šumari pa brže skočiše u stranu.

Zaustavismo saonice i stupismo s njima u razgovor. Stariji između njih čovjek podesetih godina, smeđeg poput zemlje lica na kojem je život i nemilosna borba izvorala duboke brazde, srdačno nas pozdravi, kada među nama prepozna Ninu. Ispod debela, gusta neuređenog brka, nasmija se tiho:

— E što ćeš brate moj, takav je život...

Rukovasko se i pođosmo dalje, a on prebaci preko ramena debeli teški lanac i baci se svom snagom naprijed. No trupac se ne makne. Zarije glavu naprijed u snijeg i ostade tako, kao da se inati. Seljak se povraća, upre čvrsto nogama o zemlju i baci se ponovno naprijed. Lanac se nape, a ogromno tijelo trupa drhtne i pokorivši se nevoljko snazi čovjeka krenu za njim... Još jedan časak i oboje se izgubi među drvljem poda cestom...

Šime Balen
(Zagreb)



Slapovi Gacke

VI. DALMATINSKA ZAGORA

1. U planinama iznad Splita...

Split, mondено (gospodsko) kupalište, jako kulturno i trgovačko središte, bojažljivo krije, u neposrednoj blizini svoga vrletnog planinskog zaleđa, tešku i gorku tajnu jednog ispaćenog i gladnog svijeta, na čijim iznemoglim životima bezbrižno i mirno počivaju temelji njegove snage. Split vrvi strancima, koji znatiželjno ispituju njegovu bogatu prošlost, sa zanimanjem promatraju starine i pale kožu na podatnoj toplini vrelog južnog sunca. A u večernjim satima, kad tama pali na nebu bezbroj zlatnih luči, a neki topli vjetrić drhće širokom pučinom morskom, započinju raspoloženja noći, praćena pjesmom, svirkom i plesom.

I u sve to vrijeme Split čuva svoju tajnu tako pomno, tako spretno, da nijednome od svih onih ljudi ne pada niti na kraj pameti, da u planinama tek nekoliko sati udaljeni od njih žive oni, koje se odreklo nezdravo shvaćanje naše socijalne sredine. Mnogi možda i znadu, ali ne mare. Ta među njima i onima tamo gore golemo je razlika. Jedni obuzeti svim životnim radostima, a drugi lišeni svega, što više željni zalogaja suhog hljeba.

Ne trebamo ići daleko, da stignemo do prvih kuća, koje nikada ne napušta bijeda. Pođimo samo iz Splita do Klisa, pa ćemo već tamo susresti prve predstavnike mukotrpnog života naše Dalmatinske Zagore.

Bijeda i neimaština izbija iz njihovih pustih domova, glad više iz blijedo-žutih lica i upalih očiju bez sjaja, a iznemoglost se očituje na tjelesima koje se od slabosti spotiču na svakom koraku.

Možda ne bi pogriješili, kad bi za najizrazitijeg predstavnika života Dalmatinske Zagore uzeli ženu u času kad strpljivo koraca pod bremenom trnja (neka vrst zelenog granja za

ogradu vrtova), koje je tako golemo i teško, da se pod njim posve izgubi njezin slabašni lik. A da nadopunimo ovu sliku, moramo znati još strašniju istinu, da je ta ista žena ustala kadgod i prije ponoći, hodala sate i sate strmim planinskim puteljcima, da stigne do jutra u grad i da proda svoje breme za bi-jednih deset do petnaest dinara, od kojih se još pred kratko vrijeme plaćala gradska uvoznina splitskoj općini. Kraj toga moramo misliti i na to, da je za jednim bremenom trnja lutala planinom čitavi dan, prije no što ga je nabrala.

Ili ovaj slučaj, ništa lakši, ništa utješniji. Podne je. Vruće ljetno sunce pali do iznemoglosti jednako ljude, ispucalu zemlju i rijetku uvelu zelen.

Na rubu široke bijele ceste sjedi na kamenu žena selja-kinja, po odjeći sudeći Dalmatinka iz Zagore. Plače zdvojno, gotovo rida.

»Što se dogodilo«, prilazim pitajući.

Umorne lične crte malo se smiruju, a dobre modre oči gledaju iznenađeno. Kroz jecaje počinje da priča: Ustala je oko 11 sati noću i zaputila se u grad, da proda 8 jaja i da kupi kruha, jer se boji da joj djeca ne umro od gladi. Dom joj je daleko u planini, tako daleko, da treba do grada 7 sati hoda. Čitavog jučerašnjeg dana nije okusila ni zalogaja pure, pa ovako gladnu svladala je slabina, zapela je opankom o kamen, pala i razbila jaja, već negdje u blizini grada. Dalje ne može što od glada, što opet od crne i teške pomisli da će doći kući bez kruha.

To je tek jedan primjer od bezbroj onih isto tako teških, a možda još i težih, koje možemo susresti na svakom koraku po pustim planinama Zagore.

No podimo dalje od Klisa prema unutrašnjosti, da vidimo kako žive i da ispitamo tužne njihove prilike.

Široke bijele ceste odmakle se u nedogled. S obje strane kamen i golet, tek rijetko gdje se vidi po koja uvela travka ili suhi list. Kako je teško razumjeti, da se čitava krda ovaca mogu nahraniti s nekoliko šačica polusuhe trave! I uzalud se pitamo od čega žive ovi ljudi, od čega njihova stoka. Zar kamen jedu? Ta sve je ondje pusto i ništa nema do li kamen na kamenu, kud nam oko segne. Približujemo se selu. Dugopolje. Smjestilo se uz cestu, a u pozadini mu se koči pusta i gola Mosor-planina. Uz samo selo raste nešto sirotinjskog drveća,

gdjekoji sitan grmić i po koja smokva, kojoj obraše plod još posve zelen. A malena, nebično malena polja ogradena zidom pomno čuvaju slabo uzrasao ječam i sitne kukuruze s još manjim kržljavim klipovima. S kukuruzovih stabljika i klipova pokidaše lišće, kako bi pod jakim suncem što prije dozrili, da ih mogu samljeti za puru.

[Za dobre godine doteče hrane dva do tri mjeseca po žetvi. Poslije se kod njih ne vidi čitave godine kruha. Tko može, kupuje kukuruzno brašno za puru i sretni su ako je imade uvijek toliko, da se je mogu nasititi.

Pšenični kruh, začini, meso i slična jela jedu se u godini jednom i to na Božić i u one rijetke dane, kad slavi koja kuća svadbu ili karmine (posmrtno gozbe).

Ali, imade dana, i to mnogo dana u godini, kad nema ni mrvice pure, kad nema nigdje ničesa, da se utaži strašna i bi-jedna glad. Takove su čitave zime i rana proljeća, koja su redovito gladna i željna, jako željna zalogaja nezačinjene pure. A kasnije kad proklinju rijetke mlade trave između pustog kamena, sakupljaju se, pare vrućom vodom i tako jedu.]

Jedino što im za dobre godine prilično urodi, to su vinogradi. Ali je opet zlo u tome, što mogu u jesen prodati tek nešto grožđa uz bolje cijene, dok im vino poprečno ostaje ili ga prodaju pod ništa. Upravo uslijed toga u Dugopolju ljudi uživaju veoma mnogo alkohola, svi bez razlike, pa čak i djeca.

Prema poprečnom gladovanju, neobično iznenađuje pojava nerazumljivo obilnih gozbi u slučaju svadbe ili karmina, kada se potroši više nego inače čitave godine.

[Jedan seljak navodi potrošak kod bogatog gazde prigodom karmina, gdje se pojede: 4 pršuta, 2—4 brava (ovna) i 1 govedo, a popije 10—15 hl. vina. Kad siromah umre, mora rodbina također pripremiti dosta hrane i pića, jer u protivnom slučaju ne će nitko doći na pokop.]

Ova neuravnoteživost koja u prvi čas iznenađuje, zapravo je posljedica stalnog gladovanja, koje onda u rijetkim prilikama daje oduška na ovaj način.

Za ljetnih mjeseci kad se nađe donekle nešto one jadne hrane, muči poprečno čitavu Dalmatinsku Zagoru drugo zlo, jednako teško kao i glad, a to je žeđa. Ustajala mutna i nezdrava voda iz cisterna, dijeli se točno u malim količinama među narod.

A kako je strašno, upravo jezivo, kad se proširi po kojem od tih sela vijest: Nestaje vode. Još samo nekoliko dana dobit će se i to još u manjim količinama. A onda? Strah, nemirne noći i željno čekanje kiše, koja obično ne dolazi. Sunce i dalje pali, puca usijan kamen i sumorno drijema zakrčljalo drveće i uvele trave.

Ljudi jauču i stenju...

Što oni mogu tome, ako im se tijelo crni od prljavštine, a onih nekoliko platnenih krpa, što ih pokrivaju, ne razlikuju se opet prljavštinom od tijela.

Tako izgleda njihova svakidašnjica, tako su navikli kroz dugi patnički život. Za bolje ne znaju, pa misle da mora biti tako.

A onda, kad se podijele posljednje količine vode, upreže se slaba kljusad u teška drvena kola, da se sate i sate vozi do mjesta, gdje se može dobiti koje bure i opet mutne, prljave i nezdrave vode. I takova se onda kao nešto naročito dragocjena vozi kući, gdje već na nju nestrpljivo čeka bezbroj žednih usta.

Posjeti li tko god u takove dane, kad se novim količinama »svježje vode« opskrbljuju kuće, njihovo selo, najljepša dobrodošlica i najveći dar što ga u svojoj neimaštini mogu ponuditi, jest voda.

Dogodi li se da je ponuđena voda slučajno u staklenoj čaši, ispitujemo s kobnom slutnjom tekućinu, u kojoj pliva bezbroj sitnih organskih i anorganskih tvari, a ovi je ljudi nazivaju »pitkom vodom« i sretni su, ako je upće imadu.

Kako čudno djeluje činjenica: selo Dalmatinske Zagore, 18 km udaljeno od Splita je sretno, da može utažiti žeđ na način kako smo gore opisali, dok se u samom Splitu ne razmišlja mnogo isteče li iz vodovoda i 50 litara hladne, zdrave i okrepljujuće vode samo na to, da se temeljito može rashladiti jedna litra vina.

Ne treba naročito naglašivati da su dani, u koje padne kiša, za ove krajeve što oskudijevaju vodom, neobično velike svečanosti. Sami pričaju ovako: Kada iza duge i velike suše nenadano zastru oblaci nebo i prve kaplje kiše padnu na ispućani kamen, napuštamo naše kuće, da s otvorenim usnama sačekamo dugo i željno očekivani dar neba — kišu. Kaplju za kapljom požudno dočekuju vrela i žedna usta i krijepe dugo paćeno tijelo hladnim skupocjenim napitkom.

No ovo su tek isječci ovog bijednog života, možda najgori i najjači, ali opet nisu zaokruženi život. Hoćemo li dobiti vjernu sliku života, ovih ljudi, valja nam poći dalje i prikazati još neke tipične momente, koji će povećati i ujedno zaokružiti pojam ove goleme bijede.

Iz svega prije opisanog možemo naslutiti, da su svakodnevni gosti ovih krajeva glad, žeđa, bijeda i krajna neimaština. Dodamo li k tome zapuštenost i potpuno neznanje iz najprimitivnijeg znanja potrebnog za svagdašnji život, možemo najlakše uočiti život, kakav se odvija u ovim krajevima.

Razlike između bogatog, srednje imućnog i siromašnog seljaka, gotovo se i ne zapađaju. Lakše bi ih se svrstalo u jednu grupu i ocijenilo sve kao jednako siromašne. Možda u stvarnosti i nije tako, ali nas na to upućuje veoma nizak standart života, koji se opaža kao općenita pojava svih ovih krajeva. Međutim siromaštvo je zapravo rezultat krajnjeg neznanja, neprosvjećenosti i zapuštenosti. Kad bi se jednom počelo pametno i sustavno gospodariti i s onim što se može odgojiti na onom tlu, kroz stanovito vremensko razdoblje, slika današnjeg primitivnog života sasvim bi nestala.

No ipak za ovu potpunu zaostalost, koliko gospodarsku, toliko i duhovnu, ne može se nikako okrivljavati sam narod, premda mnogi tvrde, da pravi uzročnici ove bijede leže u samom njihovom mentalitetu, koji je sklon nemarnosti i lijenosti. Tako bi se možda moglo zaključiti kod površnog gledanja, kad promatramo koga između njih, kako umorno stoji ili sjedi, šutke gleda preda se ili bezvoljno nekome nešto priča.

Jedan od tih uzroka, bliz nam je i razumljiv, te ćemo ga lako pogoditi, a uzrokovan je potpunom iznemoglosti njihovih organizama, uslijed veoma loše ishrane ili bolje reći stalnog gladovanja kroz čitav život.

Drugi je uzrok dublji i valja ga tražiti izvan njihovih ličnosti, zapravo u dalekoj prošlosti, koja je uvjetovala i odredila pravac njihovog razvoja, a ovisilo je o utjecaju onih, koji su u različna vremenska razdoblja gospodarili ovim krajevima.

Rezultati takova gospodarstva očituju se najbolje danas u svoj svojoj negativnosti, a ispoljuju se s jedne strane u potpunom neznanju, a druge opet u neizrađenoj ličnosti, koja još suviše živo proživljuje prošlost. Nije onda čudo, ako nala-

zimo još i danas čitava sela koja žive posve primitivnim životom pračovjeka.

Spomenuto Dugopolje je selo, koje se još uvijek ne može uvrstiti u red najzaostalijih, a ipak nam u glavnom može poslužiti kao vjeran odraz života svih ostalih sela.

Selo se raspada na tri dijela. U jednom žive najimućniji, u drugom srednje imućni, dok je u trećem i ujedno najvećem dijelu zastupana potpuna sirotinja.

Imućstvene razlike se vide jedino po veličini kuće, koja kod prvih i ujedno najmanje zastupanih predstavlja zapravo čitavu imovinu.

Kod srednje imućnih su kuće nešto lošije, dok kod onih najsiromašnijih prostorije za stanovanje ne može se više nazvati kućom, jer liči više jazbini ili u najboljem slučaju špilji kakvog pustinjaka.

Dok smo u sjevernijim našim krajevima navikli gledati potpunu sirotinju po selima tek u veoma malenom omjeru prema imućnijim, dotle je ovdje sirotinja pretežna, a imućniji tek pojedinačna pojava.

Spomenuli smo da su kuće imućnih ujedno i čitava njihova faktična imovina, pa ćemo se zato zaustaviti na samom vanjskom izgledu, kao i unutarjem uređenju.

Poprečno sve zgrade su građene od kamena. Kuće imućnijih, naročito one koje su izgrađene u novije vrijeme, podignute su na sprat, a vanjski izgled odaje ugodan dojam ljetnikovca. U prizemlju je smješteno blago, sa čitavim gospodarskim inventarom, dok na spratu stanuju ljudi. O samom kućnom namještaju ne može se mnogo govoriti, jer ga zapravo i nema. Nađe se po koji stol, klupa, škrinja i otvoreno ognjište, kojih još uvijek najviše ima. Kreveti su rijetki. Spava se u većini slučajeva na podu, po kojemu se prostru strunjače, gola slama ili ništa.

Hrana je s malim razlikama oskudna i to poprečno onakova, kako smo je već prije izložili.

Pređemo li sada od ovih najimućnijih k najsiromašnijima, položaj srednje imućnih će se sâm objasniti rezultatom razlike prvih i trećih.

→ [Rekli smo već prije, da kuće najsiromašnijih ne naliče uopće ljudskim stanovima, pa ćemo pokušati ocrtati takovu jednu prostoriju, u kojoj redovito živi od 8—12 članova jedne

obitelji. Načinjene su od kamenih ploča, sastavljenih na najprimitivniji način. Visina im redovito ne prelazi 2 metra. Na jednoj strani je malen otvor koji služi umjesto prozora, a zimi se zatvara. Dalje je otvor kroz koje se ulazi u prostoriju, dakle vrata, koja su ljeti uvijek otvorena, dok se zimi na taj otvor prislanja po nekoliko na najprimitivniji način zabijenih dasaka.]

Ulazeći u prostoriju, novajlija se u prvi čas ne snalazi uslijed tame i dima koji suklja s otvorenog ognjišta i nemilosrdno izjeda oči. Ali malo po malo kroz mrak i dim, počinju se razabirati obrisi čitave unutrašnjosti.

Nema riječi koje bi mogle dosta vjerno ocrtati svu tu strahotu u kojoj žive ljudi i rađaju se novi naraštaji da nastave isti život.

Prelazeći tako iz kuće u kuću, idemo napred uvijek s novom nadom da ćemo ugledati ipak već jednom nešto drugačije — bolje. No istom što stupimo na prag druge kuće, dolaze razočaranja, jer pred našim očima ponavljaju se isti prizori, s čestim varijacijama na gore, teže i bjednije.

[Čitava se kuća sastoji obično od jedne prostorije. Na jednom kraju nalazi se tako zvani krevet, sabijen od nekoliko greda i u najboljem slučaju prekriven slamom. Za oštrije zime, kad nestane hrane za blago, znade se dogoditi, da se slama malo po malo izvlači i daje blagu, a ljudi spavaju u zimi na golom drvu.

Podalje je sličan krevet za djecu, samo u mnogo gore položaju. Dječji krevet stoji na visoko sabijenim drvenim nogama, a pod stropom prevučeni su prutovi na kojima spava živad. Jedna strana kuće, koja otpada na domaće životinje (krave, ovce, svinje) odijeljena je niskom pleterastom ogradom od ostalog prostora za ljude. Na sredini je pocrnjelo ognjište, a nedaleko njega kup gnoja, koji se ondje s vremenom nagomila od čišćenja blaga.]

Ponavljamo i opet: ovo se mora vidjeti i upoznati, jer nema riječi kojima bi se dala opisati ovakova bijeda ili bolje reći zaostalost. O nekoj prosvjeti, kao i društvenoj vrijednosti žene ne može se uopće govoriti.

U običaju, po kojemu je ženama sramota učiti čitati i pisati najjasnije su prikazane prilike one sredine. [Žena ima manje značenje od domaćih životinja i ako umre, ne žali se za njom. Žene rađaju 5—6 djece, a kako za pobačaj ne znaju,

!!
4
bijeda ih nagoni na strašan čin, gotovo životinjske brutalnosti. Kad žena izrodi jedan stanoviti broj djece, na koje misli da će ih moći barem nekako othraniti, odlučuje, da ih više ne će imati. Prepuštena sama sebi i vlastitom neznanju, ponavlja usprkos čvrstog zaključka novi neželjeni čin rađanja. Iza toga stavlja dijete u kolijevku, pokriva ga vunanim ćebetima (6—8 komada) i ostavlja tako nekoliko vremena, dok se ne zaduši. Tvrde da se to događa prosječno kod 20 posto poroda.

Sve su to pojave koje se zbivaju u neposrednoj blizini Splita, i bijelih vijugavih cesta, na kojima se nadmeću bijesnom bezbrižnom jurnjavom najluksusniji inozemni i tuzemni automobili. Pitam se, gdje su oni koji su pozvani, da tu nevolju liječe i uklone?

Zlata Perlić

(Šandrovac kraj Bjelovara)

2. Zaboravljena trogirsko Zagora ...

— Divni su vaši krajevi! Čudesna ljepota! — govorio nam je ushićeno prijatelj Holandez, koji nas je vozio svojim automobilom cestom od Trogira prema Zagori. Jurili smo kroz zaseoke Segeta. Dolje, duboko pod nama, kao na dlanu ležala su Kaštela, Trogir i načičkani otoci; u daljini su se nazirali vrhunci otoka Visa.

— Strpite se još malo, vidjet ćete i druga veća čudesa — odgovorio mu je ljubazni Trogiranin, naš vođa puta.

Projurili smo preko brdskog prevoja i živopisna rivijera je za čas iščezla. Cesta vodi kroz sivu krševitu pustoš. U zraku lepršaju sitne sniježne pahuljice i tope se na oknima automobila. Prvi pravi zimski dan u ovoj godini. Na malim lokvama pokraj ceste uhvatila se bijela ledena kora. U automobilu je toplo, mala električna peć ugodno grije.

Po brežuljcima i podnožju brda veliki prostori su ograđeni zidovima, a na mnogim mjestima leže velike hrpe kamenja. Naši vrijedni seljaci bore se žilavo i pošteno za svoje »mjesto pod suncem«, otimaju prirodi koja je prema njima bila vrlo škrt, otimaju kršu. Male zelene oaze u sivoj brdskoj pustinji su nekada možda i mogle, bar donekle, opskrbiti hranom svoje stanovnike, ali narod se je već odavna toliko namnožio, koliko zemlja ne može prehraniti. Trebalo je oteti kršu svaku krpicu zemlje, iskrčiti stijene, pretražiti čitava brda iskopati svaki grumen, prenijeti ga u vreći ili košu i nasuti tamo gdje su stijene iskrčene. Sva brda Dalmatinske Zagore, Like i Hercegovine su tako ozidana, s malim terasama nasutim zemljom, natopljenom seljačkim znojem. Koliko je milijuna radnih dana upotrebljeno za krčenje krša? I kineski zid i egipatske piramide bile bi zasjenjene, da je sva ta stoljetna energija bila upotrebljena za stvaranje jednog grandioznog djela..

Prelazimo na lošu seosku cestu, desno i lijevo ostaju male kućice sela Blizne. Vozimo sporije i kolima pritrčava stariji seljak:

— Idete li u Mitlovinovac?

— Idemo.

— Molim vas, primite i mene do Mitlovinovca.

Otvorili smo vrata i seljak je ušao.

— Oho, kod vas je toplo! — rekao je i zadovoljno protrljao ruke. — Evo zime, evo naše nevolje!

Na ramenu je nosio pušku dvocijevku.

— A vi se vraćate iz lova? — pitam ga.

— Mislio sam da ću naći zeca, ali nisam nijednog ni vidio. Ne može ni zec živjeti od ovog kamena.

Na desnoj strani nešto dolje od ceste ugledali smo veću lokvu.

— Pogledajte onu lokvu — upozorava nas seljak — tu vodu pijemo zajedno s blagom.

Zaustavljamo auto.

Lokva se nalazi na dnu male doline s kosim stranama. U manjim pokrajnim lokvama guste zelene žabokrečine. Gledam veći dio lokve, odakle se napaja stoka i ljudi. Teško je odrediti boju te ustajale smradne bare, ne znam je li to tamno-zelena, crna ili modra boja. I tu gadnu vodurinu, čiji se zadah osjeća i na većoj udaljenosti, piju ljudi zajedno sa stokom. Prvenstvo ima naravno stoka, jer se ljeti događa da lokva presuši, a blago bez vode ugiba.

Tužno bleje ovce i muču male, mršave i uprljane krave, kojima bi čovjek mogao objesiti uprtnjaču na ispali kuk, bleji i muče žedno blago, njuši smrdljivu lokvu i ne pije odmah; blago njuši ponovno, po nekoliko puta, skanjuje se, kao da osjeća da će se napiti otrova, a onda se sa skoro ljudskom resignacijom požudna napaja. Čovjek se mora sažaliti nad stokom, kad čuje ono tužno blejanje ovaca i mukanje krava. A kad se blago napoji, na zemlju se bace čobani i, navikli na to bez skanjivanja, piju vodu — tamnu kao tinta.

Godinama, a možda i stoljećima, služi ta lokva i mnoge druge za napajanje blaga i ljudi. Blago gnoji obale lokve, a voda poslije kiše nosi gnoj niz strme obale u lokvu, gdje se taloži na dnu. U ovoj velikoj lokvi ima sigurno desetak vagona gnoja i od njega je voda dobila tamnu boju.

— Trujemo se i mi i blago — kaže nam naš suputnik seljak. Nemamo dovoljno vode ni za piće, a na održavanje čistoće bez vode ne možemo ni misliti.

Jedanaest sela Trogirske Zagore sa 10.438 stanovnika nema n jedne jedine čatrnje, piju svi iz lokava s blagom. U tim selima je potrebno 26 čatrnja. Neke su počeli graditi pred izbore 1935. a od tada... ni makac! U svima ostalim selima nema dovoljnog broja čatrnja.

Nastavljamo put i uskoro stižemo u Mitlovinovac, gdje smo se zaustavili u sredini sela. Odmah nas okružuju djeca, a za njima dolaze i odrasli. Izlazimo iz toplog automobila i počinjemo drhtati od studeni.

Na hladnoći od 7 stupnjeva Celzijevih ispod ništice oko nas se okupilo desetak dječaka i djevojčica, odjevenih samo u košuljice. Dvoje ili troje imalo je samo još poneke dijelove odjeće, ostali svi bosi, gologlavi, u prljavim, crnim i nikada opranim košuljicama, sa zakrpom na zakrpi. Stoje nedužna djeca, pomodрила od studeni, i gledaju velikim očima auto i nas. Neki su tek prohodali, samo dvoje od prisutne djece su nešto veći, jer od šest godina postaju već čobani i vode ovce po mršavim pašnjacima u brdima. Djeca su po cijelom tijelu, udovima i licu u doslovnom smislu te riječi ulijepljena skorenom prljavštinom, tu koru možete strugati. Mršava su i blijeda, a na mjestima na obrazima, gdje su inače dobro hranjena djeca rumena kao jabuke, neki imaju zelene mrlje.

— Od čega su zeleni?



Na —7° Celzija...

— Valjda od trave, kad se samo travom hrane.

Mislite od povrća?

— Ne, mislim pravu travu. Ima nekih vrsti trave, koje se mogu kuhati i jesti, jer povrća nema dovoljno.

Ova djeca su daleko od željezničke pruge, gdje drugi njihovi sretniji vršnjaci mogu prosi, nisu nikada prosili, nemaju od koga, ali jedan trogodišnji dječak je sam od sebe pružio drhćuću ruku, a za njim svi ostali. Bez glasa, bez molbe, na studeni se treslo desetak malih ispruženih prljavih ruku...

Dali smo svakome, ali oni ostaju i dalje oko nas, znatiželjni su; ne dolazi auto svaki dan u Mitlovinovac, ne dolazi često ni mjesecima. One najmanje su stariji potjerali u kuće.

— Vode nam treba, vode! Gledajte našu djecu, gledajte kakva su neoprana. Do prve lokve moramo ići po dva sata hoda tamo i natrag, da donesemo onaj otrov. S tom vodom iz lokve mijesimo kruh i kuhamo, za umivanje nam ne dotekne. Djeca nam umiru od prljavštine.

Prema podacima zdravstvenih ustanova, u Trogirskoj Zagori umire šezdeset od sto djece do pet godina starosti. U tolikom užasnom velikom broju umiru zbog strašnih higijenskih prilika, nečistoće i slabe ishrane.

— Svi mi umiremo nevino, kad ne bi morali umirati — kaže stariji seljak.

U Mitlovinovac smo stigli malo poslije jedanaest sati prije podne, a zadržali smo se sve do dva poslije podne. Sa seljacima smo ulazili u njihove domove u vrijeme objeda. Nigdje se nije ništa kuhalo, čeljad nije objedovala.

— Jedemo u jutro i na večer prije spavanja, ako ima šta — objašnjava nam jedan domaćin na putu do njegove kuće.

Ulazimo u kuću, koja je izgrađena bez žbuke, sa zidovima iz kojih ispada kamenje. Iz kuće se može gledati napolje, kroz rupe među kamenjem. Krov je napravljen od nabacanog granja s lišćem, malo slame i drača; rjeđi su krovovi ovdašnjih seoskih kuća, koji su pokriveni kamenim pločama.

— Propušta li kišu?

— Pada, pada, i kroz krovinu i kroz zidove. Zimi, kad pada snijeg, probudimo se koji put i pod snijegom.

Cijela mala kuća je jedna prostorija, u kojoj osam članova obitelji stanuje zajedno s nekoliko ovaca i mršavim prašetom, koje rokče kod ognjišta.

Pod je od zemlje, onako kako se je zateklo kad je kuća građena, a djelomično izviruje stijena, kao u brdu. Ognjište je u jednom kutu, na zemlji, ograđeno samo s kamenjem. S motke pod krovom visi lanac, na čijem donjem kraju je kuka, na koju se vješa lonac, kad treba skuhati hranu. Na ognjištu je tinjala slaba vatra, dim je ispunjavao čitavu kuću i grizao oči. Iznad ognjišta nije visio lonac, a bilo je upravo podne. Žena je sjedila kraj ognjišta, djeca su se grijala i sjedila u pepelu.

U drugom kutu malo prljave slame, koja je postelja cijeloj obitelji. Nema nikakvog namještaja, rublja ni posuda. Malo drveno bure žena uprti na leđa, veže ga konopom i u njemu nosi vodu iz lokve, a lonac služi za kuhanje. Nekoliko drvenih žlica — i to je sve. I još samo plitka posuda za pečenje kruha. Drugo ništa.

Holandez gleda potišteno i pita:

— Kako mogu u opće živjeti?

Bio je dugo godina u holandeskim kolonijama, u Indiji i drugdje:

— Nigdje nisam vidio nešto slična! — rekao je kada smo izašli.

Mladi seljak nas vodi u svoju kuću. Kršan je i snažan, mislili smo da će u njegovom domu biti bolje, ali je jednako i tamo, kao i u onom prvom i svima drugima. I šuplji zidovi i zadimljeno ognjište. Za razliku imao je nisku postelju od sklepanih dasaka na podu, punu slame i na njoj pokrivač, muntap, od kostrijeti kojim se pokrivaju seljački konji. U prljavoj slami na postelji nekoliko komada rodakve, koja će biti pripravljena za večeru, na zemlji u blatu malo repe. Mladi domaćin ima šestero male djece, koja su se iskupila oko majke kod ognjišta. Tanke i mokre grančice drače cvrlje, pište i dime na ognjištu, slabašni plavi plamićak svaki čas trne, a najstariji sedmogodišnji sin puše, sav zaprašen pepelom po kosi. Žena sjedi i doji najmlađe.

— O, vama će imati ko da pomaže u poslu.

— Pomažu oni i sada. Nije kod nas na selu kao kod vas u gradu, naša djeca počinju raditi od tri godine.

— Šta mogu raditi tako nejaka djeca?

— Mogu mnogo, a kad bi se imalo šta raditi i obrađivati, mogli bi i više nego što sada urade. Najmlađe, ono napršče,

žena ponese na njivu i stavi u slamu, da ga može paziti; dok ona zajedno sa mnom i ovo troje veće djece radi. Krčimo kamen, a djeca od tri godine mogu pomoći, nose kamen u stranu. Naša djeca se igraju samo do treće godine, poslije toga moraju već pomagati u polju, nositi kamenje. Ono dvoje mlađih od jedne i po i dvije i po godine ostavimo kod kuće, oni se mogu igrati. Da ne bi plakali i da ne izgladne, ispržimo za njih dvije šake ječma i to pomiješamo na ognjištu s pepelom, da traže i da se tako zabavljaju cijelog dana, dok se mi ne vratimo. Tako čeprkaju po pepelu i zoblju prženi ječam.



Tek je u trećoj godini a već radi

Žena je nadojila svoje čedo, njhala ga na koljenima i pjevušila prastaru monotonu uspavanku. Mlada je, ima dvadeset i pet godina, ali izgleda kao da ima četrdeset i pet, i više. Mršavo lice naborano, žuto, ispijeno i izmučeno. Dijete je usnulo i ona ga je brižno umotala u jednu jedinu prljavu krp. Položila ga je u male jasle napunjene slamom i slamom ga pokrila.

Tek što je to učinila, javilo se drugo dvoje plačnim glasom: »Kruva!« Otac je izvadio od nekud ispod slame kruh sličan kamenjoj ploči i odrezao tanke kriške. Djeca su halapljivo gutala, skoro i ne žvaćući. Reže i nama komadiće, jedemo. Slabo pečeni i ne uskisli kruh od loše mljevenog ječma izgleda kao masa napravljena od piljevine i vode; neslan, bez okusa je i bez mirisa kruha. U ustima se topi, jer je prepun vode, ali se teško guta, lijepi se za nepce i za jednjak.

Ovaj kruh je kemijski analiziran i ustanovljeno je da ima 61 posto vode, dok obični pšenični kruh smije imati najviše 35 posto vode. Omjer drugih hranivih sastavnih dijelova je još slabiji. A kruh je glavna hrana naših seljaka. Osim kruha jedu rodakvu, repu i kupus, a kad ima nezamašćene pure, onda je to veliki blagdan. Bogatijom se smatra ona obitelj, koja može malo zamastiti jelo bravljim lojem.

Na poticaj zdravstvenih vlasti jedan seoski mladić, koji je slučajno pismen i služio je vojsku, vodio je kroz 40 dana za plaću strogo kontrolirani dnevnik o hrani i radu svoje obitelji od 7 članova. Evo nekoliko stavaka iz tog dnevnika:

»25. XI. Ustajanje u 4,50 sati. Išli smo krčiti. Imali smo za ručak malo kruva i za večeru malo kupusa. Pošli smo spavati u 8,10 sati.«

»13. I. Ustajanje u 6,15. Ovi se misec nije moglo raditi ništa, nego samo isti i zepsti. Za ručak smo imali malo rodakve, za večeru pomalo kruva. Spavanje u 9 i 15.«

»26. I. Ustajanje u 4,34. Kopali smo tri obitelji i usijali smo dva kila žita. Imali smo za ručak pure 1 kg i 65 dkg, a za večeru blitve i po malo kruva. Idemo na spavanje u 9,8.«

Sve navedene i strogo kontrolirane mjere hrane su kemijski analizirane i ustanovljeno je koliko kalorija sadrže. Tako je ustanovljeno da je ta obitelj od sedam članova u neke dane trošila hrane sa ukupno oko 7000 kalorija za svih sedam članova. Svakom čovjeku, koji tjelesno naporno radi, kao što rade oni, potrebno je i preko 3000 kalorija, veliki broj kalorija potreban je i djeci u razvitku. Kako ostaju u opće na životu s tako slabom ishranom, to ostaje tajna, to je fenomen naše Zagore...

Pozdravljamo se sa seljacima i vraćamo se natrag u Bliznu, gdje su prilike potpuno iste kao i u Mitlovinovcu, možda još i gore.

Putem susrećemo male polugole čobane, vide na automobilu holandesku crveno-bijelo-plavu zastavicu i kliču: »Živio Maček!« Mašu nam na pozdrav. Uskoro dolazimo u Bliznu, selo sa 643 stanovnika, bez vode i bez škole. Djeca prljava i bolesna izgleda. U Blizni je bilo nekoliko slučajeva gube; gubavci su bili u selu osam godina, dok nisu konačno internirani u Zavod za leprozne bolesnike kod Sarajeva.

— Čudimo se što svi ne ogubavimo, kad moramo ovako živjeti — tuže nam se seljaci pred malom seoskom kavanicom »Mamut«. U susjednom selu, od kad su dobili čatrnju, djeca ne umiru više onako kao kod nas (60 posto do pete godine!). Mi više i ne očekujemo nikakvog dobra. K nama niko ne zalazi, a kad idemo u grad da prodamo ono crkavice šta i nama treba, a što moramo prodati da kupimo potrebnije stvari, onda trgovci u gradu gledaju da nas saderu.

Za čas se je iskupio oko nas veliki krug seljaka i svaki želi da se bar izjada.

— Mi smo bez puta, bez nogu smo; bez škole smo, bez očiju smo; bez vode smo, živimo gore nego blago. Ovo je sramota za cili svit. Od Mitla do Rastovca potrebno nam je 900 metara puta, jer sada ne može ni koza proći. Zatvoreni smo kao u jamu, a mogli bi bar nešto vina prodati, kad bi imali taj put. Mi bi dali besplatno radnu snagu, treba nam samo 30.000 dinara za prah, za mine. A treba nam i cesta od Mitla do Kruševa. Ne znamo hoćemo li to ikada dobiti.

— Prije samo sadili u našoj Zagori 10 miliona strukova duhana, sada nam je odobreno samo dva miliona. Kažu da sada duhan bolje uspijeva u Vojvodini. U Ameriku ne možemo ići, duhan ne možemo saditi.

— Moramo platiti 2400 dinara dužnog poreza, a sve mi sada vrijedi 1000 dinara.

Pitam ih je li ko od njih pismen. Ni jedan jedini, pa ni djeca koja su inače »školski obveznici«. U trinaest sela Trogirske Zagore nema ni jedne škole, a potrebno ih je petnaest.

— Bez škole živimo gore nego što bi morali — uviđa mlađi nepismeni seljak.

— Da nam bar dadu sjemeni, da imamo što zasijati.

Jedan temperamentni starčić kaže:

— Neka nam uzme općina ili država sve preda se, neka nas rani i da' nam rada, pa joj dajemo sve.

— Trebala bi nama vabrika, sramota je da naši momci ginu u rudnicima u Americi. Je li to pošteno?

Pozdravljamo se i odlazimo.

Na povratku su nas obuzele teške i sumorne misli, dugo nismo progovorili ni riječi.

*

Tako žive seljaci u našoj Zagori, a tako živi općenito veći dio našeg seljaštva, koje u ogromnom broju nema dovoljno zemlje.

Izvozimo velike količine žita, a veliki broj seljačkih obitelji oskudijeva; Zagora već danas nema kruha. Istodobno se negdje lokomotive lože pšenicom.

U toplim i udobnim sobama sjede građani i misle da su narod; u malim izbama i kolibama hladnim kao štenarama zebe seoska sirotinja i zna da je ona narod.

U seoskim kućama i gospodarstvima, koja smo vidjeli, nema se šta popravljati i poboljšavati; ona legla bijede i bolesti treba porušiti i suvišno pučanstvo kolonizirati u plodnija područja i uposliti u tvornicama. Taj problem mora biti riješen i bit će riješen, htio neko ili ne htio. Zakucat će uskoro na savjestima, možda će biti kasno.

Narod čeka.

Zaboravljena Zagora ostala je za nama u svom jadu i čami.

Šerif Šehović
(Split)

3. Bristivica ...

Grlo mo-je pi-va po za-na-tu
Bog u-bio Pi-te-ši-na Ma-tu ...

— Ej cure, zapivale vi, ma recite nam zašto da Bog ubije Pitešina Matu?

— Neka ga!

— A šta je skrivio?

— Bio je kuvar u žandara!

Aha, sada nam je bilo jasno. U našoj gladnoj Zagori biti kuhar u žandara, istina ne možeš, a da na se ne navučesh pravo prokletstvo.

Tako cure zapjevale sa kudjeljom i vretenom u ruci na Prapratnici nedaleko Labina, kad je nama bilo još dvije ure hoda da zaobiđemo Vilaju planinu do sela Bristvice u srcu trogirske Zagore.

Bristivica, Ljubitovača, Blizna i Mitlovinovac evo četiri sela, četiri oaze na pustome kršu trogirskome. Ove zime su ova četiri sela kao četiri napuštena broda borila se ispod valovitih surih stijena i svako toliko dozivala: Spasite duše naše!

Danas pri koncu ljeta ono nešto malo polja i vrtača u dolu suho je i ispucano ali za to visoki stoljetni brijesti lijepo se zelene i namah shvaćаш zašto se to selo zove Bristivica.

Polazimo komšilucima i u prvome vidimo kako seljaci nešto grade.

— Gradite ljudi?

— Ne gradimo, već »pritresamo«.

Doista sve su to potleušice u suho građene i kad se one ispune čađom i dimom ili su za kućne potrebe premalene sruše ih, kao djeca igračke, nadodadu novog bijelog kamena i onda ono staro i crno a ovo bijelo i novo daje tim kolibama neki osobiti izgled.

A »pâlâc« nema nego jedan jedini seljak i »vrâtar«. Jer »pâlâc« znači ma kako mala kuća bila, samo ako je vapnom građena.

A »vrâtar« je fra Jako župnik Bristivice. Pozvao nas je da pohodimo njegove komšiluke jer samo kad ih vidimo uvjerit ćemo se zašto nas poziva.



Seljačka kuća

Obilazimo Domajetove jer ti su nam najbliži. Ima u njih pet dima. Pet dima, pet obitelji, a ni u jednoj da je zadimilo. Pet ognjišta sa hrpicom hladnog luga.

— Kad se u vas vari? Prid noć? — pitamo ih.

— Dok su smokve, ne vari se — vele oni.

— Ne vari se ... ?

Pet dima, petero roditelja još po koji djed i baba i... dvadeset i sedmero djece... Je li moguće? Preko četrdeset duša i dok su smokve ne vari se...

Od to dvadeset i sedmero djece najstarijemu šestnajest godina.

— Pa kako ove zime niste poslali koje od djece u Zagreb?

— Bilo je govora, al kad nismo imali u što dite da obučemo, a ovako ih nismo mogli slavati. A nismo imali čim ni do Splita da ih opremimo. Daleko smo mi od svita. Selo naše nije ni na moru, ni na cesti, ni na štreki (željezničkoj pruzi) pa ni odkud zarade.

— Žita nemaju, zarade nemaju pa kako živu ova čeljad? — upravo da zapitamo.

Al u to stado ovaca stalo da prolazi oborom što je paslo po planini.

I na svakoj ovci učini nam se kao da je povezan život jednog djeteta.

Ulaze ove mirno i svijesno svaka u svoj obor, samo nijedna u onaj Iva Domajeta.

Ivo Domajet ima osmero djece, ni zere polja, nekoliko vrtača gdje sadi kupus ili krumpir i to je sve. Hoćemo da im pogledamo djecu — ali kamo sreće da to nismo.

Četvero starijih koje se odhrvalo, istina i golo je i boso, al eto ono već može da se samo uspne na stablo da ubere plod, da otrči do fratra ili drugog komšiluka i isprosi zalogaj, može da se već samo bori i spasava sebe kao mali vrabac, koji je stekao krila i odprhnuo iz gnijezda, ali ono četvero mlađih, od kojih troje predzadnjih još nije ni prohodalo od zakržljaliosti i nevolje nožice su im suhe, trbušići naduti i tupo kao male aveti u tebe bulje. A da nevolja bude veća jedno je bez ručice, izjelo mu je prase, a drugome neki prljavi krpež ovija vrat iz koga mu curi gusti vrid...

Patnici mali, kome išta skriviste da je na vama da ispaštate ovakovu nevolju ljudsku?

Za sreću u drugim komšilucima i ako je bilo djece i mušave i prljave i neisčešljane, blijede i neishranjene, al ne nigdje onako kao u Iva Domajeta.

I nije čudo da te večeri zalogaj ti je zastao u grlu, a sa svim umorom oči nikako da ti se sklope.

Trpak smiješak prelijeće ti usnama. Sjećaš se kako si još jutros dolje u Splitu sa napetošću čitao svježije novine, a kako li ti se sad ovdje sve to čini smiješno i bespredmetno. Što znače ovdje sve one ideologije koje se svijetom krvoločno bore, ruše, lome, a i sve one ostale, koje su kroz vjekove prohujale, kad do Bristivice nijedna da dopre. Ne, jednoj je ipak uspjelo da se i do ovog krša dovine, to dokazuje ova mala crkva. Al ni traga ovdje nema kao po ostaloj Dalmaciji da su tu harali Avari i Goti, niti vidiš igdje znaka ni od Turaka ni od Mlečana. Bit će pod Austrijom da se zgradila ona crkva a poslije rata ova kamena čatrnja i onda se Bristivica ponovo uljuljala u svoj vjekovni san. I dok se u svijetu stvaraju idejni ili bolje željezni frontovi, za Bristivicu i njoj sličnim selima postoji samo jedna jedina fronta ona od prošle zime, fronta glada. Kroz to vrijeme sve što je kržljivo i staro, što od nevolje što od bolesti pomre, a onda Bristivica nastavi dalje svojim stoljetnim tokom. Inače kako da razumiješ da od petero obitelji u Domajetovom komšiluku imade dvadeset i sedmero djece i još će sigurno da se narodi nekolicina, pa da svi oni bez zemlje, bez mora i bez zanata mogu u životu da se održe.

Još uvijek vjeđe ne će da ti se sklope jer duša se u tebi buni na pomisao da ima onih koji ti propovijedaju o ljudskome dostojanstvu! Hoće li ikad, i kada i kojim putem te uzvišene riječi doprijeti do ovih malih potleušica pod ovim visokim krošnatim bristima?

Nedjelja je. U Bristivici imade 860 stanovnika, ali u crkvi jedva stotinjak, djece i ne vidiš. — Vele — ne možeš da ga gola i bosa u crkvu pošalješ. Kako to da su gola, ta ovaca ima, vune ima, žene predu zašto i djecu ne odjenu?

Na gredama ispod ploča krova vidimo više motovila i klupka fino ispredene vune, dakle vune ima, al u cijelom selu nema jedne tkalje. Adet je nositi predu otkati u Trogir, gdje tkalja uzima za aršin 4 dinara. Al danas, kad nema dinara ni za lijek eto golotinje. Jer dinar se u Bristivici stiće, kad prodaš bajam, ako rodi, ili kad prodaš suhe kadulje, koje, istina, po planini ima uvijek dosta jer raste i zimi i ljeti, al za 100 kg suhe kadulje dobiješ 25 dinara. Daj ti doprijeti do 100 kg i to suhe; i mlado i staro treba za to da obiđe pola planine. I tako tkanje zapinje. A jedna seljačka krosna, jedna tkalja i malo poduke eto golotinji spasa.

Nego, nije sve tako crno u Bristivici, ima i jedna vedra strana što u okolnim selima nema. Fra Jakov u svom oboru drži djeci školu. Divna je to škola sve u prirodi. Nad glavama učenika modrina neba, pod nogama osušena travica, klupe su im male kamenite hridi, a zorne slike, granje krošnatih brista i na njima male ptice koje se oko njih uzvrpolje.

Umjesto zvonca pljesak ruke, molitva i škola započinje. Svaki potrči do svog kamena, skupe se pet šest njih ispod svakog brista, svaki skup imade po jednu početnicu pa oni, što već nešto znadu, uče druge. One najbolje uči fra Jakov. Računice nema, računi se uče iz glave. Ne gleda se tu ni dob ni znanje. Cijela je to četa djece, momčića i mladićaka. Ima ih četrdeset i šest. Kad više, kad manje. Najmlađemu 6 godina, a najstarijemu 25. Svi oni skupa imaju samo deset od čađe i dima pocrnjelih početnica, a petnajest šta cijelih šta razbijenih tablica. Al šta to mari. Moja suputnica priča da je njen otac Zagorac iz Lećevice kazivao njoj, kako oni kao djeca nisu znali ni za početnicu ni za tablicu, nego izjutra zastri po kominu lug i sa ožegom crtaj po pepelu slova. Slaži i uči kako bi im koji seljak šta bi znao kadikad što kazivao. Zagorska djeca su bistra. Tako i ova shvaćaju na hitac.

Škola u Bristivici stoga ne zna ni za ministarstvo prosvjete ni prosvjetne referente, a školski inspektor smo toga dana po raznim selima naše Zagore i eto iskustva i saznanja satne obuke. Koga je volja učiti dolazi, a koga nije pa i ne treba. Ako pada kiša, zavija bura ili zaprši snijeg, nema škole nikome. Praznici su zimi, a ne ljeti. Te nedjelje sjatilo se preko šezdesetoro djece. I curice dohrlile. Mislile: došle učiteljice pa bi i one da uče. Svi mole, da im pošaljemo još početnica i tablica. Da, da, trebalo bi da vam se pošalje i riža i početnica i tkalja i krosna al odakle sve odjednom.

I na pogled tih malih vedrih glavica u duši ti nešto greca... Ta žeda za znanjem, gledaš, skoro je veća nego želja za obućom.

— Sramota mi je kad odem u Trogir da ne znam ni brojiti — veli mi jedno starije momče.

— Dvadeset i četiri sela u općini trogirskoj, a samo sedam škola sa onom i u Trogiru — tumači mi jedan seljak.

Dosta ... dosta ...

Gledajući sve to padnu mi na um svi oni pusti članci po našim novinama, gdje se neprestano čita ona šuplja riječ »trebalo bi...« Što sve ne bi trebalo u ovoj našoj Zagori, al od takvih članaka baš ni zere koristi.

Svaki od tih pisaca, umjesto da udobno sjedi za pisaćim stolom i mudruje po svom neiskusnome znanju, što bi sve »trebalo«, bolje bi bilo da provede svaki od njih barem mjesec dana po raznim selima naše Zagore i eto iskustva i saznanja međusobnog izmjenjivanja misli, pa da od tolikih prosvjetnih humanih i nacionalnih društava, gdje se uvijek ličnosti glože sami stvorimo naučno-prosvjetno-humano udruženje: Dalmatinska Zagora! Neka bi ta rakrana sa našeg poštenog seljačkog življa jednom počela da zacijeljuje. Zašto da čekamo pomoć od ovoga i onoga, da vječno živimo od pustih fraza i praznih riječi i obećanja, započnimo u granicama mogućnosti, započnimo i mi sa »čadavom početnicom« a pred očima imajmo komšiluk, u kome žive četrdesetero ljudskih duša koje ti vele: — »Dok su smokve ne vari se!«

Vraćajući se u predvečerje Prapratnicom sjetih se mladih djevojaka i njihova pjevanja pa na pomisao tog debelog kuvara i ja ponovih — Bog ubio Pitešina Matu!

A na Labinu tik uz željezničku prugu uzdiže se krasna nova zgrada osnovne škole.

Opirem se i ne ću da podlegnem opakoj misli koja me saletila:

— Potemkinova sela ...

Jurimo kroz posljednji labinski tunel pred nama se otvara milijarda električnih žižaka Splita i kaštelanskog zaljeva i nama se učini, da proživismo u tom weekendu, ne stoljetni već tisućljetni duboki san.

Vinka Bulić
(Split)

4. Ispod Kamešnice ...

Vrhovi visoke Kamešnice pokriveni snijegom odsijevaju na blagom predproljetnom suncu, koje se nadvilo nad sinjskom krajinom i buđi je u novi život. Cetinskom kotlinom struji s morskih obala topli zrak, noseći sa sobom miris nadolazećeg proljeća. Bajami se okitili tek procvatim bijelim pupoljcima, a negdje visoko u zraku ševa se zaničela i pjeva prve pozdrave novom proljeću. Dolje po oranicama širokog sinjskog polja miču se male silhete ljudi i voćića, što u zajedničkom radu složno prevrću plugom grude zemlje. Po obližnjim brežuljcima raštrkalo se stado ovaca tražeći u onom moru sivog kamenja zalogaj hrane, a čobani i čobanke u surim prtenim kukuljicama, pjevajući neke nerazumljive monotone melodije, sunčaju se na suncu poput guštera.

Eto takav izgleda taj krajobraz pun nekog pastorelskog arkadijskog stimunga ... Iz daleka, dakako, gledano recimo iz automobila ili kola, ili s kojeg okolišnog brežuljka.

Ali iz blizine ...!

... Išli smo tako uz kamene ograde, što okružuju male parcelice zemlje, štiteći ih od vjetra i burā, približujući se Gljevu, jednom od mnogih sinjskih sela što su se stisla podno gole Kamešnice.

Na jednom zavijutku spazismo skupinu ljudi i žena, koji su se iz grada vraćali kućama, tjerajući pred sobom nekoliko magarčića.

- Faljen Isus.
- Uvijek faljen.
- Kamo vi? — pitaju nekako nepovjerljivo.
- U Gljev.
- U Gljev ...?

Mala stanka, puna nekog nepovjerenja. Onda se jedan osmjeli:

- ... a pošto, ako smijem pitati?
- Pa eto tako, da vidimo kako živite ...
- Bome ćete imat što vidjeti ...

Kada smo se tokom razgovora otkrili jedni drugima, i razbili ono obližatno nepovjerenje, kojim seljak dočekuje svakog nepoznatog građana, reče nam jedan od njih, kako su mislili najprije, da smo rubači, da idemo rubat selo ... Smijali smo se onda jedni i drugi, a bilo je u tom smijehu nešto srdačnoga, prijateljskog, gotovo intimnoga.

Oni se vraćaju sa sinjskog trga. Gonili su drva, i sada se nakon sretnog pazara (jer su drva uspjeli prodati), vraćaju svojim kućama. Danas su svi tržili, jer nisu došli oni iz Lučana, pa je ponuda bila malena — tumači nam jedan povisoki starac.

— Pa koliko ste dobili?

— Pet dinara za tovar. — Dva tovara deset dinara ... A koliko se samo čovjek namuči dok dođe do deset dinara.

— Izgubili smo dva dana ... Jučer rano u jutro išli smo zajedno sa svojim magarčićima na vrh Kamešnice, u Rosni Dolac, koji već pripada Bosni. Do njega ima dvadesetak kilometara. Za sječū drva pa tovarenje treba nekoliko sati tako, da u selo stigismo u samu noć, prevalivši toga dana četrdesetak kilometara. No to je samo polovica posla. Sutradan dolazi i drugi, moglo bi se reći teži dio posla: prodaja drva. Do grada ima 15 km, ali to nije tako teško kao sama prodaja. Dogodi se često puta, te je ponuda tako velika, da se tovar plaća po četiri, pa čak i tri dinara. A za taj tovar, ti i magare radili ste dva dana, prevalili 70 kilometara ... E pa onda živi, ako moreš! ... — završi starac pljucnuvši kroz rijetke gnjile zube bagušev ispljuvak. I kao da ne zna što bi sa svojim ogromnim rukama, bocne nehotice, nervozno prutom magare pod stegno:

— Čuš!

Približismo se selu, čije se kuće već stadoše pomaljati. Najprije krovovi, niski slameni krovovi, što su se nekako sjetno nakrivili, kao da će sad na spasti. Kuće su u glavnom građene od kamena, bez vapna i maltera. Jedino iznutra su lijepljene. Obično balegom ili blatom, po kojem je plegao debeli sloj čađe, što se tokom godina nakupio po zidovima. Prozora

sam našao veoma malo. Tek tu i tamo, na kojoj kući vidi se mala nepravilna luknja, desetak centimetara široka, 20 do 30 visoka.

Kuće su neobično malene: 4—5 metara dužine i 2—3 metra širine. Rijetko sam nalazio u selu većih kuća. No i te tako malene kućice, često su razdijeljene. Posred kuće podignut je zid, koji kuću raspolavlja na dva dijela. U jednom živi jedna obitelj, a u drugom druga.

Obišao sam zajedno s predsjednikom kotarske organizacije Petrom Devićem, mnoge seoske kuće. Sve su one jednake. Ni po čemu se ne razlikuju jedna od druge. Možda jedino po veličini.

Selo broji 180 dimova. Stanovnici žive u glavnom u zadrugama, koje broje po desetak i više članova. Često naprosto nisam mogao protumačiti, kako toliki ljudi mogu stati na onom malom prostoru: gdje sjede, gdje spavaju.

— Gdje koga zatekne noć — odgovorio mi je jedan seljak, kad sam ga za to upitao. — Mladarija obično spava po štalama, a djeca i stariji ljudi kod kuće. Stariji na krevetu, a mlađi na podu uz ognjište.

Krevetâ sam uopće našao veoma malo. A i koliko ih ima, to nisu kreveti u našem smislu riječi. To su dvije gredice zabodene u zid i pribijene o dva kolčića. Po njima se onda poređaju daske, na koje se nabaca pregršt sijena, slame ili suhoga lišća. Na tome se onda spava. Bez plahta i pokrivača. Oni na podu spavaju u lugu. Rijetki su koji imaju prostirače ili pokrivače.

Tik uz krevet nalazi se magarac, a do njega vôčić, ako ga domaćin ima. Uz ognjište nalazi se »umbar«. To je povećana škrinja, u kojoj se čuva brašno, kukuruz i ostale živežne namirnice.

U jednoj takvoj kući našli smo bolesnu ženu. Blijeda, upalih obraza ležala je uz ognjište, na kojem je gorjela vatra. Druga žena s djetetšcem u ruci čučnula uz vatru i miješa puru, što bluboče u bakraču, šireći malom zadimljenom prostorijom svoj miris. Dim ispunio cijelu kuću i nemilosrdno grize za oči, mameći krupne suze. Dijete nenaviklo još dimu savija se u majčinom naramku i plače u nekoj bolnoj nemoći. Na tronožiću sjeo muž, mlad čovjek, tridesetih godina i ostrim nožem rezbari nekakvo drvo. Pokraj njega magarčić spustio glavu i

tupo beznadno gleda pred sebe. Uza nj vôčić, malen kao june, legao na šaku šušnja, koji mu služi kao stelja i hrana. Od časa do časa podigne tromo glavu, obliže velikim hrapavim jezikom mokru njušku i nastavi dalje s preživljavanjem.

I tako tu, u tim malim, začađavjelim kućicama punim dima i jetkog amonijaka žive, rađaju se i umiru tisuće i tisuće hrvatskih seljaka...!

Privukla mi je pažnju pura (palenta) i njezina kao krv crvena boja. Zainteresiralo me to i upitam domaćina, odkuda joj takva boja.

On se gorko nasmije:

— Od soli.

— Soli? Kako to!

— Eto tako. Kupujemo za puru stočnu sô, jer je jeftinija a ona eto pušta boju, kao boksit...

Pura im je jedina hrana. Ona se jede za oba obroka. (U Gljevu, kao i u ostalim zagorskim selima jede se dva puta dnevno). I to većinom sama, bez masti i ulja. Malo ih je u selu, koji je začinjaju. Jedini prismok uz puru im je, da prije nego li ona uskuha, poberu s nje uzavrelu vodu, odliju je na stranu (ili kako oni to kažu pomuzu je) i onda u nju moče puru. »Puru jedem s purom je primačem...«

— Eee, moj gospodine, kada bi još i nje bilo. Al trevi se puno puta, da ni nje nema.

Njihove zemlje su veoma mršave. Kad najbolje rodi, jutro donese 2 do 2 i pol metra žita. I to samo u one godine, kada Bog dađe mnogo kiše. Inače prosječno rodi na jutru zemlje metar i pol. Dakako da imade godina, kada zemlja ne vrati ni usjev. A ni to bogme, prema njihovom pripovijedanju, nijesu rijetke godine. Češće nego one dobre.

I sada kad se uzme, da su njihove porodice sve mnogo-brojne, da je zemlje veoma malo — na porodicu otpada prosječno 4 jutra — onda si možemo zamisliti koliko mogu živjeti od vlastite žetve.

— Kome izdura do Božića — pripovijedao mi je Dević — taj je goso. Malo ih je, kome hrane potraje do iza Božića. Najveći dio sela mora već pred Božić kupovati hranu u gradu. Mnogi bogme i prije Svisveti. A otkuda kupovati, kad nitko nema novaca. Onda, brate, sjekiru za pas, magarčića prida se

i u Rosni Dolac po drva. Dakako oprezno, da te ne uvati lugar jer s njim nema šale. Za Božić tridesetčetvrte ubio je Vranu Smolju Jakovljeva.

Nitko u selu ne troši drva kod kuće, nego ih goni u grad. Sami pak lože t. zv. praškom, t. j. šibljem i šumarcima. Kao što je muški posao, da idu u Rosni Dolac po drva, tako je ženska briga, da opskrbe kuću s praškom. Rano u jutro, dok još cijelo selo spava, dižu se one, bez obzira bilo ljeto ili zima, i odlaze u goru četiri do pet kilometara. Tu sijeku šiblje, vežu ga u ogromne toware i snose u selo. Dugotrajan je to i mučan posao. Tek oko podne siđu u selo. Tu ih onda čeka spremanje ručka, rad u kući, oko blaga, pređenje, krpanje, šivanje i ostali poslovi. Život žene u Zagori gotovo je još teži od života muškaraca, no i ona ga podnosi jednim zaista zadivljujućim, stoičkim heroizmom.

Gotovo nevjerojatno zvuči, ali je činjenica, o kojoj se svatko može lagano uvjeriti, da u Gljevu osim vatre na ognjištu nema drugog svijetla. Uz vatru se jede, razgovara i liježe. Petroleja nema. Skup je, jako skup.

Sam Dević, koji je inače kovač, pripovijedao mi je, da je zadnji put kod njega gorjela svijeća ravno pred deset godina! I najteže mu je to, što ne može u duge zimske i jesenje noći čitati. Jer knjigu veoma voli. Zavolio ju je na fronti, kako reče, kada su mu se otvorile oči...

Kao u cijeloj dalmatinskoj Zagori tako i u Gljevu voda predstavlja veoma mučan i težak problem. U cijelom selu nalazi se svega jedan izvor, koji u doba jake žege znade presušiti.

Narod tada mora ići na daleku Cetinu po vodu. Nose je obično u fućijama ili mijehu. No udaljenost je tako velika, da se na putu popije pola sadržine. Za par tisuća dinara, mogao bi se ovaj problem lako riješiti.

Drugi važan, gotovo još važniji problem Gljeva, pa ne samo Gljeva, nego i cijele sinjske okolice, jest problem duhana. Proizvodnja duhana bila je jedina zarada ovih ljudi, no u zadnje vrijeme zabranila im je Stojadinovićeva vlada sadnju. Pred izbore dolazile su im ponude sa režimske strane, da će im povratiti pravo na sadnju, ako glasuju za Stojadinovića. Oni su jednodušno odbili.

— Volimo i ovako patiti, nego li si ocrniti obraz — rekli su mi mnogi Gljevljani.

Eto tako u velikoj bijedi, u herojskoj borbi s životom i nepravdom živi selo Gljev. No ono nije samo. Tako žive Rože, Lučane, Ogorje, Ramljane, Radulić, Pribude, Crivac, Potišić, Garjak i sva ostala sela mučke, sinjske i vrličke krajine.

Šime Balen
(Zagreb)



Seljačke kuće ispod Kamešnice

5. Makarska i njeni »ledari«...

Jedan od naših najljepših primorskih krajeva je svakako okolica Makarske. Malo koje naše primorsko mjesto ima toliko zelenila po svojoj okolini kao Makarska. Čitav pojas od Omiša pa preko Makarske do Neretve je prekrit gustom šumom maslina, koje se sa svojom tamno-zelenom bojom još jače ističu od pozadine golog Biokova. Ovo je Primorje sa svojim Primorcima, koji se ubrajaju među najbistrije i najradnije seljake Dalmatinske Hrvatske. Nekada su ovi naši seljaci živili kako tako. Danas: nikako. Nestašica plodne zemlje je tome glavni uzrok. Po najnovijoj statistici kotar Makarska od ukupne površine, ima samo 13% oranica, 3.6% vinograda, 8.8% voćnjaka, ostalo su gole kamenite površine, na kojima jedva da išta raste.

Glavne — i skoro jedine — poljodjelske kulture u ovom kraju su maslina i loza. Od voća je smokva i višnja. Sela Makar i Kotišna sa ukupno 800 do 900 stanovnika, dobiju srednje 3 do 4 vagona vina, oko dva vagona ulja, 50 m. c. višanja i 20 do 25 mc. smokava. Uz ovo im je jedini prihod nešto krumpira, kojega isključivo sade po docima i vrtačama na Biokovu, gdje on odlično rodi. Osobito u Primorju, žitarica se sve manje sije, jer redovito stradaju od bure i suše. Ulje i vino su im jedini proizvodi čijom prodajom mogu doći do novaca, a baš ove dvije kulture (maslina i loza) su neredovite u davanju priroda. Obično se računa, da maslina srednje rodi svake treće do četvrte godine kada po stablu daje 15 do 20 kg ploda, iz čega se dobije 1 do 2 kg ulja. Cijene su nestalne i slabe, a pravom maslinovom ulju konkuriraju mnoga ulja iz sjemena tikve (buče), suncokreta, kono-plje i dr., koja su upravo sva naša tržišta preplavila. Bolje nije

ni sa vinom. Radi svega ovoga, selio je ovaj marljivi seljak u Ameriku, Australiju i Novu Zelandiju, da tako pomažući svoje kod kuće sačuva ognjište i ono malo posjeda, kojega ne prodaje ni onda, kada je u najgorim novčanim prilikama.

Kako u zadnje vrijeme iseljenici sve manje šalju kući, ovi koji su ostali »čuvati ognjište«, laćaju se svih pa i najtežih poslova, samo da preživu.

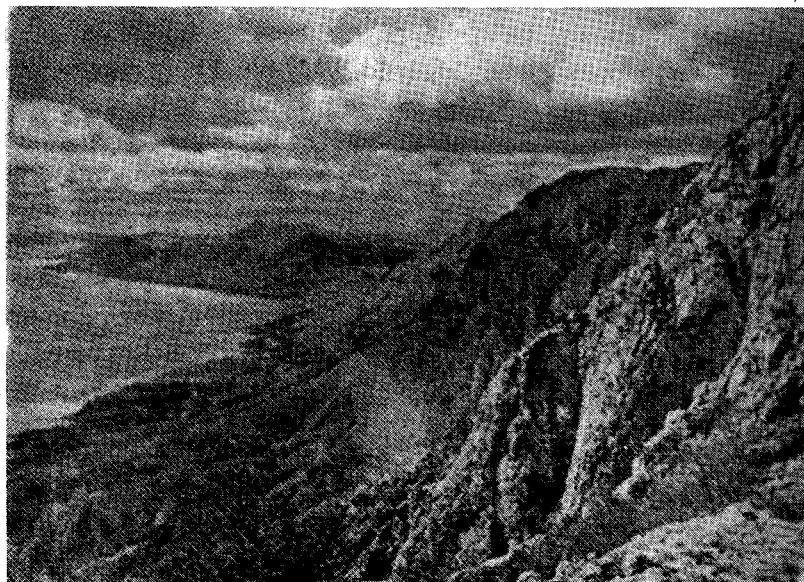
Makarska je zadnjih godina jedno od najposjećenijih mjesta na Jadranu, gdje redovito za vrijeme ljetne sezone bude više turista (stranaca) nego domaćih. Kao važno turističko mjesto, ono troši mnogo hrane, pa tim utječe i na smjer poljodjelstva okolišnog seljaštva. U zadnje se doba u najbližim selima Makarske mnogo uzgaja stoka, čije se mlijeko onda prodaje kavanama i restauracijama. Makar, Kotišna i Veliko Brdo prodaju ljeti dnevno 5 hl mlijeka. Mnogome seljaku je ovo jedini prihod, jer većina njih vino i ulje što dobiju upotrijebe za svoju potrebu. Rijetko kada (samo za rodnijih godina) nešto prodaju. Radi oskudice zelene krme uzgajanje stoke vrlo je teško, i skupo, te se mnogi nisu u stanju prehraniti ni na ovaj način. Ovakovi se bave jednim osobitim zanimanjem, koji se sastoji u vađenju leda sa jama i ponora Biokova. To su »ledari«.

»Ledara« ima oko 30, a većinom su to očevi brojnih obitelji, kojima je prodaja leda jedino vrelo zarade. Ljeti, kada žarko primorsko sunce žeže, pića se moraju hladiti, da se gosti osvježe i okrijepe, a za to osvježivanje je potreban led, kojega će ledari uz opasnost života donijeti sa Biokova i prodavati hoteljerima, da svoja vina, pivo, ribu i ostalo »stave u led«.

I za najtoplijih ljetnih mjeseci, u dubokim ponorima i jamama na Biokovu, na visini od 1300 do 1500 metara ima uvijek leda pod snijegom, koji se na tim mjestima iz godine u godinu nagomilava. Ovaj led vade smioni seljaci, i za desetak dinara izlažu svoje živote opasnostima. Dok neki Čeh, Nijemac ili Englez ili koji drugi stranac na divnoj plaži Makarske pije hladno vino ili pivo sigurno ne misli na trud onih, koji mu to omogućavaju.

Po priznanju svih, ovo je najteži posao »koji uopće postoji« — kako nam je rekao jedan obalni radnik. Vađenje

leda nikad ne poduzima jedan ili samo dvojica, nego se udružuju po nekoliko njih skupa. Još prije zore uputi se »karavana« magaraca, mula ili mazgi po vratolomnim stazama sivog Biokova, da za tri do četiri sata stignu nad ponor, iz kojega će vaditi led. Polovica ih ostaje a ostali se konopom spuštaju u jamu često 50 do 60 m duboko, obučeni u zimska odijela i snabdjeveni lopatom, pijukom, vrećama i svjetiljkom. Kada dođe do snijega onda dube »tunel« 10 do 20 m dok ne dopre do leda kojega trpa u vreće i onda daje znak onima na polju, da vuku gore. Ledar u jami ostaje 2 do 3 sata kada daje znak da ga vuku napolje i onda isti posao nastavlja drugi. To traje sve dok ne izvade onoliko, koliko mogu sobom ponijeti. Poslije



Biokovo

par sati odmora »izidu ako imaju šta«, pa čekaju mrak i onda istim putem natrag, da rano u jutro budu u gradu kada svojim mušterijama prodaju led. Magare obično ponese 100 kg, a ledar sam na leđima 50 kg, tako da jedan za sav taj posao od blizu dva dana dobije 80 do 100 dinara. Ovoga ljeta je cijena ledu bila 60 do 70 para po kg. Pošto prethodno sa hoteljerima ne sklapaju nikakove pogodbe i jer nisu organizirani, konkuriraju međusobno, a hoteljeri im određuju cijene kako hoće, a

često odugovlače kupnjom do kasnijih sati tako da ledar daje led pošto poto, jer bi mu se inače sav otopio.

Uzme li se u obzir, da se kod ovoga napornog i opasnog posla vrlo slabo hrane, to nije nevjerojatno ono što nam je jedan rekao: »Svaki koji radi kao ledar 6 do 7 godina izi ga led«. A da pukne konop kada se spušta?! A da ga zaspe snijeg dok je u »tunelu«?! »Svaki put kad se spuštam u jamu znamenujem se (prekrižim se)« — rekao nam je jedan, koji ima četvero nejake djece.

*

Evo ovo nekoliko riječi o njihovom teškom radu, da im ispunim želju pa da »donesu naši faji (novine) kako nam je!«

Iza krasne slike Makarske okolice i njezinih divnih plaža, stoji težak život i mnoga stradanja naših ledara i njihovih ukućana.

Ing. Željko Macan
(Zagreb)

6. Vrgoračka krajina ...

Donijeti potpun i točan prikaz gospodarskih prilika jednoga kraja, ne može se jednim člankom a još manje kratkim boravkom u tome kraju. Ali, opaziti neke pojedinosti u gospodarstvima pojedinih sela određenoga predjela nije tako teško, pogotovo ako su ti nedostaci zajednički svim selima a još više ako se onako ističu kao u selima okolice Vrgorca (Dalmatinsko Zagorje). Ovi nedostaci se uglavnom svode na: manjak obrađenoga tla, loše vremenske prilike, jaku rascjepkanost seljačkih posjeda, nesređene vodne prilike i t. d. To uvjetuje upravo patnički život tih naših gorštaka.

Po najnovijoj statistici u Makarskom kotaru (čiji zagorski dio uglavnom čini općina Vrgorac) od 53.700 ha ukupne površine samo je 4.800 ha oranica (13.1%) a od toga opet samo 2.500 ha pod žitaricama ili 7% od ukupne površine. Ako se zna, da je omjer obradivoga tla prema ukupnoj površini u općini Vrgorac svakako gori od ovih gornjih brojeva, a uz to, da je prihod iz oranica veoma nesiguran radi poplava i suše, to nam već ovo može dati bijednu sliku prilika u kojima živi seljak ovih sela. Najnovijim radovima oko melioracije Vrgoračkoga polja (koje se vuku još iz vremena Venecije od konca XVIII. stoljeća!) dobiti će se preko tri hiljade hektara obradive površine, ali ni to nikako ne će dostajati da prehrani taj kraj, jer je to polje već sada jako rascjepkano i ako je radi redovitih godišnjih poplava malo nosilo. Pored ovoga mora se imati na umu, da je srednji broj djece u jednoj kući 5—6 i da se stanovništvo jako množi usprkos brojnom iseljavanju. Isušenje ovoga polja — kao i drugih kraških polja — može intenzivnom obradom tla ublažiti jedno stanje prehrane seljaka, ali ga trajno ne može riješiti. Višak stanovništva se mora ili

iseliti ili zaposliti na drugim radovima (ceste, željeznice, kanali, industrija itd.).

Većina sela je raštrkana u manje skupine kuća, ovdje zvane »komšiluci«. Kuće su iz kamena, većinom prizemnice. Danas su u glavnom pokrite crijepom, dok su prije dozvole sadnje duhana sve bile pokrite slamom (»ševar«). Uz kuću za stanovanje ima obično još štala za stoku i ponegdje suša. U selu Podprolog od 69 gospodarstava 15 (sa 60 duša) ima obradivog tla od 0—1 ha a ostali 1—5 ha. Na svih 376 stanovnika dolazi samo 9 krava. Od stoke svaka kuća ima 5—10 ovaca, 1 svinju a bogatiji još po 1 konja ili magarca. U cijelom selu ima 29 plugova a od toga samo 13 gvozdenih.

Selo Kozice od 213 gospodarstava (sa 1457 duša), 27% ima posjed od 0—1 ha; 50% posjed od 1—2 ha a samo 23% od 2—5 ha. I ovdje kao u glavnom po svim selima vrgovačke krajine, od stoke je glavna ovca koja uz 1 svinju, konja i magarca, pa 2—3 kokoši čini sav živi našastar seljačkog gospodarstva.

Dusina od 150 gospodarstava (sa 890 stanovnika) njih 45% ima posjed od 0—1 ha; 38% posjed od 1—2 ha a 17% posjed od 2—5 ha. Niti jedna kuća nema vola a samo 6 imaju po 1 kravicu. Svako drugo gospodarstvo ima svinju ili konja. Plug ima samo 60 gospodarstava a od toga su samo 2 gvozdena.

Maoci-Orah je jedno od najsiromašnijih sela na ovome polju. Ovdje je srednji seljački posjed sa 6—8 članova obitelji 1 ha obradive površine a trebalo bi po pričanju seljaka biti najmanje 5—6 puta toliki, pa da barem nekako prehrani kućnu čeljad.

Veliki Prolog kao i do sada nabrojeni ima srednji posjed od 1—2 ha, koji bi trebao prehraniti 6—8 osoba, svinju, konja i koju kokoš. Kravu drže samo najbogatiji.

Iz samih ovih brojeva dosta je da se izvuče zaključak da je život u ovim selima i uz najnaprednije gospodarenje gotovo nepodnosljiv. Kako smo već ranije spomenuli, posjed je jako rascjepkan, tako da obično čini 20—25 čestica, koje znaju biti udaljene jedna od druge i 4—5 km. Veličine su obično 100 do 200 m² a ima ih i od 30—50 m². Da bi se seljaci opskrbili žitom sve što je ikako moguće privode oranicama tako da

livada gotovo i nemaju. Uslijed toga ne mogu ni stoku držati a ono malo što je ima više gladije nego živi.

Među gornjim brojevima upada u oči malen broj plugova a osobito gvozdenih. Ovome je u glavnom uzrok rascjepkanost posjeda, koji se danas ne cijepa više »na kajiš«, (po dužini oranice) nego poprijeko, tako da se dobiju takove površine na kojima ni konj sa plugom ne može stajati, a da pri tom ne gazi na susjednu česticu.

Glavne kulture su: duhan, loza i žitarice. Sav novac kojega dobiju isključivo je od prodaje duhana. Ono selo, koje sadi više duhana (broj strukova duhana određuje zato posebna državna ustanova) bolje živi i bolja su mu gospodarstva. Dok se je duhan više sadio i bolje plaćao i život je bio bolji. Danas je upravo bijedan.

Od žitarica ima najviše kukuruza, pšenice, ječma i prosa. Prirod sa 1 ha je 3 do 5 kvintala, a i to nije nikako sigurno da će seljak kući ponijeti, jer je tu poplava i suša koja s njim dijeli. Gotovo je sigurno da u tome seljak kao slabiji odnese jedva onoliko koliko je donio u sjemenu. Nijesu rijetke godine kad ne odnese ni toliko.

Lozu sade seljaci samo na povišenim predjelima u polju a pošto ni ti krajevi nisu sigurni od poplave, to im ostaje jedino golo kamenito brdo na kojemu oni upravo »stvaraju« zemlju. Pijukom i polugom napravi jamu, donese zemlju i tu posadi lozu, koja onda svojim dugim korijenjem nalazi put među »škrape« u potrazi za malo tla i vlage. Nisu rijetki vinogradi od 1000—1500 m² površine koji imaju jedva 100—150 panjeva loze a čitav je ograđen visokim suhozidom i svaki je kamen po sto puta premetan i pomno sa njega otrešana zemlja.

*

Predugo bi nas odvelo kad bi još nastavili opisivanjem onoga što smo sve vidjeli, ali ipak ne ćemo izostaviti par riječi o ishrani i dugovima, koji su u ovim selima ostavili vidljive tragove ne samo na gospodarstvima, nego i na vlasnicima tih gospodarstava. Vrlo malo je kuća u ovome kraju koje i za najboljih godina požanju onoliko žita koliko im dostaje za najnužnije. Obično seljačka kuća ima vlastitog žita za 4—5 mj. Ostalih 7—8 mjeseci hrani se kukuruzom kupljenim kod trgovca koji će po odkupljenom duhanu seljaku odbiti onoliko,

koliko mu se učini zgodnim. Hrana mlijekom i mliječnim proizvodima je vrlo slaba, jer i nemaju stoke, a ono što imaju, tako je jadno i slabo, da jedva živi. Meso jedu samo o velikim blagdanima. Često nemaju ni toliko, da kupe soli za začinjavanje jela. 1936. su mnogi seljaci od trgovaca u Vrgorcu molili duge od bačvica u kojima se drži slana riba, i te duge onda kuhali 3—4 puta sa »purom« (kukuruznim brašnom) da bi tako puru osolili.

Koliko su ovi seljaci siromašni na hrani, toliko su bogati na dugovima. Kako nema seljačke kuće koja nije dužna — najviše vrgoračkim trgovcima — tako nema mjesta »na svitu, koje bi Vrgorcu odnilo prvenstvo na kamatima« — rekao nam je jedan seljak misleći na lihvarske kamate koje su seljaci plaćali.

*

Tko hoće, da upozna marljive a poštene i čestite ljude, da vidi što to znači siromaštvo i kako se seljaci bore proti zemljišnim i vremenskim prilikama i zlim ljudima sviju vrsti, taj neka obiđe sela Vrgoračke krajine. Ovdje se zemlja ne obrađuje ni plugom ni traktorom ni drugim poljodjelskim strojevima, nego se »stvara« motikom, maškinom (pijukom), polugom i čekićem. A po siromaštvu seljaka i po ustrajnosti u opravdanoj borbi za »boljim vremenima« i ovo je jedan od naših krajeva za koje vrijedi ona: »Gdje je Hrvatska najbijeđenija, tu je najhrvatskija!«

Ing. Željko Macan
(Zagreb)

1. »Kod nas ne može ni koza živit...«

Svakako je najbolji način za upoznavanje života i gospodarskog stanja, putovanje po selima i razgovor sa ljudima. Kada seljak zna, da ima pred sobom »svoga čovika«, da se s njim porazgovori, onda iskreno, otvoreno i bez straha priča o svom teškom životu, o svojim mnogim nedaćama i tegobama. Milo mu, kada vidi nekoga, koji misli na nj, koji ima iskrenu volju, da zajedno s njim radi i da nastoji »da nam svima skupa bude bolje«. Ovakovim putovanjima mlad školovan čovjek više nauči, nego da negdje u zatvorenoj sobi pročitati ne znam koliko knjiga, pa ma to bile i najbolje.

Po već utvrđenom planu došli smo u prvu našu postaju, primorsko selo Sutivan na otoku Braču. Kao većina primorskih sela, tako je i Sutivan pri samom moru, čist, miran i siromašan. Svojom bjelinom (sve su kuće iz kamena), ne ističe se mnogo od svoje okoline. Zelenila gotovo nema, a ono silno i nepregledno kamenje na žarkom primorskom suncu udara svojom bjelinom u oči, kao da hoće da se samo ono istakne. Samo nešto slabe šumice primorskoga bora, rijetki maslinici, nešto loze među širokim kamenim ogradama, i po negdje koji grm trna, predstavljaju male zelene točke u toj pustinji »škrapa«. Bilo je nekada više šume na Braču, ali nešto iz neznanja, a više iz gole nevolje, posječeno je i prodano za kruh. Danas Sutivan broji oko 1000 duša, a nekada je bio mjesto sa 2500 stanovnika. Još uvijek ljudi sele u Ameriku, tako da nema kuće, koja nema barem 2 člana »po svitu«. Ti iseljenici šalju teško zaslužen i s mukom ušteđen novac svojim kući i samo tako mogu njihovi kod kuće životariti. »Tuji novci nas uzdržu« — kaže nam jedan stari ribar navorana lica, misleći na dolare, koje Sutivan prima. Uz nevjerovatno teške prilike tla i vremena ipak se veći dio seljana bavi poljodjelstvom. Ribara ima sve

više, jer je zemlje za obrađivanje sve manje. Bura, a osobito kiša nosi svakim danom zemlju, koju ne može čuvati žilje stabalâ, jer šuma više nema. Samo 5 do 10 posto zemlje je obradivo. Ostalo je kamenjar, označen u statistikama lažnim imenom: pašnjaci.

Loza je glavna kultura uz maslinu. Od voća samo rogač i bajam; dakle samo voćke, koje imaju dug korijen, koji se provlači kroz škrape i duboko dolje nalazi nešto vlage. Ostalo voće ne uspijeva, jer ga »suša ubije« — kako kažu naši marljivi Bračani. Sve je izgorilo. »Nima kiše, pa nima!« Čatrnje su im presušile, trava je izgorila od sunca, a i loza se suši. Nemaju vode ni za piće. Ono malo stoke pije poluslanu vodu, jer druge nemaju ni seljaci. Jadan je takav život, pa ipak oni ne zdvajaju. Nadaju se: »Doće i naše vrime!«

Riješiti pitanje vode, podignuti turizam, ustaliti i podignuti cijene ulju i vinu, samo to može spasiti Sutivan, a to znači gotovo sve naše krševite i siromašne otoke. Rad u tom pravcu mora donijeti koristi.

Uistinu je težak život u ovom dijelu naše domovine, gdje život ovisi o jednoj kiši, o cijeni ulja i lovu ribe. Voća nemaju, povrća ni za vlastitu potrebu, pčele ne drže, jer »nima paše«, a stoku nemaju čim hraniti. Na 1000 stanovnika ima 15 malih kravica, oko 100 ovaca, toliko koza, a svinja svega 5.

Seljak u ovome kraju — gdje je meso luksus, žigica rijetkost, gdje se salata gaji u cvjetnim loncima, a 20 litara pitke vode prodaje po 1 dinar — ima pravo kad kaže: »Kod nas ne može ni koza živit«.

Ing. Željko Macan
(Zagreb)

2. Otočani što mora ne vide . . .

Nesigurna vremena srednjega vijeka kada su morem vladali gusari, a malo obradive zemlje na samoj morskoj obali, prisiljavala su Hrvate-primorce, da svoja selišta podižu po pustim dolinama i poljima u unutrašnjosti većih otoka Dalmacije. Ovakova sela i danas čine dobar dio stanovništva otoka Brača, Hvara, Šolte, Visa, Korčule i drugih. U nemogućnosti, da za obranu sagrađe kule i tvrđave, ovi naši seljaci su svoje male kamene kuće i gospodarske zgrade podizali na najnepriступačnijim mjestima, po mogućnosti zaklonjenim sa sviju strana. Pa, kao što se u ona davna vremena za njih nije nitko brinuo — osim kad je o »jematvi« trebalo davati odrođenome plemstvu primorskih gradića dio u vinu, ulju i mesu, — tako i danas ostavljeni sami sebi jedno životare, željni gutljaja čiste hladne vode i komadića tvrdoga kruha. Uzdajući se samo u »bolja vrime« i u svoje žuljave ruke, vjeruju, da će već jednom i oni živjeti »ka' pravi judi«.

Jedno od ovakovih sela je i Donji Humac (općina Sutivan, kotar Brač), koji leži na zapadnom dijelu otoka Brača. Od morske je obale udaljen sat i po dobrog hoda. Smješten iza jednog kamenog brijega, opazi se tek onda kad mu se sasvim približite. Pred njim se protegla duga blaga dolina u kojoj se tu i tamo među širokim suhozidovima nalaze njihova »poja«. Ova »poja« su zapravo male parcele od po 100 m², često jedva toliko široke, koliko širina kamene ograde. Osim loze, po gdje-gdje koja žalosna polusuha maslina i . . . nepregledna polja »škrâpa« s kojim grmom trna ili česmina. Evo iz ovakovog »posjeda« mora marljivi i štedljivi otočanin izvući toliko, da prehrani svoju obitelj. Iz ljutoga krša treba da »stvari« zemlju, na kojoj će kasnije zasaditi plemenitu lozu, koja mu vrlo često, radi suše, neplemenito vrati. U ovakovim godinama ostaje

jedina nada brat, sestra, otac ili rođak iz Amerike. A Amerika sve manje »šalje dolare!« Suša uništila vinograde (kiša ovoga ljeta nije pala kroz 3 mjeseca ni jedamput), mušica i grizlica smanje prirod maslina, zarade ni od kuda, a proživiti zimu moraju. U Donjem Humcu je oko 100 kuća, a u svakoj po 6—8 ukućana i svi oni sa zebljom očekuju prve bure. Osim nekolicine, svi su poljodjelci. Uz obradu zemlje, od davnina su se bavili stočarstvom i to najviše ovčarstvom. I danas je na glasu brački punomasni ovčji sir.

Kada je srednje rodna godina, ovo selo »nađe« 5—6 vagona vina i 100—200 hl. ulja. Ako ovo podijelimo na 100 kuća, onda sav prihod jedne srednje stojeće kuće (sa 7 ukućana) u novcu (računano po ovogodišnjim cijenama) iznosi oko tri hiljade dinara. Rijetko koji gospodar dođe do novca prodajom kojeg drugog svog proizvoda (med, smokve, mlijeko ili meso). Nekada, dok je obradivog tla bilo više, sijalo se nešto ječma, pšenice i kukuruza. Nerentabilnost žitarica može se lako prosuditi po slijedećem: Ove je godine čitavo selo zajedno dobilo oko 50 mtc pšenice što čini poprečno 30 kg po vritu (»vrit« je glavna mjera za površinu u srednjoj Dalmaciji a odgovara površini od 852 kvadratna metra). Uslijed ovogodišnje suše, prirod je na mnogim mjestima iznašao 10—15 kg, što bi odgovaralo 60—90 kg po jutru (!). Tanak sloj crljenice od jedva 20 do 30 cm debljine, dugim jednostranim iscrpljivanjem, a od jake žege sasvim isušen, i nije mogao dati više. »Nismo izvukli ni za sime!« (sjeme) — kaže jedan stari Humčanin.

Srednji posjed iznaša 60—70 vriti, ali od toga je samo 5—6 vriti obradivog tla; znači, da se obitelj od 6—8 članova mora prehraniti sa iscrpljene crljenice od 0.7—0.8 jutra; dakle sa manje od 1 jutra. Osim nešto ilovastih tala, u ovim je krajevima najčešća crljenica (terra rossa), koja je mrko-crvene boje, jako isprana a u biljnim hranivima siromašna.

Ovo malo plodnog tla, svaki je seljak zasadio lozom, dok su pristranci brda — u koliko još na njima ima zemlje — zasađeni maslinama. Najveći dio posjeda je »pašnjak«, zapravo goli kamenjar. Ako se ovome nadoda desetak metara maloga vrta uz kuću, imamo čitav »grunt«. Od stoke ima svaka kuća po jednog magarca ili mulu, jednu kozu, 2—3 kokoši, 3—4 ovce a bogatiji (!) još kravicu ili pak svinju.

Da slika ovoga sela (a većina ih je u unutrašnjosti ovakovih) bude potpuna, mora se spomenuti pitanje pitke vode.

Pošto svaka kuća nema svoju »gustirnu« (bunar), to su prisiljeni uzimati vodu iz zajedničke stare seoske čatrnje. Ona za vrijeme velike suše presuši. Onda uzimlju vodu iz velike otvorene lokve izvan sela, koja sa pravom zdravom vodom ima zajedničko samo ime. Površina ove lokve je zelena od sluzavih alga, a voda ugrijana od sunca sadrži milijarde svih mogućih crvica i životinja drugih raznih oblika. Sigurno je, da u ovome carstvu ne će faliti mnogi uzročnici bolesti. Ljudi nemaju svojih bunara a ni novaca da kupe par litara pitke vode (ovdje se naime voda i prodaje!). Mnogi je primoran, da pije ovu vodu iz lokve.

*

Ova naša malena sela, koje je sudbina smjestila među sam ljuti krš, ne bi smjela biti zaboravljena kao do sada, jer su naša i jer su u borbama i sa zlim ljudima i zlim vremen-skim i terenskim prilikama izdržala i očuvala se, čim su dokazala svoju snagu i otpornost. Sa čvrstim uvjerenjem, da svi moraju »držati za jedan šćap«, nadaju se ovi naši marljivi otočani (»što mora ne vide«), da će jednom i ljeti piti hladne i zdrave vode i da preko čitave zime ne će trebati jesti samo leću, bob i poljski grašak.

Ing. Željko Macan
(Zagreb)

VIII. OKO NERETVE

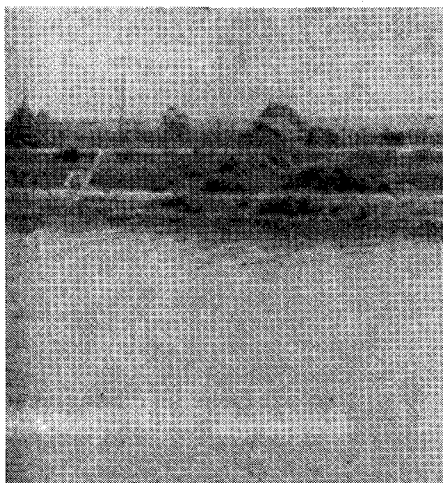
1. U neretvanskoj krajini...

Neretvansku krajinu čini u glavnome kotar Metković. Dijelom je planinski, a dijelom nizinski — ravničast. Skoro sredinom njegovom teče jedna od većih naših rijeka, Neretva. I u istinu Neretva daje najjasniji biljeg tom kotaru. Ne samo time što ona uvelike uvjetuje način gospodarenja, već je utjecala i na narodni duh, shvaćanja, i način života. Odmah je uočljiva činjenica, da se stanovništvo u toj krajini može podijeliti u dva tipa: u onaj, koji živi u brdima, duboko u kopnu, i onaj, koji je uz obalu rijeke. Stanovništvo brdovitih predjela ima sva obilježja dalmatinskog Zagorja, a onaj uz tok rijeke tipičan je primorac skoro otočanin. Radišnost i zdravo seljačko gledanje na svijet zajedničke su im osebine. Prije rata dosta ih je išlo »trbuhom za kruhom« po svim državama Evrope, no najviše u Novi Svijet — u Ameriku, Australiju itd.

Međutim, ono što se vidi i čuje po drugim oskudnim kotarevima nameće se kao problem i ovdje. Oskudica na kruhu i vodi osjeća se na svakom koraku. Netko će primjetiti: pa kako nema kruha a velik je dio kotara ravan kao stol, a vode ima i suviše; ta, rijeka im je ispod nosa. Da, ali najveći dio tog inače ravnog zemljišta pusta je močvara, na kojoj caruju razne kisele trave, ponajviše šaš, trstika, žuka itd. Vodu sam i ja sâm okušao. Skoro do samog Metkovića osjeća se okus mora. Neretva ima vrlo lagan tok, sa muljevitim dnom i obalom koja se lako drobi, pa je voda dosta mutna. Planinski dio kotara oskudijeva na vodi i treba mnogo pješaćiti da se dođe do izvora. I ovdje postoje zajedničke seoske čatrnje (bunari, gustirne) nepokrivene, u unutrašnjosti necementirane i nepopločane. Ovako slabo stoji ovaj kraj sa pitkom vodom, i ako je vodom skoro redovito poplavljen.

*

U Neretvi se od žitarica sije skoro isključivo kukuruz, ponešto sirak i proso. Kasna sjetva, radi vode, vrlo rana žetva opet radi kiša, skraćuje vrijeme od sijanja do žetve i onemogućuje pravilno dozrijevanje. Kukuruz se bere još zelen, pa se upotrebljava jedino za ishranu stoke. Obilazeći u mjesecu rujnu ovaj kraj čuo sam, kako ljudi već strahuju da će biti kiše, pa su ubrzano svršavali poljske poslove. Radi ovakovih prilika u čitavom kraju nema seljaka, koji ne kupuje hranu. Kupuju najviše pšenicu, ali i kukuruz. Sama službena statistika priznaje, da se više od 50 posto zaduženih seljaka zadužuju zbog kupovine hrane. Svi su upućeni na kupovanje hrane, i to zbog toga što imade vrlo malo obradive zemlje. Prodajom vina, duhana, ribe i malom samo prigodnom zaradom na javnim rado-



Nizina Neretve

vima, kupuje se hrana. Međutim, prođe mnogi dan, kad niti kruha nema, pa je onda zelje, većinom nezačinjeno, jedina dnevna hrana. Sol se upotrebljava kao jedini začim. Šećer i kava velika su rijetkost, pa ih troše samo imućniji pojedinci, i to kad hoće nekoga počastiti. Onaj dio kotara koji je uz tok rijeke u tom pogledu stoji bolje. Tu služi kao začim i konzerva od rajčica. Ulja imade nešto, ali samo za prodaju, a vrlo ga se malo troši u vlastitom domaćinstvu.

*

Ranije je veliki dio Neretve bio vlasništvo nekolicine obitelji. Danas je skoro sva zemlja više ili manje u faktičnom vlasništvu seljaka. Ima predjela gdje nema ništa obradive zemlje. Negdje je ima pet do deset posto, pa i petnaest do dvadeset posto, no rijetkost je u tom kraju da ona zauzima više od jedne četvrtine površine. Ostalo je kamen i močvara. Posjedi su mali — patuljasti: preko osamdeset posto gospodarstava su ispod dva hektara zemlje. Obradba tla je primitivna, motika je u glavnom jedino oruđe. Plugova ima malo, najviše drveni sa željeznim ralom. Brane su napravljene redovito od šiblja.

*

Narod u planinskom dijelu kotara drži više stoke, naročito onu malog zuba. Uglavnom prevladava ovca, a nađe se i po koja kravica, i konj. Svinja imade manje nego li i u najsiromašnijem kraju dalmatinske Zagore. »Nemamo stoku čime hraniti«, vele ljudi.

O ribarstvu možemo govoriti kao o vrlo važnom sredstvu za ishranu i kao o vrelu prihoda, ali samo za nizinski dio kotara. U malim nesigurnim lađicama zvanim »trupica« i većim »lađama« idu potomci starih Neretljana i opet »trbuhom za kruhom« svakidašnjim. Ponajviše se lovi »pod svijeću« sa ostima i mrežama, i to kod ušća ili na samoj morskoj pučini. Uz ostalu ribu, jegulja je poznati neretvanski specijalitet. U blatu i mulju nalazi ona najbolju prehranu. Ribu kupuju prekupci, ili ju sami ribari (jedan za nekolicinu) nose na prodaju u Split.

*

Ima predjela koji su vrlo pogodni za vinograde, ali ih imade i nepovoljnih. U vinogradarstvu se nije postupalo prema planu nego je opće natjecanje u prijašnja vremena obuhvatilo narod i u ovom kraju, pa je vinograde podizao bez obzira na uslove, koji su vinogradarstvu potrebni. Vinogradi se nalaze u glavnome uz samu rijeku i njene rukavce — kanale. Lozu prskaju po 6 do 7 i 10 puta, jer je zaraza jača, nego li u suhim predjelima. Cijena vinu je vrlo promjenljiva. Seljaci ga prodaju da bi mogli nabaviti hranu.

*

Narod se u ovom kraju mnogo bavi sadnjom duhana, te je mjestimično pitanje otkupa duhana daleko važnije nego li unovčenje vina. Sve one nepravde sačinjene u t. zv. »duhan-

skom pitanju« dodiruju i neretvanske šadioce. U toku prošlih godina, naročito lani, narod je mnogo energičniji; tražio je više pravde kod sadnje, otkupa, klasiranja i određivanja cijena duhanu. Inače se čitav odavna glasoviti neretvanski duhan svrstava u treću kategoriju, a otkupna cijena mu se kreće od Din 10.— do 13.— po kg. Koliko truda i muke a ovakova cijena, kažu seljaci. Novac, dobiven od duhana služi skoro jedino za nabavu hrane.

*

Narod u ovome kraju bavi se i preradbom »žukve«. To je vrst vrlo čvrste trave, koja raste duž čitavog toka rijeke. Seljanke i seljaci priređuju je za razne filtre, a mogla bi se u prerađenom stanju upotrijebiti i za pravljenje užeta i slično. Ranijih godina znalo se je na žukvi zaraditi i 3 do 4 dinara po kili. Prošle godine bila je po 1 dinar, a ove godine ne će dobiti više od 75 para po kg, vele ljudi. Znalo bi se ranije i po 20 vagona izvesti iz Neretve (najviše iz Komina). Kupovali su je najviše Talijani iz Trsta, dakako preko prekupaca. Bere se početkom srpnja, pa do rujna, ranije ju je lakše čupati. Čitav posao oko prerađivanja obavlja sa rukom i u prignutom položaju.

Neka sela, naročito Vid, bave se hvatanjem pijavica, koje se u ogromnoj količini nalaze u močvarama. To je također predmet koji se izvozi u glavnome preko prekupaca. Težak je to posao, čovjek do pasa mora u vodu zagaziti, da ih lovi. To se obavlja noću, pod svijeću. Isto tako love i žabe.

*

Narod je dosta dužan, najviše trgovcima, tako da od ukupnog zaduženja do 70 posto otpada na privatnike, a oko 20 posto na razne novčane zavode. Što je najgore, najviše su dužni najsiromašniji, tako da visina njihovog zaduženja i u najnovije vrijeme prelazi 1000 do 2000 dinara po domaćinstvu.

*

Najvažnije pitanje stanovništva — ishrana, dalo bi se u velike ublažiti izvedbom raznih melioracionih radova. Već smo naveli da su ogromne površine ravne zemlje pusta močvara. Zimi za vrijeme kiša, kad se počne sa okolnih obronaka slijevati voda u polje, a podzemni izvori jače izbacuju vodu, zna se ta voda podići skoro do ljudskih nastanba. Prošle godine voda je bila u visini seljačkih stanova, na pr. u Otriću, Strugama i

Pasićini. Potreba hitne odvodnje isticala se i u bivšoj Austro-Ugarskoj, pa se je već tada bio počeo i skoro dogotovio kanal za odvodnju peračkog blata. U novije vrijeme počelo se i sa bušenjem tunela, koji će sizati do već prije dogotovljenog kanala. Tako će voda iz jednog dijela metkovićko-vrgoračkog blata biti odvedena u more, negdje blizu luke Ploče. Pričali su mi ljudi da će se tom odvodnjom povećati obradiva zemlja za oko 5 hiljada dana oranja.

*

Općenito se veli: stariji ljudi u većini ne znaju, a mlađi već znadu čitati i pisati. Osvjedočio sam se na nekim mjestima da nerado daju djecu u školu, a opravdavaju to time da im se oduzimlje radna snaga. Škola ima premalo u kotaru. Postoje sela sa 80 do 150 djece, a nemaju škole. Ima i takovih slučajeva, da su seljani sami podigli i uredili zgradu i dvorište, a ne mogu dobiti učitelja (Struge).

Iako duhan, vino i riba predstavljaju danas glavno vrelo prihoda, ipak jedino o tome ne bi smjela ovisiti prehrana stanovništva.

Prehranu stanovništva treba da omogući zemlja, koje ima u izobilju. Prema tome pitanje melioracionih radova a u prvome redu odvodnjavanje, nameće se kao najnužnija mjera i potreba, jer bi se time velike površine neretvanskog blata pretvorile u obradivu zemlju. Time bi taj kraj mogao ne samo namirivati sebe već i hraniti druge.

Ing. Božidar Vučković
(Zagreb)

2. U selima oko Čapljine ...

Danas većina našeg seljaštva živi vrlo jadno, a naročito u našim nerodnim krajevima. Teško je seljaštvu čitave Hercegovine, ali ipak bijedu, kakva je u nekim selima općine Čapljina, teško je još negdje naći. Sela u brdu pate zato što imaju premalo vode, a sela u polju zato što je Neretva i suviše daje. Prvi nastoje vodu zadržati a drugi se muče da vodu odstrane. Kako pak za to nisu dovoljne samo snažne ruke, to ni jedni ni drugi u ovome poslu ne uspijevaju: »Mi sami ne možemo! Još nam jedino ostaje: Nada!«

Kao obično na kršu, tako su i ovdje redovna pojava: nestašica obradive zemlje, mali posjedi sa mnogo ukućana, slabe mogućnosti zarade, loše vodne prilike, premali broj škola a veliki broj nepismenih i izgladnjelih.

Da dobijemo točnu sliku ovoga kraja, navesti ćemo поблиže gospodarske i kulturne prilike nekoliko sela koja se nalaze na brdu i u polju.

*

Hotanj sa 350 duša i 50 kuća nalazi se 5 km daleko od Čapljine, a s druge strane Neretve. Kuće su prizemnice i kamene, obično pokrivene crijepom. Jedini izvor prihoda bio je duhan, koji je zapremio gotovo svu obrađenu površinu. »Kad bi se bolje plaćao i kada bi ga mogli više saditi, nekako bi izlazili«, kažu nam seljaci, misleći na duhan. Ovo je glavni problem Hercegovine i dok se ovo ne riješi, život Hercegovaca biti će kao i do danas: jadan.

Osim duhana bave se i vinogradarstvom, a nešto i stočarstvom. Žita nikada ne nađu ni toliko, da bi im za najnužnije potrajalo 4—5 mjeseci. Radi toga prisiljeni su kupovati kukuruz ili pšenicu kod trgovaca koji im onda zaračunavaju kamate kakove god hoće. Pod ovakovim prilikama nije ni čudo, da je

70 posto gospodarstava zaduženo, i to većinom samo radi hrane.

Pred 10 godina bili su svi u kućnim zadrugama; danas ima samo 1 kuća sa 18 članova. Škole u selu nemaju a od 50 kuća nema ni jedne koja bi primala ma kakve novine.

*

Trebižat je najnaprednije selo čapljinske općine, gdje su seljaci svojim marom i zajedničkim nastupom uspjeli donekle poboljšati svoj teški život. Selo je raštrkano po plodnoj dolini sa oko 200 kuća i 1250 stanovnika. Umjetnim natapanjem uspjeli su svoja polja uz rijeku Trebižat pretvoriti u prave vrtove, odakle izvoze rano povrće u Mostar, Sarajevo, Metković i dalje, i to naročito papriku, šalatu, grašak i dr. Zemljište u brdu zasađeno je lozom i duhanom. Prosječno ima svaka kuća 8—10 duša sa oko 10 dunuma zemlje (1 dunum = 1000 m²) a po njihovom računu trebalo bi najmanje 20 dunuma i od toga 8—10 dunuma brdske zemlje, gdje bi sadili duhan, lozu i kumpir. Bogatih nema a broj onih, koji posjeduju svega 1—2 dunuma, stalno raste. Posjed je toliko rascjepkan, da se čestice danas cijepaju poprijeko, a do pojedinih čestica ima i 6—7 km udaljenosti. Ipak, racionalnom obradom zemlje i svojim radom, uspjeli su se izdignuti u gospodarskom i kulturnom pogledu nad svim ostalim okolišnim selima.

*

Čeljevo se nalazi jedva 5—6 km od Čapljine, uz samu Neretvu na vlažnom i podvodnom mjestu. 120 »dimova« sa 750 stanovnika čini ovo siromašno naselje, čije su kuće sagrađene iz pletera i blata a među barskim biljem liče više na selo kakvog zaostalog plemena, negdje daleko od civilizacije. A ono leži samo 8—9 km od mora! Glavno zanimanje stanovništva je poljodjelstvo, ribarstvo i nadničarenje. Najbogatiji ima 40 dunuma zemlje, ali uz samu Neretvu. Neregulirana rijeka ne omogućuje mu ni da sa ovih 40 dunuma »istjera« onoliko žita, koliko mu je potrebno za prehranu porodice. Većina posjeda ima 6—8 dunuma zemlje, sa 8—10 članova obitelji. Po njihovom mišljenju, za prehranu cijele obitelji bilo bi im potrebno na svakoga člana 4—5 dunuma zemlje. Dugova nemaju, uglavnom radi toga što duhan ne smiju saditi. Pošto ni odkud ne mogu doći do novaca, to im trgovci i ne uzajmljuju, jer znaju, da

seljaci ne bi mogli vraćati. Stanje je njihovo tako jadno, da se eto ni zadužiti ne mogu. Nema godine, kad su sigurni da im poplava ne će uništiti onaj jadni prirod, radi čega siju t. zv. »sklatu«. Sklata je ječam posijan zajedno sa pšenicom. Tako, ako jedno strada, ostane ipak drugo. Kukuruz rodi prosječno samo 200 kg po dunumu.

Mnogi se bave ribarenjem, koje se vrši na sasvim primitivan način. Neke kuće posjeduju svoje jazove koji se naslijeđuju. Ribu prodaju trgovcima u Čapljini, i to jegulje po 6 din, a šarana 2.50 din. po kg.

Škole nemaju, tako da »sada postajemo nepismeni«, kako nam je jedan kazao. Od 30—40 obveznika prima se u školu samo 5—6.

Težak je život na kršu, težak u Hercegovini, ali ovakav kakav vode seljaci Čeljeva nije nigdje. Da u jednoj maloj kući iz pletera, sa jednom prostorijom od 20—25 četvornih metara na zemljanom podu živi zadruga od 20—30 duša, ne mogu si ljudi sa gradskim pojmovima ni zamisliti. Kako je tek ukućanima kad žive nedjeljama na tavanu kolibe, a nabujala Neretva odnosi komad po komad »posjeda« koji ljubomorno čuvaju?!

*

Struge-Gorica nalazi se u nekoliko zaselaka na rijeci Trebižatu sa ukupno 104 kuće i oko 650 stanovnika. Srednji je posjed 4—5 dunuma a ima ih dosta sa 1 dunumom. Za svoj mali posjed jedan je kazao: »Da mi sav kavom rodi ne bi me mogao prehraniti«. Većina se prehranjuje nadničarenjem i mlinarenjem (selo ima 42 mlina) a mlađe žene rade na duhanskoj stanici u Čapljini. Preko 90 posto kuća je dužno isključivo radi kukuruza.

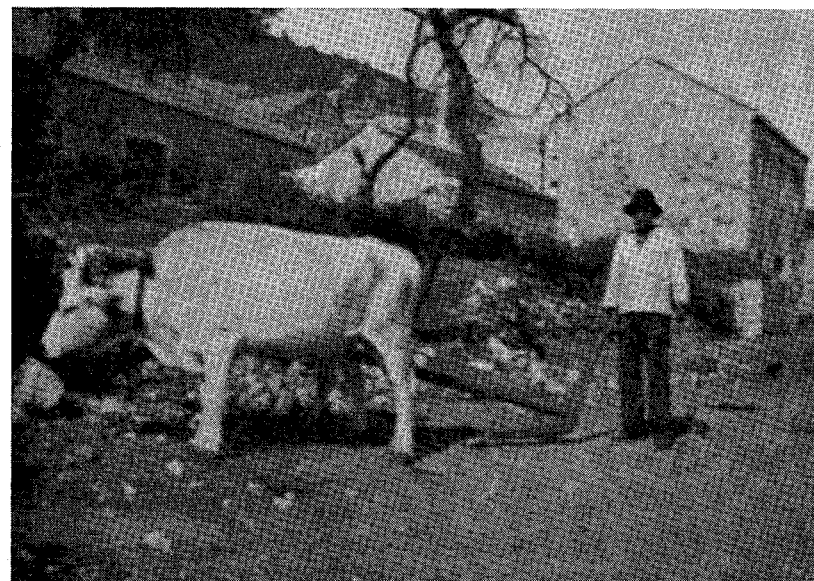
Žene nadničare ili na duhanskoj stanici ili na jednom bližem povrtljarskom posjedu gdje za 13 sati rada primaju 6 do 8 dinara bez hrane. Muškarci idu najviše u Metković gdje rade na istovarivanju i utovarivanju drvene građe, pri čem idu pješke 7 km. Za rad koji traje uz male prekide od 6 ujutro do 6 navečer dobiju 25—28 din. Pri tom im je dnevna hrana: ujutro za 1 din. kruha i komad luka, o podne malo juhe i kruha; izuzetno — kada je »dobra« zarada — komadić mesa. Poslije svršetka rada odu nanovo kući gdje ih čeka nezačinjena »pura«.

Ovo je sve samo u slučaju kad »zarade«. No, pošto je ponuda radne snage prevelika, vrlo često se događa da danima ne zasluže ni dinara. Onda, gladuje cijela obitelj.

*

I ako pod strašnim prilikama i u siromaštvu, ovi naši seljaci nisu poklekli ni skrenuli s pravoga puta. Ovi čvrsti karakteri i poštteni borci su nam zaloga boljoj budućnosti.

Ing. Željko Macan
(Zagreb)



Ralica u Hercegovini

IX. PITANJA BOSNE

1. Kućni obrt — Što pričaju Barica i Verica ...

Kućni obrt je vrlo velika i važna grana narodnog gospodarstva, daleko veća nego li što se to obično misli. Razlog tome malom pridavanju važnosti kućnome obrtu leži u tome, što je on razbijen na mnogo mjesta, i što čini uzgredan rad u seljačkom gospodarstvu. Osim toga, nastalo je mišljenje, da je on »zaostao« (ili da takav mora uvijek biti), i da će sigurno propasti. Taj je sud pogrešan, ili je bar u najmanju ruku za dugi još niz godina neispravan za naše prilike. Ali, što znači za naše »dalekovidne« ljude preletjeti u mislima pedeset ili stotinu godina naprijed. Pogotovo kad to još čovjeka može lagodno osloboditi od odgovornosti pred samim sobom, i da u konkretnim prilikama odmah nešto stvarno učini.

U značenju kućnoga obrta, kućnoga rada ili kućne predradivačke djelatnosti, dobivamo sasvim drugo mišljenje, kad usporedimo, kolik doprinos daje ona narodnom dohotku. Taj doprinos ide na milijarde dinara. Pogotovo velik značaj dobiva kućni obrt u usporedbi s udjelom profesionalnog obrta ili industrije u narodnom dohotku. Prema procjeni stručnjaka iznosio je prinos narodnom dohotku od strane

	1926.	1931.	1935.	1936.
		milijuna dinara		
kućnog obrta	4.837	3.628	3.386	3.100
obrt	7.590	5.214	2.955	3.044
industrije	5.823	3.500	3.010	3.173

Vrijednost je proizvodnje kućnoga obrta otprilike jednaka vrijednosti proizvodnje industrije ili obrta. Sada pomislite: obrt ima svoje škole, šegrtske i stručne, svoje organizacije, udruženja i komore. Industrija ima tehnike, visoke i srednje i niže, svoje moćne organizacije, svoja ministarstva i karte,le,

banke i zavode. A seljaci, koji se bave kućnim obrtom, što imaju oni? S kakvim aparatom komercijalnim, tehničkim i financijskim oni raspolažu? Pa ipak, u ovoj zemlji se cijeni, da je proizvod te seljačke kućne radinosti jednak vrijednosti proizvoda obrta i industrije. A kada bi uzeli još u obzir, koliko više ljudi namiruje svoje potrebe proizvodima kućnog obrta nego li industrije ili obrta, onda bi njegovo značenje još više odskočilo. Uz takovo stanje stvari mora se za svakoga ozbiljnog čovjeka, koji se bavi ekonomskom politikom, postaviti pitanje: smije li se i nadalje ostaviti sasvim po strani toliko važna grana narodnoga gospodarstva, ili joj, obzirom na njezinu vrijednost proizvodnje, treba obratiti barem toliko pozornosti, koliko obrtu i industriji.

Po svome postanku kućni je obrt stariji od poljodjelstva. Još prije nego li je čovjek naučio biljke saditi i orati, bavio se je prerađivanjem raznih predmeta za svoju upotrebu. U obiteljskim zadrugama, koje su morale same podmirivati sve potrebe svojih članova, razvio se je kućni obrt do te mjere, da je nabrojeno do stotine grana obrta, koje su se njegovale u razvijenim kućnim zadrugama. Kako je svaki radio predmete za vlastitu upotrebu, to ih je još napose uljepšavao i davao im svoj vlastiti biljeg i smisao za ljepotu. Vremena za rad bilo je dosta. U pojedinim selima razvila se je osobito po neka grana kućnoga rada, te su se seljaci istakli kao tkalci, drvodjelci, lončari (Bednja), kalajdžije (Bugojno), krojači (Ivanić-grad), pa urari (Čabar), itd. To već nije kućni obrt u strogome smislu, nego je seoski obrt, kojim se bave skoro svi suseljeni. Takvih vještih seljaka ima u svim našim krajevima, a ima ih na stotine hiljada i u svim drugim zemljama. Ima ih i tamo, gdje je industrija najviše razvijena.

Kako se s razmjerno malim sredstvima može u pogledu kućnog obrta mnogo učiniti, neka pokaže ovaj praktičan primjer.

Prigodom glavne skupštine Gospodarske Sloge istakli su podpredsjednik Sloge Ivo Čelan, i kotarski povjerenik Marko Čondrić iz Livna u Bosni, kako su livanjske žene vrlo aktivne u radu Gospodarske Sloge, te ih je već velik broj organiziran u posebne ženske odsjeke. Te žene bave se mnogo kućnim obrtom; one pređu i tkaju vunu. U nekim selima je to glavno zanimanje siromašnih žena, i iz toga crpe glavnu privredu. Ja

sam već opisao način, kako te žene rade, u više članaka. (Vidi: Kako živi narod str. 43. do 54.). Taj je rad vrlo mučan i spor. Prede se još uvijek s ručnim vretenom, a tkalački stan je starodrevan, uzak (sukno široko 45 do 60 cm) i polagan, te se čunak mora svaki puta rukom prebacivati. Delegati Sloge bili su mišljenja, da bi najkorisnije bilo, da se u onome kraju uvedu za pređenje i tkanje kolovrati i brzotkalački stanovi, jer su to kod njih još nepoznate stvari. Kad se o tome govorilo u Gospodarskoj Slozi, bio je prisutan i jedan povjerenik, musliman iz Tešnja. On je odmah primijetio, da poznaje takvo »vreteno na kolu«. K njima je to došlo pred četiri godine (1933.) i svuda se širi.

Kolovrat je izumio godine 1533. kamenorezac i drvorezbar Jürgen iz Braunschweiga. Taj se je stroj proširio u 16. stoljeću po čitavoj Europi. On je trebao punih četiri stotine godina da dođe do Tešnja. A u Livnu ga ne poznaju još ni danas.

Žene iz Livna i Duvna dobile su uzorak kolovrata za pređenje, koji su u Europi već gotovo zaboravljeni. Te su kolovrate pregledali i usavršili stručnjaci tekstilnog odbora Gospodarske Sloge, među kojima su profesori Tehnike i naši prvi strojarški stručnjaci. Stotinjak takovih kolovrata odaslan je u stotinjak sela livanjskog i duvanjskog kotara, da posluži kao uzorak tamošnjim seljacima. Ti su kolovrati pretežno od drveta, pa će ih ljudi moći sami napraviti u svome selu. Tako će čitav onaj kraj za godinu-dvije imati kolovrate, umjesto ručnog vretena. Slično će se učiniti sa tkalačkim stanovima, samo u manjoj mjeri.

Kolovrat stoji par desetaka dinara, a ubrzava proizvodnju prediva prosječno za tri puta, prema ručnom vretenu. Nit je pravilnija i bolja i tanja. Novi tkalački stan tka pet do sedam i po puta brže, nego li stari, a osim toga je sukno skoro dvaput šire. Znači, da žena može učiniti za jedan sat onoliko posla, za za koliko kod pređenja treba danas tri sata, odnosno kod tkanja sedam sati. Uza to će se manje umoriti, i ne će imati razrezane i krvave usnice od niti.

A za čitav taj posao, koji za onaj kraj znači pravu tehničku revoluciju, treba razmjerno malo sredstava: nekih dvadesetak hiljada dinara plus organizacija Gospodarske Sloge k tome, bez koje bi bilo teško provesti takav plan u širinu.

I opet će reći napredni elementi: Uvodite stotine godina stare strojeve! Zar nije bolje podići tvornicu, koja će tisuću puta ubrzati taj proces, o kojem vi govorite, na visini moderne tehnike, uz nekoliko desetaka ili stotinjak radnika. Takav šablonski zaključak je preuranjen i nestvaran. U prvome redu, da se podigne tvornica, treba kapitala, i tko zna, kada će doći onamo, da se podiže. Trebalo bi čekati dugo. A onda, kakve bi koristi od toga imale one hiljade neuposlenih seljaka iz pasivnih krajeva, koji čekaju na zaradu, a s mukom prave sebi odijelo danas. Oni ne bi imali čime kupovati proizvode te tvornice. Proces je zamršen, i treba pored tehnike proizvodnje misliti i na mogućnosti potrošača. A k svemu tome, narodne organizacije nemaju danas milijuna, da podižu tvornice i da osiguraju svakome potrebnom, da može kupiti što treba. Preostaje da učine što mogu. A i to nije malo, ako učine, što se kroz stoljeća nije učinilo.

Osim toga, takav je rad na podizanju kućnoga obrta danas i ekonomski sasvim pravilan. Stroj se isplati nabaviti onda, ako se može amortizirati. A amortizacija takvih malih strojeva, koji po tripot, pet i sedam puta ubrzavaju proizvodnju, sasvim je osigurana u vrlo kratkom vremenu. Može li tko god imati što protiv takvog »reakcionarnog« rada koji je u stvari i te kako progresivan?

Primjer s tekstilom nije izuzetak. To je samo jedan od slučajeva koji pokazuje, koliko će se moći mnogo učiniti, kada će se posvetiti kućnom obrtu ona briga, koju on zaslužuje po svojoj narodno-gospodarskoj vrijednosti.

Rudolf Bičanić
(Zagreb)

ŠTO PRIČAJU BARICA I VERICA

Nakon uspješnog tečaja iz pređenja i tkanja što su ga održale seljačke djevojke Barica i Verica Galeković iz Mraclina u kotarima Livno i Duvno, povratile su se u Zagreb oduševljene uspjehom i zanimanjem, koji su probudile među seljačkim svijetom u zapadnoj Bosni. No isto su tako pune opažanja o teškom životu, u kojem žive seljaci ovoga kraja, kojemu je krivo u glavnom neznanje. One pričaju o svojim utiscima i opažanjima vrlo živo i opširno.

Ne mogu se dosta nahvaliti, kako ih je narod svagdje lijepo i gostoljubivo dočekivao, kako im je pružao sve što je imao, samo da se što bolje osjećaju daleko od svoje kuće.

Pričaju: »Kada smo autobusom stigle iz Splita u Livno, dočekali su nas kotarski povjerenik Gospodarske Sloge, te narodni zastupnik. Smjestili su nas kod povjerenice Boje Ćurak u Odžacima. Tu smo ostale 11 dana. Kolovratu su nas čekali, pa se je sakupilo mnogo ljudi da vide, kako će proraditi. Žene i djevojke, muževi i djeca, svi su nastojali da budu što bliže kolovratima, kada započne predenje. Jednako je bilo i u selu Kovačićima, gdje smo ostale 5 dana, a u Rapovinama 30.

Međutim samo predenje nije još izazvalo toliko zanimanje, koliko tkanje. Kada smo započele tkati brzotkalačkim stanovima, nastala je u selu neopisiva živahnost i veselost. Isprva su s nepovjerenjem gledali ove stanove i pitali, gdje je kameenje. To su pitali zato, jer su njihovi stari tkalački stanovi vrlo lagani, pa kad se stave u pokret, rado se prebace. Zato ih opterete kamenjem. Naročitu veselost izazvao je činak, koji se prebacuje sam. Seljaci i seljakinje u velikom smijehu počele su vikati: »Evo ga, eno ga; ma ne možeš ni da vičeš, tako brzo »evo ga, eno ga«, kao što brzo skače«.

Vrlo dobro tkati naučile su u Kovačićima 3 žene, u Odžacima 10, a u Rapovinama 15—20 žena, dok presti na kolovratima u kotaru Livno preko 200. Sve su ove žene i djevojke tako dobro izučile tkanje i predenje, da mogu same dalje podučavati u svom selu. Mnogi seljaci i seoski majstori uzeli su nacрте ovih tkalačkih stanova, pa su ih sami već i izradili«.

Ovdje Verica primjećuje: »Pa nije stan ni tako skup, ako ima drva. Moj otac imao je vlastito drvo, pa ako to ne računa, tada ga čitav stan, koji mi je sam izradio, stoji svega 150 dinara, koliko je morao platiti za željezne dijelove«.

»Mnogo se ljudi zanimaju za stanove. Doduše neki kažu, »a što nam to i pokazujete, kad nemamo novaca da kupimo«, no ipak je već nekoliko stanova u poslu, pa ima izgleda da će u livanjskom kotaru već ove jeseni biti preko 20 brzo-tkalačkih stanova.

Nakon Livna prešli smo u kotar Duvno. Tečaj smo držale 30 dana u Hrvatskom Domu. Svaki dan sakupilo se toliko ljudi, da je bilo jedva mjesta za prelje, koje su posjedale oko kolovrata. Kada je 40 kolovrata stavljeno u pokret, nastalo je odu-

ševljenje i klicanje, a žene su govatile: »Što nam s tim ne dođoste pred Božić, pa da opredemo svu vunu«. Kada je završeno predenje ustanovile smo, da je za 2 sata jednim kolovratom opredeno toliko vune, koliko bi inače preli čitav dan.

No još veće zanimanje pokazali su seljaci za tkanje. Tu je bilo upravo nadmetanje između žena, koja će prije doći do stana, da nauči tkati. Radi toga morale smo popisati sve one, koje su se javile u tečaj, pa onim redom, kako smo ih popisivale, tako su i učile. Bilo je djevojaka, koje su dolazile dnevno i 20 km daleko, samo da nauče tkati. Jedna djevojka čije je selo veoma udaljeno, ostala je 8 dana u gradu, da može redovito prisustvovati tečaju.

Do sada su seljakinje tkale samo vunu, a ne i platno, jer snovanje na starim stanovima veoma dugo traje. To su stanovi bez snovaljke i grabljice, pa ne možeš lako navijati. Tamo mora tkalja najprije razvući čitavu osnovu preko drvenih stupića zabijenih u zemlju. Tako snovanje 50 metara osnove na njihov stari stan traje 3 dana, dočim smo mi to namotale za samih 10 minuta. Izradile smo 50 m platna. Ježu za osnovu smo kupile, a otkale domaćim lanom. Tako 50 m platna stoji svega 130 dinara ili po metru 2 dinara i 60 para. Kada se pomisli da je najjeftinije i najlošije platno u zapadnoj Bosni 9 dinara po metru, onda tek možemo uvidjeti koliku će korist imati seljaštvo od ovih stanova.

Ipak i ovdje smo čule prigovore, da su stanovi skupi, pa da ih seljaci ne će moći nabaviti. Ove prigovore lako smo pobile. Upozorile smo ih da ne moraju odjednom nabaviti čitav tkalački stan, već da najprije kupe snovaljku i grabljice, pa već mogu lakše navijati, i ne moraju sa snovanjem izgubiti po nekoliko dana.

I ovdje su mnogi seoski majstori uzeli nacрте i mjere ovog tkalačkog stana, pa će ih izrađivati sami. Kako u samom Duvnu nije bilo drva za gradnju tkalačkog stana, to je jedan seoski majstor učinio točan model u malom, pribilježio mjere, pa kaže da će isto tako učiniti u svom selu veliki stan.

U Duvnu je naučilo presti oko 150 žena i djevojaka, a 35 tkati, koje će sve sada podučavati ostale žene po svojim selima«.

Barica i Verica Galeković veoma su zadovoljne s uspjehom svog rada u zapadnoj Bosni. Međutim s prilikama, u ko-

jima živi narod, mnogo su manje oduševljene. Kao što u tkanju i pređenju, tako i u drugim granama gospodarstva narod je mnogo zaostao.

Mnogo zemlje leži neobrađeno. Seljaci proizvode samo toliko, koliko trebaju u kući i za sjeme, jer nemaju kuda da prodaju. Zemlju obrađuju teško, jer nemaju poljoprivrednog alata, ni gospodarskih strojeva. Najteže je kod njih s hranom. Ne sade nikakvo povrće osim kupusa i krumpira, koji im je gotovo jedina hrana. Od žita siju samo ječam i kukuruz. Hranu ne začinjaju mašću, jer slaninu uopće ne tope. U svako jelo ubacuju komad slanine, da se u njemu kuha i to je jedini začim. Zato je i našim seljankama iz Mraclina bilo prilično teško priviknuti se na hranu. Stoga su im seljaci svagdje dali, da si sami pripremaju hranu onako, kako su one naučene.

Naročito su loše stambene prilike. Kuće su od kamena, a u njima obično dvije prostorije. U jednoj je ognjište i nekoliko klupa ili balvana, na kojima se može kroz dan sjediti, a u drugoj prostoriji je krevet. »Nije to krevet, upada jedna, već drveni ležaj i na njemu malo slame«. Na tom »krevetu« spavaju starci, t. j. gospodar kuće sa ženom. Sav mlađi svijet spava u štali, među ovcama i govedima.

Narod nije toliko siromašan koliko je neuk. Nema tko da ga pouči, a nema i gotovo nikakvih veza s ostalim svijetom, da bi mogli sami vidjeti bolji život. Inače je narod veoma svijestan, a seljaci su bistri i vrlo lako shvaćaju. Samo treba začeti među njih i pokazati im, kako se može s istim mogućnostima i istim sredstvima bolje živjeti.

Tečaj za pređenje i tkanje, koji su održali Barica i Verica Galeković, najbolji su dokaz da hrvatski seljački narod zapadne Bosne teži gospodarskom napretku. U ovaj kraj, koji je gotovo odijeljen od svijeta, treba slati još mnoge i mnoge pionire-prvoborce za gospodarski napredak.

(Priopćio D. D.)

2. Nepismenost kao ekonomski činilac . . .

Veliki pokret za pobijanje nepismenosti, što ga je započeo organizirani hrvatski seljak od goleme je važnosti za budućnost hrvatskog naroda.

Pitanje pismenosti je temeljno naše prosvjetno pitanje. Pred njim moraju se ukloniti i saći u drugi red sva ostala naša prosvjetna pitanja i znanost i sveučilište, i umjetnost i kazalište, i škole i literarni sporovi. Sva pitanja, koja toliko zaokupljaju ono, što se zove naša kulturna javnost, nisu nego bura u čaši vode, prema velikom moru, koje pretstavlja kod nas nepismen svijet. Naročito bi u tom pogledu morao prednjačiti Zagreb, glavni grad Hrvata. Zagrebačka gradska općina za pobijanje nepismenosti kod jednoga i pol milijuna nepismenih Hrvata morala bi dati barem toliko, koliko daje svake godine, da dvije, tri hiljade Zagrepčana može uživati u kazališnim predstavama. Jer ne treba zaboraviti, da treba dvanaest milijuna dinara pa da svaki nepismeni Hrvat dobije barem ono što mu je najnužnije, da nauči čitati i pisati: abecedarku, olovu i pisanke. Računajte sami: milijun i po ljudi, svakome po 8 dinara to je skupa 12 milijuna. Tek kada se u pitanju pismenosti pokaže dovoljan napredak, moći će se uspješno razvijati druge oblike naših kulturnih stvaranja na mnogo većoj i široj, narodnoj podlozi. Onda ne će biti svojina maloga broja privilegirane gospode, kojima je pristupačan »luksus« zapadno-evropske građanske kulture.

*

Pitanje nepismenosti je u prvome redu pitanje narodne prosvjete. Bez vještine čitanja i pisanja čovjek ostaje vezan na uski krug svoga vlastitog iskustva. Takav se čovjek ne može koristiti iskustvima, mislima i znanjem, koje su drugi ljudi sakupili kroz stoljeća i dali ih u knjigama čovječanstvu.

Ne može niti stupiti u pismenu vezu s drugim ljudima. Koliko je naš svijet patio, idući na rad ili još više za vrijeme svjetskoga rata, kada nije mogao pisati svojim kod kuće, niti pročitati, što mu oni pišu! Nepismen čovjek teško saznaje, što se događa oko njega u svijetu. Doduše, danas to nije lako ni pismenu čovjeku, jer ima mnogo takovih, kojima je i te kako u interesu, da narod, puk ne zna istinu, i da ostane u neznanju. Zato je pravo kazao Ante Radić: »Znanje je moć. Čovjek bez znanja je rob svačiji, a najviše svoj!« (t. j. svojih predrasuda i svojega straha pred nepoznatim i onim što ne zna).

*

Zbog toga je pitanje pismenosti također prvorazredno političko pitanje. Bez pismenosti nema demokracije. Demokracija znači vladu naroda. A da narod može vladati, odnosno nadzirati one, kojima je povjerio, da izvršuju vlast u njegovo ime, mora narod poznavati čitav zamršeni ustroj današnjega društva i države. Bez pismenosti to nije moguće, jer se demokracija lako u takvom slučaju izigra od strane onih, koji iskorišćuju narodno neznanje. I to je razlog zbog kojega i danas ima ljudi, koji se boje političkih posljedica pismenosti naroda, jer kažu: Narod sve okrene u politiku. A politike se, kao vruga boje svi oni, koji imaju razloga, da se plaše naroda. Zato se ne može ni očekivati, da će se od te strane učiniti nešto ozbiljno za širenje pismenosti. No hrvatski je seljački narod, danas već u velikoj mjeri duševno oslobođen. Ante je Radić rekao, da nema prosvjete bez slobode. Upravo to, da je hrvatski seljak uzeo u svoje ruke pitanje pismenosti svoje braće, sinova i otaca, žena i kćeri, pokazuje, da je u njega stvorena jaka svijest o slobodi i o potrebi te slobode. A kada je takva svijest u narodu stvorena, onda na njezino oživotvorenje ne treba dugo čekati.

Bez pismenosti nema demokracije. Bez demokracije nema slobode. Bez slobode nema slobodne Hrvatske, a niti seljačke države. Svaki pismen čovjek više, znači korak bliže k Slobodnoj Hrvatskoj i seljačkoj državi. Prema tome je pokret za suzbijanje nepismenosti dio političke borbe hrvatskog naroda.

Pitanje pismenosti nije samo prosvjetno i političko pitanje. Ono je također i veoma velikog značenja i na ekonomskom polju.

*

Koje su ekonomske posljedice nepismenosti i s kakvim se poteškoćama mora boriti nepismen seljak, neka pokaže ovo nekoliko primjera.

Ja sam provodio organizaciju Gospodarske Sloge u kotaru Prozor u jugozapadnoj Bosni. U tom poslu bila je najveća poteškoća, kako da se nađe u svakom selu povjerenik, čovjek koji je pismen, jer u tom kotaru ima 86% nepismenih. Zamislite, ima u kotaru veliki samostan, na Šćitu. Ima kotarska oblast sa dosta inteligencije. Ima također i poljoprivredna stanica. A usprkos svega toga ima još uvijek 86% nepismenih. Svi ti ljudi, koje smo spomenuli nose na sebi svoj dio krivice, da ne govorimo o drugim većim krivicama. Pitam se, što se može učiniti na gospodarskom poboljšanju u kraju gdje ima 86% nepismenih. Niti ti ljudi mogu šta pročitati, niti znaju kako u drugim krajevima napredan svijet gospodari, a niti si mogu sračunati najosnovniji račun i o svom gospodarstvu. A bez računa nema dobrog gospodarstva. Može li se danas voditi gospodarstvo s uspjehom, ako seljak ne prati cijene u novinama? Kod nas nema u svakom selu radio, da bi seljaci slušali svaki dan cijene na izvoznim i drugim velikim tržištima, kao što je to u naprednim zemljama.

*

Ali najstrašniji primjer kako strada nepismen seljak u gospodarstvu je pitanje seljačkih dugova. Evo kako se to radi u Bosni, Hercegovini i dalmatinskoj Zagori po selima. Tamo narod živi uglavnom na dug, na kredit, dok ne dođe do novca. A do novca dođe jedamput, dvaput na godinu: kad proda ovce (ajvan), vunu ili kad dozori grožđe i vino, ili, u duhanskim krajevima, kad se važe i isplaćuje duhan. Preko cijele godine seljak uzima robu kod trgovca na kredit, (ili je barem tako bilo dok je bilo kredita). Seljak dolazi u dućan, uzima robu i samo govori: Gazda piši. Ne treba se bojati: gazda već piše, pripisuje i dopisuje, a seljak niti ne zna sračunati koliko je robe uzeo, niti zna zapisati kad je koliko uzeo, a niti zna pročitati, što je trgovac u svojim knjigama zapisao. Tako je seljak prepušten zbog svog neznanja na milost i nemilost trgovcu. Onda nije čudo, da su pojedini trgovci kroz desetak godina skupili imetak. Sjećam se baš jednog takvog na Kupresu. Došao čovjek poslije rata u selo bez išta. A danas ima najljepše

kuće, sve na kat, najbolje njive i što je još važnije, najljepše su livade njegove. To znači u oskudnom stočarskom kraju gospodstvo nad većinom stočara. Odakle to? Je li to svojim rukama zaradio?

Ali nije jedina nepismenost neposredan razlog izrabljivanju seljaka. Velik je razlog tome također i nasilnost takovih trgovaca prema neukom svijetu, koji si sam ne zna pomoći. Ako čovjek i zna pročitati ne može pitati trgovca, koliko mu je zapisao. Ako pita, ne dobije odgovor. Ako ponovno traži, izbacio bi ga trgovac. Ako mu i ne odgovori, što može učiniti kad je on i njegova obitelj ovisan od kredita u hrani, koju mu daje trgovac, jer bi inače umro od gladi. A teško je obračunavati, kad si seljak ne zapiše, što je kupio od trgovca i što je prodao trgovcu. Dode li do suda, seljak nema drugog dokazala u svojoj ruci, nego traži da trgovac prisegne, »Ha Bog, ha duša!« Trgovac donosi za dokaz svoje uredne trgovačke knjige i prisegu. Tako i onaj seljak, koji se otputi do suda mora da strada.

Tu pojedinac ne može pomoći, već tu može reda praviti samo organizacija. Predlagao sam ljudima, da se organiziraju tako, da svaki seljak uzme vjeresijsku knjižicu, pa da kod trgovca uzima na knjižicu robu i da drži tu knjižicu kod sebe. Odgovorili su ljudi, da je to teško, jer da za knjižicu treba dati 10 dinara biljeg (a ovako je oštećen za više stotina dinara). Osim toga da je tu teško držati knjižice, jer da ljudi nisu pismeni, pa da ne bi mogli pročitati, što im je u knjižici zapisano. Predlagao sam im onda, da ih ide po nekoliko s kojim pismenim čovjekom ili s povjerenikom Gospodarske Sloge, koji je pismen trgovcu u dućan kad kupuju i kad prodaju. Na taj način bi im taj pismeni čovjek pomogao da sračunaju i zapisao i pregledao što je trgovac zapisao. Odgovorili su mi opet, da bi i to teško išlo, jer da je trgovac nasilan prema narodu, pa da bi se »uvrijedio«, što se njega kontrolira. Kao da svaki čovjek nema pravo brinuti se za svoje, držeći se one poslovice: Čisti računi, dobri prijatelji. Još su mi rekli ljudi, da je teško i s narodom, jer da narod smatra dug nekom sramotom, pa ne voli da kaže pred drugima, da drugi znaju kako trguje i prodaje i obračunava. Zato voli da to ostane poslovna tajna između seljaka i »njegovog« trgovca.

Po mom sudu najveće je zlo u tome, što narod niti ne zna koliko je oštećen kod takvog načina trgovanja. A ne zna zato, jer ne zna ni zapisati, ni pročitati, ni izračunati.

Stvar je seljačkih organizacija, da stalno bude svijest, da ljudi svoje račune kontroliraju, da sami zapisuju i prave bilješke i kad robu kupuju i kad je prodaju na vjeresiju. Gdje to ne mogu sami pojedinci jer su nepismeni, jer ne znaju, i jer se boje, neka to čine zajedno preko svoje gospodarske organizacije, da se tako oslobode dvaju najvećih zala seljačkog naroda: straha i neznanja.

Rudolf Bićanić
(Zagreb)

3. Zabačeni kraj i zaboravljeni ljudi ...

U dolini okruženoj vijencem visokih gora, između kojih si krči put krivudasto korito pjenušave gorske bujice Rame, smjestio se mali gradić Prozor. Jedna jedina ulica sačinjava čitavo mjesto, koje nosi u sebi sve značajke istočnjačke sredine. Kafana, kafana i opet kafana, piše gotovo na svakoj drugoj kući, a ljudi to marljivo potvrđuju, sjedeći za stolovima koji nisu gotovo nikad prazni.

Samo od sebe nameće se pitanje: »Kada zapravo ovi ljudi obavljaju svoje dnevne poslove i dužnosti, kad ih se od ranog jutra do kasne večeri može vidjeti gdje se vrzu za kafanskim stolovima«.

No pređimo s toga prvog utiska koji se sam od sebe uvukao u svijet, pa se ogledajmo po onim vrletnim planinama, što se poredaše naokolo u slikovitim zavojima i dostojanstvenoj mirnoći, obavijene modrikasto ljubičastom maglicom. Planine su gole, obrasle tek gdje gdje sitnim, zakržljanim šumarcima, prazne i puste, pa niti ne pomišljam da kriju u sebi sela i ljude.

»Zar se ovdje uopće može živjeti, gdje u vrelo ljetno podne od silne žege kamen puca«, pomišljam gledajući visoko gore, u pravcu gdje se spaja modrina neba sa sivo modrim bojama kamena.

A ipak tamo živi mnogo ljudi, razasuti po bezbroj razbacanih sela. Što više ove planine rađaju možda najbolji dio našeg naroda, očvrsnuo u borbi i životnim tegobama. Ta, otkad ugledaše svijetlo dana, ne poznaju ništa drugo nego težak i mukotrpan život.

Kako se bolno doimlju njihove izmučene spodobе, kad svakog tjedna (ponedjeljak) za sajmenog dana poplave tijesnu prozorsku ulicu i nude na prodaju ono nešto sirotinje, što je mučno sakupiše i još mučnije doniješe, spuštajući se sate i sate niz uske, strme i gotovo neprohodne planinske puteljke.

A onda se događa ono, što redovno biva, da svoje proizvode (mliječni proizvodi, perad, vuna, žito, nešto zelenja) daju gotovo u bescijenu ili budu zakinuti barem za pola cijene. Naročito je to u slučajevima kad zamjenjuju kod trgovca svoje proizvode za dućansku robu.

Ali ova slika tržišnog dana ne dostaje, da поближе upoznemo njihov život, kad oni zamišljeni i nabrana čela broje na žuljavim dlanovima novac i analfabetskim načinom sračunavaju, hoće li dostajati za ono najpotrebnije.

Valja poći bliže k njima, u sredinu u kojoj se odvija teška svakidašnjica njihova života, a to je planina, njihova sela i domovi.

Nedjelja je, rano jutro, sredina ljeta. Iz Prozora vijuga tvrda kamena cesta u planine. Uspinje se i zavija sve više i više.

Putem se susreću svaki čas ljudi, obučeni u blagdansko ruho, koji odlaze rodbini u pohode ili u najbližu crkvu na misu. Redovito se zapaža, kao po nekom stalnom pravilu, kako žena stupa dva koraka iza muža ili opet muž jaši, a žena vodi konjče ili ide iza konja i jahača sa zavežljajem u ruci.

Ovo što se u prvi čas čini tek kao slučaj, imade u stvari svoje dublje značenje, o kojemu ćemo kasnije opširnije govoriti.

Iz daljine se pomaljaju obrisi velikog i prostranog franjevačkog samostana, koji kao da je još više potisnuo u stranu i omalovažio i onako sitne i neugledne seoske kućice, s neobično malenim prozorčićima, sagrađene od drva ili kamena i pokrivene visokim krovom od dasaka po uzoru »turskih« kuća.

Dolazimo u selo Ščit, udaljeno od Prozora kojih 10 kilometara. Čitave skupine muškaraca, žena i djece nagnule iz raznih smjerova prema crkvi. Posljednji zvuci zvona naviještaju početak mise. Jedna neobična pojava koja se čudno doima i izaziva upravo teško i žalosno raspoloženje u ovom kraju bijede, glada i potpune zaostalosti. Svećenik franjevac čita u crkvi, sa oltara, prije propovijedi u dugom nizu imena onih koji duguju nešto samostanu.

Zaredaše tražbine: janjci, nadnice, vuna, žito, mliječni proizvodi, dugovine za mise i tako redom sve dalje po dio od onoga što ima i nema ona kuća, koja duguje. Glavno je da se traži, jer se redovito i dobiva, bez obzira je li suša uništila

ljetinu ili je opet upropastiše kiše, koje se u jakim bujicama slijevaju s planinskih kosa i poplavljuju jedna njihova polja.

Ne ćemo dalje ulaziti u to pitanje, tek konstatiramo ono, što očigledno izaziva otvoreni protest već na prvi pogled. Čini se kao svetogrđe. Nerazumljivo je samo to, kako je seljaštvo onoga kraja u neposrednoj blizini jednog tako velikog, starog i nadaleko poznatog samostana, ujedno kulturnog žarišta, moglo ostati potpuno zaostalo, koliko u prosvjetnom, toliko isto i u gospodarskom pogledu.

Zar već sama činjenica da je broj nepismenih veoma velik (naročito kod žena, od kojih ne zna gotovo nijedna čitati i pisati), ne djeluje čudno u ovoj sredini? Kotar Prozor ima najveći broj nepismenih u svim hrvatskim krajevima — 86 postotaka. A napokon i samo gospodarsko stanje dalo bi se mnogo popraviti, jer je zemlje ondje još uvijek dosta i poprečno nije loša. Prema tome uzrok velikoj bijedi nije toliko prirodno siromaštvo, koliko neznanje.

Ali po samoj živopisnoj slici koja nam se ukazala kad je poslije mise nagrnula množina svijeta iz crkve i poplavila slobodni prostor trga u središtu sela, ne bi se moglo nikako zaključiti, da u ovom kraju vlada tolika zaostalost i siromaštvo.

Muškarci posjedali po kafanama i časte se crnom kavom, rakijom i vinom. Žene gledaju iz prikrajka, jer je njima sramota sjediti u kafani.

Podne je prošlo i premda su mnogi došli i iz udaljenijih sela, ne razilaze se. Mirno razgovaraju međusobno, a mladež pjeva i pleše. Istom, kad se na pitanje što su jeli o podne, dobiva gotovo općeniti odgovor — ništa —, iskršava nam pred očima u pravoj slici njihov život. No ne samo o podne, nego mnogi nisu uopće još ništa okusili toga dana. Ako je i bio koji zalogaj, bila je pura (jedna vrst kukuruznih žganaca) i to nezačinjena pura. I ako njihova lica očigledno govore o krajnjoj bijedi, ipak prilično bogatstvo nošnje zavarava na prvi pogled. Ali kad temeljitije zagledamo i samu nošnju, pa saznamo još i prilike pod kojima je nastala, dolazimo do zaključka, da se je tako nešto do danas moglo održati samo u jednom potpuno zaostalom kraju.

Radi se zapravo o načinu nošenja marame na glavi.

Velika pletena marama stoji visoko uzdignuta na glavi pomoću drvenog obruča i jedne vrsti suknene kape. Krajevi

joj vise preko prsiju i sakrivaju dobrim dijelom lice, a za vrućih ljetnih dana prebacuju se preko glave.

Za turskog vladanja u ovim krajevima otimali su age i begovi lijepe djevojke iz uglednih i bogatih kršćanskih kuća i zatvarali ih u svoje hareme. Na sve moguće načine se nastojalo da se djevojke spasi od toga otimanja. Stoga su počele nositi marame na glavi tako, da im se vidi što manje lica i ujedno da im oblik povezivanja marame nagrdi lice.

S time u vezi je i tetoviranje u obliku križa, koje se može vidjeti još i danas na rukama skoro svake starije žene. To se obavljalo najviše u proljeće, na dan kojega crkvenog blagdana (o Josipovu), točno prema običaju dotičnog sela. Prema izrađenom nacrtu izbola se koža na ruci od pesti do nadlaktice iglom, koja se natapala u tekućinu pomiješanu mlijekom žene, koja doji muško dijete i tučenim ugljenom.

Kršćansku djevojku koja je imala na ruci križ, ostavljali su »Turci« na miru, pa bila ma kako lijepa.

Po svemu ovome se vidi, da današnja žena onih krajeva proživljuje svoje dane još uvijek isto onako, kako su ih proživljavale njezine prababe, koje su živjele u posve drugačijim prilikama. Od onoga vremena, pa do danas nije se baš ništa pomaklo niti izmijenilo u njenom životu.

[Iz toga se dađe lako zaključiti, da je ženin društveni položaj u odnosu prema muškarcu vrlo loš; žena se smatra potpunim robom. Jedan muškarac priča: »Ako žena ne će, kako ja hoću — degenek (batine)«. Makar muž zlostavljao ženu ona ne smije tužiti, jer je uvjerena da nema nigdje nikoga, tko bi je uzeo u obranu, a sud bi je, što više, ismijao. Pa i ono što smo prije spomenuli, da žena stupa u hođu dva koraka iza muškarca, i ide pješice dok on jaši, krije u sebi isti uzrok potpune njene zapostavljenosti. Ona mora tako činiti da ne povrijedi muškarca koji bi joj uzvratio sigurno tjelesnim zlostavljanjima, kad bi se usudila prekoračiti zakone starine i prisvojiti si podjednako pravo s njime, ili što više uživati nešto, u čemu bi on bio prikraćen: jašiti na konju, a muž da ide pješice kraj nje.]

Ovaj nimalo zavidan socijalni položaj žene proteže se i na sve ostalo njeno djelovanje. Sve nosi žig starine i zaostalosti, a potom kadgod i teških i pogubnih posljedica i za sâm njezin život.

Takove pojave dolaze naročito do izražaja u časovima kad žena rađa. Kažu, da pedeset posto žena umire u porodu zbog neispravne njege i ishrane. Ženi se doduše dopušta ležanje poslije poroda (8—10 dana), ali pod okolnostima koje su isto toliko štetne, kao da uopće ne leži.

Odmah čim se žena oslobodila ploda i malo odmorila i smirila od svih porođajnih muka, smještava je se neposredno uz ognjište i to tako, da joj do leđa dopre što više vrućine. Kako se ondje još uvijek svuda nalaze otvorena ognjišta, jaki val hladnoga zraka neprestano struji iz tavana i pretvara se u žestoku promaju, koja nastaje čestim otvaranjem i zatvaranjem vrata na samoj prostoriji, a kojoj je žena potpuno izložena. Teške groznice koje su redoviti pratioci ovoga općenito poznatog »grijanja leđa« u onim krajevima, po njihovom su shvaćanju neophodno potrebne za samo ozdravljene porodilje.

Dogodi li se da ne nastupe takove groznice uopće ili ne u onoj mjeri u kojoj se očekivalo, znači da si nije dotična žena dobro »ogrijala leđa«, što će svakako prema naziranju ljudi imati loše posljedice za zdravlje. Žena redovito rađa na slami radi krvarenja. Neki tumače da je to u vezi s uspomenom Isusova rođenja na slami, no izgleda da realan uzrok leži zapravo u štednji rubenine zbog opće neimaštine. Punih deset dana po porodu ženi je potpuno zabranjena upotreba vode, koliko za ispiranje, toliko isto za piće, a u vezi s time i presvlačenje rublja, pa bilo makar kako prljavo. Za sve to vrijeme hrani se također ne pridaje nikakova pažnja. Porodilji se daju teška jela, jer ih priječi neznanje, da iz onoga što imaju priugotove laganu i podesnu hranu za takove zgode. Zato dolazi kod porodilje do teških smetnji u probavi.

Navest ćemo jedan slučaj koji jasno ocrtava one prilike: Porodilja se je stidjela reći, da joj nije stolica u redu i nakon deset dana uslijedila je smrt. Prije smrti priznala je što je na stvari.

Spomenuli smo da se ženama za čitavo vrijeme »grijanja leđa« ne dopušta piti vode, a kako je samo sobom razumljivo, da redovite jake groznice zahtijevaju neko piće, daje se alkohol (vino, rakija) i to onoliko, koliko je potrebno da se utaži žeđ. Svakako i opet jedan veoma štetan običaj za stanje u kojem se žena nalazi.

Žene koje prežive rađaju poprečno 10—12 djece, koja su zdrava, i za čudo gotovo sva jedra i debela.

Opaziti ćete čim dođete u one krajeve, kako žene poprečno doje djecu i do 5 godina. Što više ima slučajeva, gdje se djeca i od 7 godina još uvijek hrane majčinim mlijekom. To čine s razloga jer misle da za vrijeme dojenja ne će ponovno zanijeti ili kato to one kažu da »razmaknu porođaje«.

Djevojke se udaju od 17—25 godina, a muškarci, ako treba u kući radna snaga, žene se prije vojske.

Žene su u glavnom i kraj ovako teških životnih prilika, zdrave, osim nešto slučajeva tuberkuloze i opće iznemoglosti, naročito kod mlađih žena uslijed slabe ishrane i napornog rada. Zdrave su one, koje preostanu na životu — jer bolovati ne mogu: od bolesti se umire, a ne liječi se. Zato bi valjalo ispitati postotak smrtnosti kod žena.

Društvena podređenost žene očituje se i u teškom i svestranom radu. Radi na polju, ima na brizi i djecu i čitavu kuću, a kako joj je čitav život prepun zaostalosti, veoma je teško i mučno udovoljiti svim dužnostima.

Položaj muslimanske žene još je gori (jer je još više zaostala). Samo što se tiče rada, ona je više zabavljena kućnim poslovima, jer ne odlazi na polje s razloga, što se mora kriti.

Kad bi opće kulturne tekovine prodrle jednom bar donekle u ove krajeve, život bi se u mnogočemu brzo unapredio i poboljšao. Ondje su zastupane skoro sve žitarice (pšenica, ječam, kukuruz, nešto raži, proso, heljda), a osim toga sadi se dosta krumpir, rodi grah, tikve (za pite i hranu svinjama), pa repa (za stoku) i kupus. Usprkos toga je hrana veoma oskudna. Jedu najviše puru, kuhaju grah, čorbu od krumpira, kiselo zelje i salatu od kiselog zelja s uljem, ali poprečno se najviše uživa mliječnih proizvoda.

Tako je za dobrih godina, dok se redovito u proljeće i ljeto do žetve znade osijećati velika oskudica za živežne namirnice.

Mnogo se uživa crne kave, a starije žene još uvijek puše. Na pitanje zašto puše, odgovaraju: »Radi toga, da utaže bol« (smrt u kući ili što slično).

Mjesto stola im služi sinija (u Hercegovini) ili sofra (u Bosni). Jedu iz jedne drvene zdjele s drvenim žlicama. Kruh

prave od ječma, pa pšenični s kvasom, a jedu i pogaču (umjesto kvasa stavljaju prašak).

Kad odlaze na crkvene godove, umjesto kruha, nose pogaču koja je tečnija od kruha, pa pite, uštipke, sir i suho meso, a za piće rakiju, koja se pije uz jelo (rakije se pije dosta ali je slaba. Vina se pije manje). Ipak pravih pijanaca nema. Na blagdane i razne svečanosti daju i djeci rakije.

Za odjeću upotrebljavaju isključivo domaće tkanine. Prede se vuna, konoplja i nešto lana. Vunu prerađuju žene same, a također je i same bojadišu. Sve se to izrađuje na vrlo primitivne načine, što ženama zadaje mnogo posla. Često dugo u noć predu kraj slabe petrolejke, lojne svijeće (domaće ili kupovne) ili luči, dok muški igraju »prstena« (narodna igra), razgovaraju ili pjevaju.

Život se odvija redovito u kućnim zadrugama, gdje je kućni starješina glavni i jedini gospodar čitavog zadrugnog imetka. On naređuje što će se raditi, a također i čuva novac. Proda li žena jaja, piliće ili slične manje proizvode gospodarstva, ostavlja si novac u dogovoru sa kućnim starješinom i kupuje potrebe za kuću (najviše pamuk za rubeninu, petrolej, sol).

[Ako su zadruge velike, pripada im po nekoliko kuća, koje raspodijele tako, da u jednoj spavaju, drugoj kuhaju i spavaju, a trećoj drže blago i spavaju itd.]

Kuće su građene tako, da se u gornjem spratu stanuje, a prizemno stoji blago. Namještaj je oskudan i primitivan (jedan krevet, sanduci za rublje s izrezbarenim pokrovima, nekoliko stolica i sinija). Mlada ne donosi u kuću pokućstva, osim sanduka s rubeninom i biljca (posteljina), već prema imućstvenim prilikama donosi jedan do četiri sanduka rublja. Mladi par spava prve godine obično odjeljeno na sjeniku ili u staji.

Kod imućnijih se nađe obično po jedan krevet za čitavu zadrugu, u kojemu spava muž i žena (starješina kuće sa ženom), inače se većinom spava na podu na slami ili strunjači, a događa se da spavaju i na golom podu.

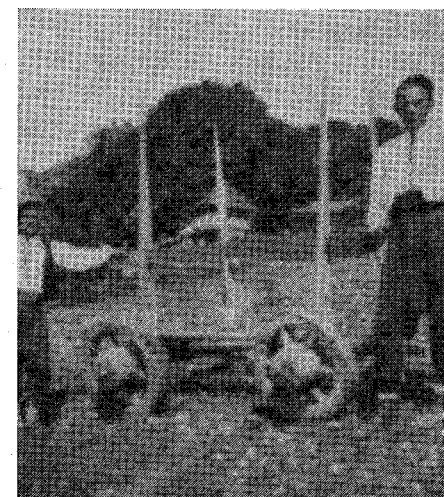
Kod siromašnijih zadruga spavaju u jednoj »kući« tri do četiri obitelji zajedno, dok kod imućnijih spava svaka obitelj posebno. Prilike koje se mogu zapaziti u Ščitu, vrijede poprečno

i za sva ostala sela, samo s tom razlikom, što se u selima koja leže još dalje od grada u planinama, opaža kud i kamo veća zaostalost i siromaštvo u svemu.

Ovaj dio našeg naroda je zapravo žrtva prilika koje su utjecale na njegov razvoj u tom pravcu isto toliko, koliko i žrtva najbliže okoline koja je stajala s njime u odnosima potpuno negativnog uzgojnog smjera.

Zlata Perlić

(Šandrovac kraj Bjelovara)



Kola bez ijednog komada željeza (iz okolice Prozora)

4. Bosanska Posavina — carstvo zelenaša a robovanje neukih . . .

Jedan od najbogatijih krajeva Bosne svakako je Posavina, naročito okolica Brčkog kao i plodna bijeljinska ravnica, koja ne zaostaje za Srijemom. Brčko je najpoznatije zbog dobre i na daleko čuvene kakvoće voća, čija se vrsnoća cijeni po čitavoj Evropi. Šljivu, koja se izvozi iz Brčkog, jedu u Parizu, Londonu, Berlinu itd. Izvoz suhe šljive još traje i do sada je ovdje za voće unovčeno preko 60 milijuna dinara. Za vrijeme sezone izvoza sirove šljive Brčko je pravo trgovačko središte: kao na kakvoj rivijeri čovjek se ne može maknuti od stranaca.

Premda seljak ubire pregrštima ove odlične plodove, živi ipak u nevjerovatno bijednim prilikama, jer ga zelenaši iskorisćuju. Međutim, pređe li se preko Save, premda ni tamo danas ne cvatu ruže, prilike su ipak mnogo povoljnije, jer svaki nadničar u slavonskom selu ima barem krevet, stol i stolicu, dok to ovdje nema niti najbogatiji seljak, koji za šljivu primi godišnje na desetke tisuća dinara. Što više, on to smatra kao neku raskoš, rasipanje novca i sasvim nepotrebnii izdatak.

*

Razgovarali smo s jednim seljakom pred njegovom kućom, kad smo nedavno bili u Slijepčevićima. Zapravo, to nije kuća, nego nekakva šupa, pokrivena slamom, što li? Dobro sam ga pogledao, zbog čega je pocrvenio, a da vjerovatno ni sam nije znao zašto. Njegov bijedan izgled prije bi odavao prosjaka, nego neovisnog i samostalnog gospodara, što bi on stvarno trebao predstavljati. Ima troje djece i ženu. Žena neobično mršava, tuberkuloznog izgleda, djeca zakržljala i blijeda . . .

Zavirili smo u kuću. Nigdje ni kreveta ni stola, samo je u jednom kutu ležala slama, koja se na večer pred počinak razastire za ležaj.

Promatrajući ih tako jadne u nama se mora početi buditi želja, da se potpuno predamo borbi za ostvarenje boljeg i idealnijeg života.

Bacivši slučajno pogled preko vrta niz brežuljak, pokazala nam se lijepa slika: više tisuća zasađenih stabala šljiva. Da prekinemo šutnju, zapitali smo:

- A je li Milane, čiji je ovo šljivik?
- Moj!
- Koliko ima dunuma?
- Preko četrdeset.



Kuća u Bosanskoj Posavini

- Kakva je bila prošla godina?
- Bogami, dobra! Za urod sam dobio preko dvadeset hiljada dinara.

Vraćajući se kući neprestano smo mislili: dvadeset tisuća dinara i ovakav život! . . .

*

Za vrijeme najvećeg izvoza voća došli smo na željezničku postaju, da dočekamo vlak, koji je uskoro imao doći. Bilo je mnogo svijeta. Tom prilikom prišao nam je jedan povisok seljak, musliman, pedesetih godina. Na njemu se odmah moglo vidjeti, da je brđanin s Majevice, jer je bio odjeven na potpuno starinski način. Kasnije nam je rekao, da je iz sela Vražića. Pitao je za jednog ovdašnjeg uglednog trgovca.

— Naručio je od mene vagon jabuka i rekao, da ga ovdje čekam, a sada ga nema.

— Pošto jabuke? — pitali smo iz radoznalosti.

— A, eto, pogodili smo se za pola dinara po kilogramu. Dok smo mi tako razgovarali, seljaku je prišao jedan čovjek, vjerojatno poslan od trgovca i počeo napadno kuditi jabuke. Kad je vidio da je seljaka pokolebao, odveo ga je istom trgovcu, da mu ponude robu. U stvari to je trgovac i želio. Njegova je

Prema tome, seljak je za vagon jabuka, uračunavši branje i dovoz, dobio samo tri tisuće dinara, dok je trgovac te jabuke prodao dalje za jedan i po dinara po kilogramu ili za ukupnu svotu od petnaest tisuća dinara. »Zarada«: čistih dvanaest tisuća dinara, t. j. pet stotina posto!

*

Ako se čovjek zamisli u samu stvar nehotice postavlja sam sebi pitanje: tko je zapravo glavni krivac, da je taj pretežnim dijelom hrvatski svijet, toliko zaostao i da ga se na tako lihvarski nepošteni način iskorišćuje. Treba tražiti načina da se tog zapuštenog, prezrenog i ismijavanog bosanskog seljaka trgne iz drijemeža, osposobi za borbu i pokaže mu se put prema gospodarskom blagostanju. Ovaj seljak se mora oteti iz ruku nemilosrdnih izrabljivača. Kome to uspije, bit će u hrvatskoj povijesti najzasluženiiji čovjek. Ako se bude radilo smišljeno, što svakako očekujemo da će biti, na tom polju će se moći mnogo učiniti.

Martin Tomičić
(Brčko)



Poplava u Bosanskoj Posavini

namjera bila, da preko svog plaćenog agenta dobije robu što jeftinije. Da je tako, osvjedočili smo se naknadno. Što je zapravo tog dana bilo između seljaka i trgovca i kako je tekao razgovor, nije nam poznato. Nakon nekoliko dana, kad smo slučajno sreli tog seljaka, pričao nam je da je jabuke prodao istom trgovcu za trideset para po kilogramu. Trgovac je dobro znao, da su seljaku potrebni novci, pa ga je na ovaj način ucjenjivao, što mu je konačno i uspjelo.

1. Gizda na selu ...

Ono, što se u gradu zove moda, to se u našim slavonskim selima zove: gizda. Možda ćete me zapitati: »Pa kakve to veze ima s našim selom? Naše selo ne nosi se po modnom žurnalu i ne pokorava se kraljevima mode iz Pariza. Naše žene i djevojke nisu lutke na žici, kojima upravlja veliki kapital, naše selo ima svoj posebni život, svoju kulturu, i nema veze sa životom, koji vlada u gradu«. Sve sam ja to čula, al čula sam i ovu pjesmu:

Gadna modo žalosna ti majka
Ti si propast mnogih djevojaka.

I ovo sam čula, i to od ozbiljnih ljudi:

— Ubi nas gizda! Gizda je naše najveće zlo, gizda je nevolja, koje se ne možemo riješiti.

— Kako to da se vi toga zla ne možete riješiti? Kad bi htjeli, mogli bi.

— Lako je vam pripovijedati, lako je vama govoriti, kad ne znate kako je kod nas, ali mi se toga ne moremo otresti, ma da i hoćemo.

— A tako, mislim ja, dakle i one se moraju noviti, baš kao i one u gradu. I tako sam pošla da razgovaram sa mladim i starim ženama i ljudima, pa što sam od njih doznala, htjela bi i vama da kažem.

U našim slavonskim selima boluju od gizde samo djevojke. Kad se djevojka uda nosi ono ruho, što je kao djevojka u kuću donijela i ponavlja se samo onda, kad joj nešto nužno treba, a i to obično nije skupo ni raskošno.

Djevojka počinje da se novi u 12 ili 13 godini i novi se do udaje svake godine nekoliko puta. U nekom selu češće a u drugom rjeđe. U jednom su mi selu naveli ove »ponovne« dane:

1. Na Veliki Petak: narodna nošnja, vezenka sa crnim, crvenim i plavim nitima. Marama i zapreg obični, jednostavni.

2. Na Cvjetnicu: narodna nošnja vezena u bijelom. Zapreg i marama svileni.

3. Na Uskrs: narodna nošnja vezena sa zlatom, zapreg i marama od teške svile, cipele po modi. Neke, velike gizdovice, ponove se za svaki od tri uskršnja dana.

4. Tjelovo: obvezatna ponova za sve, narodno svileni tkanje, svilenac, vezeno zlatom, zapreg i marama svilena. Ponova ne mora biti narodna, kao za Veliki Petak i Cvjetnicu, nove se i u svilu.

5, Mali god: haljina od svile.

6. Božić: haljine od štofa, pliša, kaput podstavljen i obrubljen krznom (bundica), plišani kostimi i slično.

Osim toga svečanog ruha, dobija djevojka običnije odijelo za »presvlaku«. Kad se vrati kući sa svečane mise, preobuče se za poslije podne u običnije odijelo. Ovo običnije za presvlačenje kupuje se usporedo sa svečanim ponovama. Postoji i najobičnije odijelo, radno, od cica i zimi od flanela (porketa).

Čula sam da neki tvrde, kako slavonska djevojka košta kuću do 30.000 Din. Ja se nisam o tome uvjerila. Istini za volju treba da priznam, moji su proračuni manji, ali još uvijek najveća stavka u kućnom proračunu. Evo primjera:

I.

Zadruga od 6 članova. Posjed: 18 jutara. Godišnji prihod od prodane marve krava i svinja 8—10 hiljada dinara.

Kuća je na hranu i odijelo svih članova osim djevojke, na opravak i nabavku alata potrošila 2.000.— dinara.

Porez i druge daće 2.000 dinara.

Ponova djevojke, jedinice 2.585 dinara.

Ovdje su uračunata samo svečana »ruveta« (kako one kažu), odijelo za presvlačenje nije u ovom proračunu.

II.

Zadruga od 5 članova. Posjed 4 jutra. Otac namješten kao stražar u općini sa plaćom od 4.200 dinara godišnje.

Zemlja, svinje, nadnice donose oko 4.500 dinara.

Ukupni prihod iznosi godišnje 8.700 dinara.

Izdatak za odijelo:

Za ženu 200 dinara.

Za 14 godišnjeg sina 600 dinara.

Za djevojčicu od 12 godina 1000 dinara.



Za drugu djevojku, kojoj još nema 17 godina u istoj godini potrošeno je 3000 dinara.

III.

Zadruga od 4 člana. Posjed 27 jutara. Djevojka jedino dijete, 14 godina. Potrošili su na njezine ponove ove godine 7000 dinara. Ovamo nisu uračunati dukati, jer i oni su neke ruke ponova.

U istoj kući potrošeno je 30 kg. šećera, 80 kg. soli, 42 l petroleja i za sva tri ostala člana obitelji (otac, mati i baka) 800 dinara na odijelo.



Slavonske djevojke

Djevojka, tj. njezina ponova najveći je izdatak u kući. Mnoga kuća štedi, otkida od usta, slabo se hrani, zadužuje, čak neki i zemlju prodaje, eda bi se djevojka novila u skupi pliš, štof i lošu svilu, kojom će puniti ormare, da to ruho tamo stoji, trune kvari se i propada.

- Draga, snašo — pitam — morali to tako da bude?
- Mora, gospoja. Baš mora.
- A zašto mora?

— Pa, eto, ne more divojka iz dobre i bogate kuće, jedinica, da pusti ma kakvu šušu prida se! A ona, koja nema ništa, tila bi da izgleda, kao i one sa talom (jedinica koja nosi dio u zemlji) pa se novi za onom najboljom. I tako jedna za drugom, ona bogata taloškinja tera na više, a sirotnije za njom, pa eto tom čudu nikad kraja.

Djevojka, dakle mora da se novi — kažu — da ne bi zaostala za drugima, da ne izgleda gora od drugih. Djevojka se novi radi ugleda. Pa zar ponove čine djevojački ugled, pitat ćete me možda.

Jest, danas ga čine.

Bilo je nekad drugačije. Nekad smo živili u zadrugama. U tim smo zadrugama proizvodili sve, što nam je trebalo za život sami. Novac nekad u seljačkom gospodarstvu nije igrao važnu ulogu. Novac još nije vladao selom, kao što već odavna vlada gradom. Prilike su se promijenile. Novac na svom osvajачkom putu stigao je i u naše selo. Seljak počinje da kupuje sve veći dio onoga, što mu u životu treba. Ne proizvodi više sve sam kao nekad. Novac i u selu postaje najveća vrijednost. Novac odavno daje ugled čovjeku u gradu, a danas i u selu. Novac je prodro u selo, novac je rasuo zadruge, novac je promjenio običaje i shvaćanja sela ili kako je to lijepo rekao jednom prilikom Dr. V. Maček: Selo je dospjelo pod točkove kapitalističkog stroja.

Novac je promjenio život sela. Jedna od tih novih društvenih pojava u selu je »gizda«. Ovamo bi pripadali i dukati, tal, jedino dijete itd., ali o svemu tome pisat ću drugi put, jer sve zajedno čini jednu cjelinu, t. j. promjenu života i običaja u selu pod utjecajem kapitalizma (vlade novca).

Zašto se u selu gizdaju samo djevojke a ne i žene (u gradu tjeraju modu čak i babe)?

Najvažnije pitanje i najveća briga djevojačka jeste udaja.

Oj divojko brigo materina

Sve se brineš da se udat ne ćeš.

Mati, baka, strine, ujne, već za rana brigu brinu, za koga li će udati djevojku. Traže joj »priliku«, računajući gdje bi joj bilo bolje. Najveća je nesreća, ako ne uspije udati djevojku. Šta je stara djevojka u selu? (a to je ona jadnica već u 20 godini). Ruglo i sramota za se i za cijelu kuću. Nekad, dok smo

živili u zadrugama, prije ženidbe tražio je momak da djevojka bude poštena, vrijedna, zdrava. Propitivao se točno o čitavoj zadruzi, o braći i roditeljima, pa ako je sve bilo u redu takva bi se djevojka smatrala izvanrednom prilikom. Miraz djevojka nije nosila ni u novcu (dukatima) ni u zemlji. Zemlja pripada muškarcu. Novac ju, dakle, nije udavao, nego vrline njezine, to joj je davalo ugled. Danas, kad novac vlada selom i svijetom, novac daje ugled. Onaj tko više ima taj se ljepše i nosi. (Baš kao i u gradu). Gizda je samo sredstvo, kojim se ugled naglašuje. Djevojka se novi u skupu i nepotrebnu svilu, pliš i štof, zlato i skupocjene rubine (narodna nošnja), zato da bi se bolje udala. Zato se troši, zato se zadužuje, zato se čak i zemlja prodaje da bi se podigao ugled djevojački.

A oni u velikom svijetu, što u svojim rukama drže stroj i novac, i koji gone građanke da se svlače nebrojeno puta na dan, u želji za profitima, bacili su oko i na selo. I tu su uočili nove prilike, i djevojci željno udaje i ugleda ugađaju želji i ukusu. Djevojkama za volju (!) predu i tkaju sve ljepše iza ljepšeg na grane i cvjetove. Izlažu, nude, laskaju, pa sve bez modnih žurnala zarobljuju selo kao i grad. Svaki dan se čuje: »Ako ne znaš, što je fino, a ti pitaj, što je skupo«. Nekad, pričala mi je jedna baka, sramota je bilo djevojci obući ono, što nitko nema, jer nije htjela da bude drugačija od drugih. Danas, kad je novac promijenio shvaćanja, i djevojka u selu traži ono, što još nitko nema. A trgovac nudi sve skuplje i skuplje, jer to one siromašnije valjda ne će kupiti, i sve se jače zapliću u toj treći i nadmetanju, i sve se žure da ih ne bi »kakovagod šuša prestigla«.

Moda i gizda teška su bolest današnjeg društva, ma da gizda kratko traje, (samo do udaje), ipak je ona kako pjesma kaže. propast mnogih djevojaka. Ima i od te bolesti, koja se zove gizda, pomoći? Mogu li se žene i djevojke izvući iz mreže tog velikog pauka, koji im troši novac i njihovu snagu?

O tome bi htjela da razmislimo i da zajednički potražimo lijeka.

Nada Sremec
(Vinkovci)

2. »Tak« ...

Oj kakva je sad nastala prava
Propala je koja nema tala.
Ne volim te curo što si mala
Već te volim što imadeš tala.

Zemlju, koju djevojka dobije ili naslijedi od svojih roditelja nazivaju kod nas »talom«. Do gizdavog ruha može skoro svaka vrijedna djevojka da dođe. Do nekoliko dukata doći će svaka djevojka, kojoj su roditelji štedljivi i nisu rasuli ono, što su od starine naslijedili, ali do tala nije lako doći i taloškinja ima malo. A vidili ste kako se pjeva o talu, evo još jedne:

Nek je cura lipa i poštena
Propala je ako tala nema.

Pitala sam snašu od 42 godine:

— Snaš Oliva, jel baš tako kao što se pjeva, da je propala koja tala nema?

— Jeste, tako je. Ono, ne mogu ti kazat, da se ona, koja tala nema ne će ni udat, jer cura se udat mora, da šta će? Već ne more onako kako joj priliči. Eto, slušaj kako je kod mene bilo. Znaš moju Janju. Cura lipa, poštena, zdrava, izgledna, sedamnaestoj godini. Minjali smo ja i moj Franja dukate. Ja sam Franji donila 5 veliki i 8 mali, a, kažem ti, i minjali smo, pa Janji vežemo 18 veliki i 20 mali. Cilo selo zna kako mi je dite vridno i čestito. Ja se uzdala udat ću je u prvu kuću u selu, jer i mi se međ bolje brojimo, znaš da nam zadruga ima 25 jutara. Ju, ali de, dođe jesen i prođe, a moja Janja ostade. Neka mislim ja, bit će na godinu. Na godinu oženi se i Đuka, a on bi joj bio prilika i mojoj se Janji ope niko ne javi. A joj gospo, pa šta će to bit s ditetom?!

— Pa zašto Janju obidoše prosci?

— Zašto? Tala ni imala. Bogati prilika je u selu, malo, a jedinak svaki odma traži tala. Svaki gleda da poveća svoj imetak. Njih dva tri, što su sprem nje bili, poženili se, a moje dite ostalo. Evo, sve ću ti redom kazivat. Rodila sam prvo muško, pa mislim: Ajd rodit ću još jedno, možda dobri Bog dadne da bude žensko. I sama si mati pa znaš kako je, da se žensko dite bolje voli od muškog. I šta ti je muško? Drveno, i nekako se rođenoj materi otuđi, čim se oženi. A cura je materi umiljata i cilog se vika uz mater privija. Kad rodim drugo, a ono ope muško. Zemlje imamo onako otprilike, dvojici, ako budu čestiti bit će dosta. Jednog bi mogli poslati i u Vinkovce da se uči za gospodina, a drugom bi onda i pogotovo bilo zemlje dosta. Tako ti ja noću i ob dana radeć promišljam, a sve se uzdam, ako rodim treće (a više baš nikako neću) možda ipak bude cura. I, zbiljam, treće dite bila je moja Janja. Spremili smo joj ruva i ruveta, trudili smo se, radili smo, znaš kako je: curi dukati a momku zemlja. Tako je red i pravo je. Ona će i onako dobit zemlju u zadruzi, u koju se dovede. Zato je dužnost roditelja da paze da djevojka ne ode na manje zemlje, nego što je u svojoj kući ostavila, pa se to tako sve lipo izjednači. Jest, al znaš kako se piva:

Ne udaju curu šlingeraji
Već udaju jutra i fitalji.

Svaki ti se danas pomamio na tal. A de, kad cura ima braće nema tala. I tako se mojoj Janji navršio devetnajsta, a ja vidim svoje zlo. Privežemo joj još dva suferina, al ne asne ni dukati. Dolaze prilike, jo kake, ni forma za moju Janju. Zar ona sa 25 jutara da ode na 10? Ne dam ja ni čut, ne da ni Franja, a dite samo plaće. Kad je Janja navršila dvadesetu, kažem ja njoj: »Janjo, dite moje, idi, ne čekaj više. Idi, janje moje, na lošije, pa kako ti dobri Bog da, valjda je takva njegova volja«. Udala se, dobro joj je, al... 12 jutara nisu 25. Eto, vidiš, a da je Janja bila prvo dite, pa da više ni rodila nisam, bila bi ona jedinica, taloškinja. E, a onda tko zna za koga bi se udala, a šta ću ti divanit znaš kako je.

Pitala sam jednog dobrog prijatelja, pametnog i vrijednog seljaka, u čiji sam se odgovor mogla pouzdati:

— Recite mi, Tuna, zar vam je kod izbora žene doista stalo, da ona ima tala?

— Teško je to kazat, a naučio sam da vam budem iskren, evo kako je: Svaki momak voli i želi se oženiti. Ako je djevojka lipa i u gizdavom ruhu, mila mu je. A, ako ima dukata još je vridnija, al od svega je na svitu seljaku, neke mi zamirit, najmilija zemlja. Pa kako mu ne bi bila mila djevojka s kojom dobiva i ženu i zlato i zemlju. Vi ćete možda pomisliti da je to lakomost, nije. Ruvo i dukate bi prigorio, al zemlja je zemlja, ona je od svega vridnija i od žene milija. Barem meni je tako.

*

Prema našem zadružnom zakonu, žena ne dobiva zemlju, a čuli ste, ako je ima, postaje naročito vrijedna.

Svekrva bi milošće mi dala
Da sam cura koja ima tala.
Sad se momci žene za imanje
Pa se stide ići na vinčanje.

Zakoni se ne mijenjaju lako, ali mogu da se zaobiđu. Na stara shvaćanja nakalamljuju se novi običaji i staroga polako nestaje. Čuli ste, kako je snaša Oliva kazala, da voli žensko dijete, a tako i druge kažu. Svaka bi svojem djetetu da stvori sreću. Zakon djevojci zemlju ne da, ali novo, kapitalističko doba traži miraz najprije u dukatima, a danas i u zemlji. Sve djevojke pjevaju i sanjaju o tome da su jedinice:

Sto dukata u mog oca ima
Bože mili bar da sam jedina.

Kad žena rodi prvo kćer dolazi u iskušenje, da ispuni veliku želju djevojačku i da joj dijete postane »jedina u majke«. Ako žena ne rodi više nego jednu djevojku, ona postaje nasljednicom imetka, tj., ona je taloškinja.

Nije to jedini način da djevojka dođe do tala, može ona i pored braće da postane taloškinja. Evo kako: Kao što su dukati privatno vlasništvo žene i ne prelaze u vlasništvo zadruge tako je i sa talom, koga žena donese. Ona svoj tal prevodi na svoje ime. Sve što na toj zemlji urodi njezino je. Ona tu zemlju može i nekom drugom da preda na obradu. To je njezin osebujak. Ako ima žensko dijete, ta djevojka nasljeđuje materin tal. I tako djevojka dolazi do tala, i ako nije jedinica, i ako ima braće. Od taloškinje matere i kći je taloškinja. Pa kao što žene ne daju dukate, ako rode kćer, tako ni svoj tal ne bi prodala nizašto na

svijetu. Takova djevojka gizdavija je od ostalih, ona vodi i prednjači svim ostalim djevojkama u selu. Ona može, jer sve što na materinoj zemlji urodi, ode na svilu, pliš i slično. Muž, naravno, u takovom slučaju ne može da prigovara luksuzu, jer bi mu žena odmah odgovorila: »Svoje sam potrošila, a nisam kuću rasula«.

Dok su postojale velike zadruge, tala nije bilo. Tal, t. j. miraz u zemlji je najnovija forma miraza i mogao je da nastane tek kad su se velike zadruge raspale. Nitko se ne sijeća, da bi prije 60 godina i jedna žena imala tal. Lovretić u svom »Otoku« izričito spominje, da osebukja nema, ma da su se u to doba velike zadruge već rasipale. Prvo je došao miraz u dukatima a tek za njima tal. Ispitivala sam pitanje miraza u jednoj zadrugi, u kojoj žive dva oženjena brata sa roditeljima. Starijem je sada 42 godine. Doznala sam da njegova prababa nije osim ruha ništa drugo donijela. Baka je djedu osim opreme donijela 4 velika i 6 malih dukata. Mati je ocu uz opremu donijela 15 velikih i podjednako malih. Njemu je žena donijela osim opreme i dukata još i tal od 18 jutara, a bratova žena donijela je tal od 12 jutara. U svakoj zadrugi, gdje se imetak povećao talom, nisam naišla da bi običaj tala bio stariji od dvije generacije. Tamo gdje su se zadruge ranije djelile i običaj tala je stariji.

Zemlja, koja postane ženino vlasništvo, nasljeđuje se (običajem) u ženskoj lozi. Možda zato naše snaše i žele žensku djecu, jer žensko nastavlja njezinu lozu, tj. čuva zemlju njezine kuće. Kao što muškarac želi sina nasljednika, tako i mati taloškinja želi kćerku nasljednicu. Ako ne rodi kćer, ostat će tal sinu, odnosno snahi, tuđoj ženi, tuđoj lozi.

*

— Šta ste se snuždili, snašo Marta, i stužili nešto u zadnje vrijeme — upitala sam veselu snašu četrdesetih godina.

— Jo kako se nebi snuždila, kad mi je u kući zlo i teško. Odkako moj Iva ide k Evi, ne će moj čovik ni da me gleda nit sa mnom divani. Kaže da sam to sve ja skrivila. Mazim, kaže, jedinka, pa sve što mu u pamet pade, a ja dopusti i ne pitam jel dobro ili je zlo. Dite zavolilo Evu, a ja, ko velim, kad se vole nek ju i uzme. A onaj se moj naduo, jer mu snaja ni u volji. A šta ima curi da zabavi? Lipa je, mlada je, čestita je, vridna je, umiljata, od čestite je familije, e, jest, al nema tala. To je ono zlo, sirota je.

— Koliko zemlje ima njezina zadruga?

Zadruga je bogata, ima 40 jutara, al Eva nije. Njezina mater nije ništa donijela, samo 10 suferina i nekoliko mali. A kad mater nema ni kći nema. Eto tako je. A onaj se moj zato i napeo, što ja nisam Ivi zabranila da ide za Evom, kad sam znala kako je kod nji. »Ti, kaže, kuću sramotiš, jedinku ugađaš, a na život ne misliš. Kaka je mati onaka je i kći. Di je njezinoj materi bila pamet? Rodila je prvo curu, pa kad tala nije donela, a što joj je bilo da još troje dice rodi? Jel još kogod tako štagod čuo i vidio?« A zar ja znam, šta joj je bilo, da rodi četvero, od kud će ja znat, šta joj je bilo da uradi ono, što nijedna pametna žena ne bi uradila? Ajd ne kažem da je rodila još jedno, al četvero to ni forme nema. Sa dvoje dice moglo je više dukata nabavit curi, pa se ne bi toliko ni gledalo, što nema tala. I sad u mojoj kući zlo, što Evina mater ni imala pameti. A šta su zato dica kriva? Ne će Eva, ako se uda za mog Ivu roditi četvero, ako ni imala pametnu mater, imat će pametnu svekrvu.

*

Zadruge su se dijelile i drobile, bivale sve manje i manje, a slika posjedovnih odnosa biva sve zamršenija. Nekad su naša sela imala malo kuća, a u njima mnogo stanovnika. Jedna velika zadruga imala bi i preko stotine stanovnika. Danas se broj kuća povećao, ali broj stanovnika u pojedinoj kući je mnogo manji, jer u svakoj kući stanuje samo jedna obitelj. I još se dalje dijele i kuća ima sve više, a posjedi su sve manji i manji. Ima i sada u našem kraju sela gdje je srednji posjed 15—20 jutara, ali ima već i takovih, gdje je srednji posjed 6—8, a broj posjeda od jednog dva i tri jutra biva svaki dan sve više. To znači, da i bogata Slavonija osiromašuje. Kad kod nas seljak padne na dva tri jutra, taj se smatra velikim siromahom i mora si tražiti zaradu nadničarenjem ili kako drugačije. A kad dalje nikako ne ide, kad zemlja postane teretom, ona se prodaje. Kad god jedni prodaju, onda, drugi kupuju... Oni s novcima, kupuju maljušne posjede onih, koji su propali. Zemlja se opet našla na okupu kao i nekad. Samo oni čija je sada ne kažu više: »Ovo je naša zemlja!« Nego bahato: »Ovo je moja zemlja«. To nije više zemlja velike zadruge, koja se zajednički obrađuje, to je zemlja seoskog gazde, zemlja gazdinska. Gazdinske kćeri su obično taloškinje, jer su im očevi samovlasnici, ako to nisu, oni imaju toliko novaca, da kćeri mogu kupiti i tal i dukate.

Taloškinje se udaju za gospodu.

Možda će netko neupućen pomisliti, da se djevojka sa velikim talom (20—30 jutara, poznam jednu sa 100) najbolje udaju. Baš je obratno, takove se vrlo rijetko ili nikako ne udaju u selu. Za takove djevojke nema »prilike«. Djevojka, razumije se ne će na niže, a seoske gazde su rijetki. U svakom selu po jedan, po dva, a u nekom ni jedan. U zadnje vrijeme prelaze kod nas »gazdaluci« u njemačke ruke. Pa za koga se onda udaju i šta traže bogate taloškinje?

— Gospodina!

Ne će cura šokca u vezeni gaća

Oće ona gospodina makar i kartača (kartaša).

Minjaj dado triest suferina

Ako oćeš zeta gospodina.

Novci su podijelili ljude na dvoje: na one, koji imaju i ne rade i na one, koji nemaju i rade za one, koji imaju. Antun Radić je to lijepo izrazio slikom o bijelim i crnim rukama. Gospodstvo se danas pokazuje imetkom i — neradom. U doba novčanog gospodarstva novac daje čovjeku ugled, a rad ga ponizuje i smatra se u neku ruku sramotom. Danas novac uzdiže a rad ponizuje čovjeka. A u istinu je rad ono što čoveka čini čovjekom, svjestan rad ga uzvisuje nad životinjom. Novac ponizuje i rad i onoga, koji radi. Nekad, dok još selo nije bilo zarobljeno od novca, rad je bio cijenjen iznad svega. I govorilo se: Tkogod radi ne boji se gladi. Za vrijeme velike krize u doba nezaposlenosti govorili su oni što rade: Tkogod radi, taj se boji gladi. Grad je prije došao do novaca ili točnije, novac je stvorio gradove. Iz grada je novac došao u selo, pa je tako grad (novac) zarobio selo (rad). Oni, koji se u selu obogatiše sve više se povode za gradom i za gradskim shvaćanjem života, i sve više zaboravljaju na ono staro, kad je rad i trud bio cijenjen iznad svega.

A oni, kojima je uspjelo da zgrnu na veliku hrpu, koji postadoše »gazdama« ti se pomalo i svog seljačkog porijekla stide i žele, da i oni postanu gospoda. Djecu šalju u školu »da se uče za gospodina«. Mati bi ovako svjetovala sina: »Uči sine, da postaneš gospodin. Budi pop il fiškal, pa neš morat ništa radit, a imat ćeš puno novaca«.

Njihove djevojke (gazdinske) imaju dukata od vrata do struka, a neke čujem i oko struka, nastoje da nađu muža go-

spodina. Zet gospodin to je ideal svakog seoskog gazde, a još više njegove žene.

— Recite mi snašo, zašto vi baš toliko želite zeta gospodina?

— Jer je lipo bit gospoja. E, kad smislim da bi moja Fema mogla postat gospoja, srce u meni zaigra od dragosti. Lipo se nosit a ništa ne radit! Ta mučila sam se ja i moj Mata, od usta smo otkidali, toliku sam dicu utrošila, samo da moja Fema ostane jedinica, pa da bude taloškinja, i da je udam za gospodina. Ej, lip je gospodski život.

Nije ovo jedina snaša, koja tako misli. Sve one koje imaju mnogo dukata, a imaju materin tal ili kao jedinice očekuju nasljedstvo, ne će za seljaka već traže gospodina. A gospodin je svaki, koji nije seljak. Zadnjih godina počeli su da šalju i žensku djecu u školu, ne samo u srednju nego i na sveučilište. To je svakako bolji put. Ako već žele da pređu među građane svakoj taloškinji preporučujem da to učini svojim trudom (idući u škole) nego da kao seljačka djevojka traži gospodsku priliku. Ti su brakovi obično vrlo nesretni.

*

Imam tala mogu biti frajla

Tri stotine moje očevine.

Evlo primjera kako se one, koje imaju tala udaju za gospodu:

Snaš Eva je udovica sa 25 jutara, a ima kćerku Martinku, jedinicu (sve primalje imale su posla da Martinka i ostane jedinica) i udala se za gospodina »tišljera«. Gospodin je ma da je Madžar i pijanac, a zemlja se pomalo troši na gospodski život.

Snaš Manda i Čič Iva imaju kćerku, jedinicu Kaju. I snašu Mandu su groznice tresle, dok je Kaja ostala jedinica i 40 jutara. I, trefio se gospodin, advokat! Kad me snaš Manda vidila, zagrlila me i šapnula mi:

— Joj kako sam sretna i kako mi je lipo, moja Kaja postala je velika gospoja. Advokatica! Pa i ja sam pomalo gospoja, advokatska majka. — Dvije su godine prošle odkako je Kaja postala velika gospoja, a od njezinih 40 velikih i 50 malih, nema više ni jednog. Zemlja će pomalo za dukatima.

*

— Bab Luca, šta rade vaše taloškinje, jesu li našle »gospodske prilike?«

— Baš pravo i kažete, gospoja, baš su se pomamile za gospodom. A ne valja im poso. Ej, da je meni u mojoj mladosti moglo bit, košto je njima, ne bi ja svoj tal il dukate, da je i ko još srećom moja mati imala, nosila gospodi na rasulo. A gle, te naše dvi taloškinje, jedine su u selu, samo za gospodskim životom teže. Naše selo veliko, al se sve izdililo pa osiromašilo, ostali su svi na malom. Njihov otac je jedini gazda u selu. Stico je škrtario, ženu i sina na poso naterivao, žo mu bilo radenog platit. A on sam onda po svitu, trguje, prodaje, angluje. Radi i s drvima i s kukuruzom i sa žitom sa svinjama. I Bog sam nek ga zna, sa čim nije trgovo. Zemlju je od sirota kupovo, ta kaki kupovo, otimo. Novce na kamate davo, pa novaca ko plive. Dukata je curama navezo do struka, a mogo je, Bože oprosti, i po leđa kako je bogat. Kupio je svakoj čeri tal, nek se zna da su gazdinske, sve se uzda dobiće zeta gospodina. A i one se uzdale, mislile doletiće advokat il šumar na tal i dukate. I na meštra su oko bacile, a to ti je, sinko već niža šarža gospode. Pa ni on ni tio, već uzo meštrinju košto je i sam. Pa ni tio ni bilježnik i sad čujem da je jedna pošla za eksekutorom. Pa kaži mi sinko zar je eksekutor, koji narod globi, gospodin? A druga će za lugara, baš će da bude velika gospoja, biće ko u pismi:

Moja dika jedinak u majke
Ispali mu prsti kroz opanke.

Taloškinje služe kao uzor.

One, koje tala nemaju, ma da su čestite i vrijedne, padaju u sjenu ovih bogatih gizdavica, nastoje da ih oponašaju u svemu a naročito u odijelu, a ipak im se rugaju u pjesmi:

Diko moja ako tražiš tala
Na vrat ćeš si naprtiti đavla.
Pitate me kakvog imam tala
Imam tala medna usta mala.
Lipo tilo to ja imam tala
Što mi moja mama darovala.
Drugi momci traže kapitala
Moje milo samo moje tilo.

Neke iskreno priznaju:

Svekrva je gurava pa mala
Traži curu koja ima tala.
Oj svekrvo da ja imam tala
Ne bi tvoga sina ni gledala.

Tako su nas Gizda, Dukati i Tal doveli do pitanja jedinog djeteta, jer vidimo da su jedinica, gizdavica i taloškinja gotovo isti pojam i eto nas kod znamenite slavonske bijele kuge.

Nada Sremec
(Vinkovci)

3. Odlomak iz života kraja, koji izumire . . .

Sred nepregledne slavonske ravnice smjestilo se selo P., tipično slavonsko selo i vanjskim izgledom, i po svima ostalim dobrim i lošim stranama života.

Obje strane širokog drumca obrubljuju bujna stabla i zasjenjuju bogatim krošnjama potaracani nogostup, šireći ugodnu hladovinu oko čisto okrečenih kuća, što se nanizaše jedna uz drugu u neobično dugoj jednoličnoj liniji baš po građarskom redu. Visoka zatvorena vrata (kapija) priječe slobodan vidik s onu stranu dvorišta (avlije) i daju kućama naročiti izgled tajanstvenosti i zatvorenosti. Čitav se život ovih ljudi odvija iza ovih zatvorenih kapija, pa nam se čini da imade nešto, što hotimično kriju i žele da ostane tuđem oku strano i nepoznato.

Ova ogradenost od vanjskog svijeta živo nas nuka da zavirimo s onu stranu dvorišta i da otkrijemo ono, što je u tolikoj opreci sa širokom, otvorenom i vedrom naravi naših Slavonaca.

Kvaka zaškrine suho i otegnuto i s lakim šumom se otvara prva kapija. Ulazimo. Koraci odjekuju po ciglom taracanoj avliji, čistoj i crvenoj kao da je čas prije oprana. Prolazimo uzduž avlije, zavirujemo u kuću, pregledavamo gospodarske zgrade, razgovaramo s muškarcima, ženama, djecom, ispitujemo o svemu i zanimamo se za sve.

Iz prve kuće ulazimo u drugu, treću . . . i tako redom obredasmo kuće najimućnijih, srednjih i siromašnih gospodara. Malo po malo u sve jasnijim i određenijim crtama ukazuje se slika njihovog života.

Po bogatstvu koje susrećemo na svakom koraku dalo bi se naslutiti, da je ovo naročito napredna sredina, gdje se provodi život u neobičnom skladu i gdje se u napredne svrhe

iskorišćuje sve obilje, kojim je priroda nadarila ovaj kraj. Ali kad pobliže upoznamo život ovih ljudi, pred nama se otvaraju duboke i teške rane, od kojih gotovo smrtno boluju čitava sela. Bolest je to zarazna i podmukla, koja neprimjetno razara njihovo zdravlje, njihove domove i čitava gospodarstva. Došuljala se još pred mnogo godina, tiho i nedužno, zagospodarila im, a oni toga nisu ni zapazili, pa slijede njene stope nemoćno kao djeca, a pritom im ne pada niti na kraj pameti, da srljaju u sigurnu propast.

Snazna težnja za bogatstvom, što lagodnijim životom i raskošnim odijevanjem, koje se očituje u luksusu ili bolje reći poznatoj slavonskoj »gizdi«, uzrokovala je danas već opće poznatu bijelu kugu.

Široki drumovi slavonskih sela podjednako kao i sela P., pusti su i tihi isto tako kao i šutljivi domovi njihovih stanovnika. Nema djece. Nema djece, koja bi oživljavala selo i za vrućih ljetnih dana skakutala po drumovima i nabacivala se prašinom ili poslije obilnog ljetnog pljuska tapkala bosa po blatu, visoko zavrnutih hlačica ili oprezno podignute suknjice, i gradila mostove i nasipe, čas nasmijana i vedra, čas zaplakana i tužna.

Selo je prazno i tiho kao izumrlo, tek katkad iza kojega prozora proviri gizdava spodoba mlade snaše ili djevojke, drumom se proveze u kolima po koji muškarac ili se koja baka nemoćnim korakom vuče susjedi na razgovor.

Nije čudo, da je svagdašnji izgled sela takav, kad po deset kuća za redom nemaju djeteta. Inače poprečno broji svaka kuća tek po jedno, najviše dvoje djece. Jedan jedini poznati slučaj može se zabilježiti za jednu kuću, gdje je sedmero djece, ali to je sirotinja.

Kad uzmemo u obzir u kojemu se opsegu raširio po Slavoniji luksur i kakove posljedice vuče za sobom, ako neka stanovita porodica ne može da svoju djecu opremi dolično prema zakonima »gizde«, ne ćemo se začuditi, što se nastoji na sve moguće načine da se rađanje djece posve ukloni ili svede na najmanje.

Očito se vidi, da se sam narod buni protiv ove neuravnotežene pojave luksusa, ali je ona već toliko zauzela maha i uvriježila se duboko u narodni život, da se s manje negodovanja prodaje komad po komad zemlje, nego bi se prikratilo

nešto u onome, što zahtijeva luksus. A zahtjevi luksusa su iz dana u dan sve teži i veći, jer on proždire upravo nezasitno čitavo gospodarstvo. Bez ustezanja se prodaju livade i oranice, a bude li potrebno prodat će se i posljednja krava iz staje, pa i sama kuća.

Naš narod poprečno smatra svuda siromaštvo sramotom, a razumije se onda da je taj osjećaj još pojačan kod Slavonaca koji su navikli na veliko obilje. (Zato se nastoji na sve moguće načine kako bi obitelj sačuvala imućstveno stanje u onome — barem izvanjskom — obliku, da bude dostojna porodične tradicije, kao i ugleda što ga je dotična porodica uživala u selu.)

I onda, umjesto da je prva briga da se stvore što solidniji temelji gospodarstvu, izgleda da se po tome ne mjere ljudi. Važno i po njihovom prosječnom shvaćanju jedino vrijedno je ono, što se vidi na prvi pogled, a to je odijelo, sastavni dio luksusa.]

Ali tko ne pozna поближе način života onoga kraja, teško će se moći uživiti u one neobične pojave i mučne okolnosti u kojima živi naš narod.

Doduše, svakodnevna nošnja zapravo je jednostavna i načinjena od jeftinih dućanskih tkanina. U toliko više odskače gotovo nevjerojatnom raznolikošću i bogatstvom blagdansko ruho. Domaće platno isprepleteno je i prošarano svim mogućim tehnikama ručnih radova, ukrašenih zlatom i svilom. Dukat, teške svilenе marame i pregače upotpunjuju tu originalnu ljepotu. I premda svaka od tih nošnja predstavlja jednu osjetljivu veliku svotu, iznenađuje ipak množina takovih odijela koje posjeduje svaka žena i djevojka.

Ovdje se mora napomenuti, da se u svim slavonskim selima ne kite podjednako i žene i djevojke. Imade doduše mjesta gdje se kite i žene i djevojke, ali ih imade opet i takovih, gdje se kite djevojke do udaje, kako bi našle što imućnijeg mladoženju, dok kao mlade žene nose većinom odijela iz doba djevojaštva, koje su sa sobom donijele u novi dom. Među ove posljednje spada i selo P.

Ušlo je u običaj, da se svaku nedjelju mora obući drugo odijelo tako, da imućnija djevojka smije istom nakon osam nedjelja ponovno obući odijelo od prve nedjelje, a kod imuć-

nih gazdinskih kuća znade se izredati i čitava godina, a to znači 52 nedjelje, da ne dođu na red sve haljine.

(Samo raskošno odijevanje nadopunjuje se obilnom upotrebom kozmetičkih sredstava. Troše razne pomade, crvenilo za lice i usta, pudere, pa čak briju obrve i umjetno ih bojadišu. Danas već imade dosta slučajeva, da selo upotrebom kozmetičkih sredstava nadmašuje grad.)

(Iz svega opisanoga lako je zaključiti, da uvjeti ovakovog načina života troše na samo odijevanje neobično velike svote. Nije onda čudo, da su ove nezdrave pojave glavni uzroci »bijele kuge«.)



Kuće u Slavonskoj Posavini

(Možda je »bijela kuga« u mnogo slučajeva krajnji izlaz, kojemu se žena danas utječe silom prilika kao žrtva svoje sredine i predrasuda, koje su joj nametnute iz starine.)

Čini se da žene mnogo boluju od posljedica pobačaja, koje obično vrše same raznim korijenjem, piju neke trave u vinu namočene s barutom, i tako se muče i truju. Dosta često odlaze i kojoj babici, koja pod zaštitom toga zvanja redovito vrši pobačaje. Zanimivo je da nema danas gotovo sela, koje bi

bilo bez jedne takove nazovi-babice, koja vrši taj neobično unosan posao redovito besavjesno i s teškim posljedicama za seljačke žene. Vrlo su rijetki slučajevi da se u takovim prilikama odlazi liječniku, koliko zbog straha i nepovjerenja, toliko isto i radi velikih materijalnih zahtjeva. Zato žene umiru u velikom postotku. »Bijela kuga« potječe zapravo još iz kućnih zadruga. Događalo se kao nešto posve obično i razumljivo, da je u zadruzi imala jedna žena više ženske djece, druga manje, a svaka je ipak morala nastojati da ih opremi onako, kako dolikuje ugledu obitelji. Često to nije uspijevalo, pa da se izmakne tome, jednostavno se radalo manje djece.

Ovakovo shvaćanje moglo je moguće imati stvarne podloge u vrijeme u kojemu se živilo pod posve drugačijim uslovima nego danas, kada se je način života u mnogočemu izmijenio. Postoji još jedno tumačenje koje bi prema pričanju samih žena imalo utjecaja na jači porast »bijeke kuge«, a vuče svoj korijen još iz doba Granice.

U ono vrijeme izbivao je muškarac po osam dana od kuće na straži i odnemario gospodarstvo, »probecario se«, kako kažu, a žena je živjela opet slično na svoj način. U takovim prilikama djeca su bila teret i nepotreban suvišak.

Iz svega možemo zaključiti, da se je život razvijao na izrazito materijalnom shvaćanju, koje je izlazna točka njihovog životnog naziranja. U vezi s time ženidbe se ne sklapaju iz osjećaja, nego iz čistih materijalnih razloga, a djevojke se udaju vrlo mlade, obično od 14—15 godina. Lako će se pogoditi da brakovi sklopljeni na ovaj način povlače za sobom nevjeru, a često i veoma loš međusobni bračni život, koji u mnogo slučajeva ublažuje činjenica, da je žena društveno ravnopravna muškarcu. Dešava se, ne odviše rijetko, da žena vodi i glavnu riječ u kući, što znači, da njena ravnopravnost u koječemu nadmašuje muževu.

Iako su u običnom životu za žene neobično povoljne društvene prilike u odnosu prema muškarcu, ipak je muški potomak u obitelji glavni nasljednik svega imetka.

Djevojke dobivaju otpremninu u rubenini, namještaj za jednu sobu i nešto u novcu (kod bogatog gazde koji ima oko 60 jutara zemlje, dobiva kći oko 10.000 dinara). Ako nema muškog potomka, posjed se dijeli na jednake djelove kćerima.

Osim onoga, što smo već naglasili, da su glavni uvjeti sklapanja brakova potpuno materijalni i proračunani, može se nadovezati gotovo neobična pomama slavonskih seljačkih djevojaka za sklapanjem brakova s tako zvanom »gospodom« (žandari, financi itd.). I ovoj negativnoj pojavi je jedini uzrok uz nadmoćniji društveni položaj prema njihovom shvaćanju, težnja za što lagodnijim životom. Pojam »gospoda« pretstavlja za slavonsku djevojku vrhunac njenih želja.

Zlo, koje se je s »bijelom kugom« duboko ukorjenilo u narodni život, vrlo će se teško odstraniti, dok ne nestane uzroka koji je doveo do nje, a to je »luksus«.

Drugo isto toliko zlo koje povlači za sobom što »luksus«, što »bijela kuga« je kobna činjenica, da uz starosjedioce u onim krajevima žive doseljenici, Nijemci (Švabe), u čije ruke prelazi s vremenom malo po malo zemljište koje prodaju naši ljudi.

Uz potrebu prodaje zemljišta, da se udovolji »lukusu« imade i dosta slučajeva, gdje je uslijed »bijeke kuge« izumrla čitava hrvatska starosjedilačka obitelj, pa posjed dobivaju u ruke strani ljudi, a to su dosta često upravo Nijemci.

Veoma je važno napomenuti, da se doseljenici Nijemci drže odvojeno od naših ljudi i imaju poseban način života, jednostavniji i skromniji, usprkos obilja u kojemu poprečno žive. Da se tim pogubnim pojavama stane na put, pokušalo se s kolonizacijom u tom kraju, ali izgleda da ne će dati željene rezultate. Kolonizirani Bosanci i Dalmatinci koje je zapravo bijeda natjerala da napuste rodni kraj, povadaju se u pitanju »lukusa« i »bijeke kuge« za starosjediocima. Oni ostaju radije radnici, pa žive od nadnice koju troše na obilnu hranu i odijelo nego da obrađuju vlastitu zemlju. Možda je tome veći uzrok neupućenost i nepoznavanje slavonskog načina obrađivanja zemlje od strane ovih, prvenstveno stočara, nego li nemar i neradinost, čime ih rado objeđuju starosjedioci.

Bilo bi veoma zanimivo pronaći pravi uzrok općenito loših odnosa između koloniziranih i starosjedilaca. Izgleda, da povod daju upravo starosjedioci, navikli da u siromaštvu gledaju odmah potčinjenost i sve ostale negativne strane društvenog života.

Kako vidimo standard života čitavog sela odgovara uvjetima pristojnog ljudskog života, pa bi upravo zbog toga valjalo

što prije pristupiti rješavanju svih onih negativnosti, koje potpuno kočje gospodarski i prosvjetni procvat sela.]

Kuće sa svim gospodarskim zgradama uz potaracano dvorište ciglom, u glavnom bi odgovarale svrsi. Čak i zahode imade gotovo redovito svaka kuća, što je inače rijetkost za naša sela. Samo je čudno, da uz sve obilje i pokućstva koje se nalazi u kućama, imade dosta kuća, gdje je umjesto drvenih podova samo nabijena zemlja, koja uzrokuje mnogo vlage i loše utječe na zdravlje, pogotovo djece i mlađeg naraštaja.

Naročito mnogo manjkavosti se osjeća u domaćinstvu, uslijed obične i svudašnje pojave neupućenosti seljačkih žena da razumno iskoriste za kuhanje sve, što imadu u kući. Doduše u slavonskim selima žene kuhaju svakodnevno, ali se znade dogoditi, da umjesto kuhanja obrok prođe s mliječnim proizvodima i suhim mesom. Hrana je veoma jednolična uslijed slabog uzgajanja povrća. Sije se i rabi tek najpotrebnije zele-nje, dok mnoge vrsti povrća nijesu uopće poznate.

[Imade dosta svijesnih žena, pa se osjeća snažna potreba društvenog života i ženskih organizacija prosvjetnih, gospodarskih i zdravstvenih. A kad bi jednom organizirane žene mogle otvoreno i iskreno kazati svoje mišljenje, iskorijenile bi se lako i brzo sve one teške nedaće, koje uništavaju čitava sela. Isto bi se tako lako suzbili i ostali nedostaci koji se zapažaju u dnevnom životu svega onoga što zasjeca u ženin djelokrug.]

Zlata Perlić

(Šandrovac kraj Bjelovara)

4. Srijemski vinogradi ...

[Željeznicu su napravila gospoda i oni se najviše njome i služe. I seljaci se voze željeznicom, ali ona za njih nije glavno prevozno sredstvo. Za mnoge je ona preskupa, a ima i takovih sela, koje s gradom ne veže željeznica.] Jedni dolaze u grad, svoje glavno tržište, zidanom cestom a mnogi nemaju ni tu sreću, već iz sela u grad putuju bosim putem (nezidanim). Izglodali ga trgovci, pa put više nije put, nego rupe, grabe, provalije.

Sjedim u kolima, konji oprezno obilaze rupe i grabe i promatram tu jadnu izrovanu, bosu cestu. Sva je išarana vagašima, koji odaju muke onih, što ovuda putuju kolima. Ispleli se vagaši, ukrstili, zamrsili. Vidim kako su se kočijaši trudili da obidu rupe, da izmaknu zaprekama. Neki idu ravno, umorno, preko sviju rupa i zapreka kao da kažu: »Pa šta to sve vrijedi, rupe su rupe, tako je oduvijek, šta mi tu možemo«. Neki vješto obilaze zapreke. Neki sebičnjak zaišao čak u tuđe žito samo da njemu bude ugodniji put. Srećom takvi drski vagaši ostaju osamljeni.

Promatram tako vagaše, dok me ne trgne udarac sad na lijevo, sad na desno, sad poskoče kola u vis, sad se sruše u provaliju.

— E, deda, Marko, pa dokle će to tako?

— Ne znam, sinko. Godinama već tako muku mučimo, a znaš želio bih samo jedno: dovedi nam ministra, koji se brine za sve puteve u zemlji, pa da ga dađe Marko poveze iz Šida u Šarengrad, al' bez »fegersica« onako paorski. Nek ti on sedne na dasku, ja bi potero ove moje vile ravno preko rupa ...

— Pa deda, on bi kod prve rupe izletio iz kola i prebio vrat.

— Polomili oni svi vratove, da Bog da, kad ne vide kakav je naš život!

Prošli smo najstrašnji dio puta uspinjući se klancem, pa kad se nađosmo na visoravni Fruške Gore promatram polja lijevo i desno. Vidim da su u Bapskom Novaku i u Šaregradu proljetos nanizali pravilne kućice zemlje na manjim i većim parcelama — [novi vinogradi. Mali i posve mali komadi zasađeni novim vinogradima prevladavaju.]

Znam da u ovom kraju vlada teška vinska kriza, znam da je jesenas grožđe prodavano i po 50 para po kilogramu. Vidjela sam seljake kako uz tu cijenu voze po užasnoj i raskvašenoj bosoj cesti grožđe u Šid, čula sam ih kako proklinju i život i vinograde, pa zašto sad opet sade nove? Tko ih sadi? Tko se nada koristi od njih? Gledam ih, te nove vinograde, ta zar su to vinogradi? Vinogradi u miniaturi. [Ne dižu ih bogati, već obratno, sirotinja.]

Selo Šaregrad ima 1391 dušu, 405 gospodarstava i od toga, na 405 gospodarstava 236 ima zemlje tek do jednog jutra, a 161 gospodarstvo posjeduje do 5 jutara, 69 gospodarstava do 10, 40 gospodarstava do 20 i 9 gospodarstava do 50 jutara.

[236 gospodarstava ima zemlje manje od jednog jutra! Oni žive od toga, što na tuđoj zemlji i u tuđim vinogradima zarađuju kruh. Sami posjeduju kakvu kućicu i nešto zemlje. Ta ih zemlja ne može prehraniti, zarada je sve manja. Teško zarađeni novac pokušavaju da ulože u svoju zemlju, ne bi li ipak da s vremenom od nje, ma i male, stvore izvor prihoda.] Zato pretvaraju svoje male parcele u vinograde. Zimi zemlju prevrnu, i to ne sve, već jedan mali dio, na proljeće posade divljake, na ljeto ga kaleme, u jesen povale, na drugu godinu odgajaju lozicu, koja će ih treće ljeto možda obradovati grozdom. Pa tako malo po malo cio komad postane vinograd. Ne ide to uvijek baš tako glatko, jedne mu godine poremeti račune peronospora (galica je skupa!), druge led, kadgod ga i oidium ražalosti, a i sumpor stoji novaca. Jedne ih je godine »ubio mraz na čisto«. Sve se smrzlo, trebalo je početi iz početka.

Niknu ti vinogradići kadgod na posve nezgodnom mjestu. (Na nezgodnom je mjestu zemlja jeftinija). Začudim se: što će im tu vinograd. Svatko može na svojem da sadi i radi, što

hoće. Tako jedan posadio šest brazdi vinograda, više nije imao zemlje, a njegov prijatelj do njega, smislio da je bagrem rentabilniji od vinograda, pa posadio bagrem. Bagrem raste brzo i za koju godinu stajat će do maljušnog vinograda maljušna šuma, bacat će sjenu na vinograd. A ni korjenje bagrema ne zna ništa o »smetanju posjeda« i otići će u tuđi vinograd. Eto divne prilike za svađe i sukobe.

Strah me je i pomisliti, što li će biti, kad se svi ti vinogradići okite groždem. Ovi su ih siromaci sadili ne zato da se najedu grožđa, a još manje da se napiju vina, jer nemaju ni bureta ni podruma. Sadili su ih, da prodaju grožđe, prevozeći ga čamcem, u Palanci ili Vukovaru na malo, ili kad dođu vinski trgovci s buradima u Ilok, Šid, Vukovar. Seljaci obrali po blatu i po kiši i po onoj »divnoj« cesti razvažaju grožđe 8, 12, 20 kilometara. U početku plaćali su trgovci 1 dinar po kili. Što je kiša dulje padala, što je nužda bivala veća, to se i cijena spuštala sve niže. Posjednici onih malih vinogradića prodoše najgore. Novaca trebaju i to odmah. Kola nema, konja nema, bureta nema. Posudio kola, konje, bure, obrao polutrulo grožđe, pa se zaputio na trg.

— Od danas kupujemo po procentu slasti.

— Bože mili, dal je moje dosta slatko? Mađaruša bijela i crvena, Mirkovača... Vidi i sam da od tih vrsti ne će biti baš mnogo procenata slasti, al te vrsti mnogo rode, pa kad kupuju po težini, bolje se prolazi. Uranio je, zapravo nije ni spavao, noću se vozio da što prije stigne na red, jer mogli bi oni časom da kažu: »Ne kupujemo više«. Kadgod mu ni to ne pomogne, jer su oni iz bližih sela stigli prije njega. Sad počinje čekanje, a kiša sipi i pada. Gladan, moka, neki je stigao do podne, a nekog je stigla i noć u čekanju.

— Nema dovoljno procenata, ne kupujemo.

— Ta, za Boga, gospodine, od jutros čekam, moka, gladan, prozebo, pa vi imate grožđa i sa puno procenata iz gospodskih vinograda; oni ne sade mađaruše, pomiješajte to s mojim, pa opet će valjat.

*

— Ilija, jesi li prodao grožđe, šta su ti platili?

— Ne znam, posudio sam kola i za njih odradio, posudio konje i za njih odradio, pa i za bure sam malo radio, kisnuo

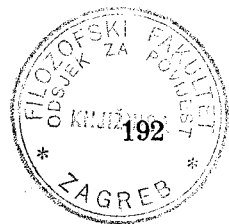
sam, zebo, plakao, molio i oni mi dali 100 dinara. Još sam im kazao »Hvala«. Mogli su da i ne kupe, nije bilo dosta procenata slasti. Pošto sam prodao, pitaš? To računajte vi, koji ste vještiji računu.

Hoće li grozdovi s novih vinogradića riješiti vinsku krizu, hoće li obradovati svoje vlasnike?

Nada Sremec
(Vinkovci)

ISPRAVI!

*Na str. 144 šesnaesti redak odozdo treba da glasi: dana bili mi.
Ne zna ona ni za razne sisteme, ni osnove, ni satne obuke.*



Štamparija »Grafika« (S. Kovačić), Zagreb, Gundulićeva 24.

Vlado Puljiz

SELJAŠTVO U DJELU RUDOLFA BIĆANIĆA

Rudolf Bićanić u svojem se znanstvenom i javnom djelovanju mnogo bavio seljaštvom. Usuđujemo se tvrditi da je to bila njegova preferirana tema kojoj se stalno vraćao. Zato je Bićanićeva znanstvena i publicistička zaostavština o seljaštvu impresivna. Ponovno izdavanje dviju Bićanićevih knjiga, sada u jednom uvezu, pod naslovom »Kako živi narod« pogodna je prilika da se podsjetimo na pristup kojeg je u proučavanju seljaštva gajio taj osebujni znanstvenik i predratni politički djelatnik.

Radi boljeg razumijevanja Bićanićevog doprinosa proučavanju seljaštva uputno ga je smjestiti u bogatu hrvatsku tradiciju bavljenja narodom, pukom tj. seljaštvom. Ta tradicija u značajnijim se razmjerima utemeljuje u 19. stoljeću. Radi se o vremenu kada se budila hrvatska nacionalna svijest, kada se formirao nacionalni politički pokret mahom patriotski i narodnjački usmjeren, kada su nastajale temeljne nacionalne, kulturne, obrazovne i znanstvene institucije kao što je sveučilište i akademija. Seljaštvo je tada dospjelo u središte pozornosti inteligencije i političkih djelatnika jednostavno stoga što je predstavljalo temelj i glavninu nacije, što je, nasuprot stranim utjecajima, sačuvalo autentičnost materijalne i duhovne kulture i što je bilo golema potencijalna društvena i politička snaga s kojom je trebalo računati u borbi za nacionalnu samobitnost i emancipaciju. Treba se samo podsjetiti velikih polemika koje su sredinom prošlog stoljeća u Hrvatskoj vođene u svezi s održanjem kućnih zadruga. Mnogi su autori u svom narodnjačkom zanosu inzistirali na tome da je po svaku cijenu kućne zadruge potrebno sačuvati kao izvorni oblik narodnog života. Tako smo se, tvrdili su, jedino mogli suprotstaviti pogubnim utjecajima Zapada koji razaraju upravo institucije koje gaje smisao narodnog, zajedničkog

nasuprot stranom, individualističkom. Ta struja mišljenja bila je u nas veoma jaka. Ona nastoji spasiti narodni duh, zdravi seoski moral, i provesti modernizaciju društva a da pri tome ne dira u zatečene socijalne i gospodarske temelje. Zapadni je kapitalizam i njemu svojstveni individualizam za tadašnje narodnjake veliko zlo koje svakako treba izbjeći. Tako npr. misli Ognjeslav Utješenović–Ostrožinski, koji je, pod utjecajem njemačkih narodnjaka Reihla i Lista, na njemačkom jeziku napisao opsežnu knjigu o našim kućnim zadrugama. Prikladno je ovdje citirati Utješenovića: »Ako su pauperizacija i proletarizam mōra koja plaši narode, i ako porodično uređenje naroda zatire to zlo u korjenu, nije li onda takvo uređenje vrijedno svakog poštovanja? Što bi dala Francuska, što Belgija i Njemačka za amulet takvog magičnog pentagrama koji može izgnati odvratnu neman koja opasno nagrizi onaj, samo naizgled sretni život industrijskih zemalja?«

Ostavimo li po strani iluzije tadašnjih autora glede mogućnosti održanja tradicionalnog narodnog života, ipak treba reći da je zahvaljujući njima nastala klima pogodna za proučavanje seljaštva. Iz tog i kasnijeg vremena ostala nam je u nasljeđe obimna etnografska, sociološka, ekonomska i pravna literatura i građa o hrvatskom seljaštvu, o njegovom načinu života, vrijednostima i stremljenjima.

Kao najvažnije proučavatelje sela u drugoj polovini 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća treba spomenuti Baltazara Bogišića i Antuna Radića.

Baltazar Bogišić (1834–1908) je, pored ostalog, sastavio poznati »Naputak za opisivanje narodnih običaja«, objavljen 1866. godine, koji je u stvari prvi anketni upitnik za proučavanje narodnog života u nas. On se zalagao za empirijsko proučavanje seljaštva i prikupljanje takve građe »...za koju ne bi trebalo prevrtati prašljive hartije ni sidjeti u dušljivim arcivima, nego zaći u najbliže selo.« Taj je upitnik Bogišić razaslao svećenicima, učiteljima i drugim seoskim naobraženim ljudima koji su potom prikupili raznovrsne podatke o životu seoskog puka.

Antun Radić (1868–1919) svoje je proučavanje pretežno usmjerio na seljačku kulturu i moralne vrijednosti. On govori o hrvatskom seljaštvu kao o mirnom, ratarskom narodu koji »bijaše pokoren od stočara zbog njihove veće dokolice a i životne snage da prevlada ratare«. Upravo taj narod ima autonomnu, samorodnu kulturu. Nasuprot seljaštvu (puku) stoje gospoda koja ga eksploatiraju, a jedino seljaštvo predstavlja pravu snagu koja može pokrenuti reformu društva, donijeti pravdu i napredak. Radi proučavanja narodnog života Antun

Radić je, poput Bogišića, sastavio »Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu« (1896). Od 1897. do 1904. uređivao je »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena«, a kasnije i list »Dom« koji je utjecao na političke prilike na hrvatskom selu. Najvažnije je da je s bratom Stjepanom Radićem 1904. godine osnovao Hrvatsku pučku seljačku stranku koja je, naročito između prvog i drugog svjetskog rata, odigrala ključnu ulogu u borbi za hrvatske nacionalne interese, a protiv srpskog hegemonizma.

Rudolf Bićanić nastavlja ovu tradiciju proučavanja hrvatskog seljaštva koju su utemeljili i razvili B. Bogišić i A. Radić. On se tridesetih godina politički angažirao u Hrvatskoj seljačkoj stranci i u to je vrijeme bio jedan od njenih najviđenijih prvaka. Zbog političkog djelovanja osuđen je na tri godine zatvora. Nakon što je odslužio kaznu zaputio se u naše najnerazvijenije krajeve da bi iz prve ruke upoznao i javnosti predočio svoja zapažanja o tome kako živi najsiromašniji dio hrvatskog puka i što se može učiniti da se poboljša njegov tegoban položaj. Tako je 1936. godine tiskana prva, a 1939. godine druga knjiga pod prepoznatljivim naslovom »Kako živi narod«. Dok je prva knjiga u cijelosti osobno djelo Rudolfa Bićanića, on je drugu, zajedno sa Željkom Macanom, uredio te u njoj napisao nekoliko priloga. Ostale su tekstove priredili njegovi suradnici koji su obilazili razne krajeve Hrvatske i opisivali život tamošnjih ljudi, mahom seljaka.

Dakle, prva knjiga plod je pojedinačnog, rekli bismo strastvenog autorovog htijenja i napora koji ga vode među narod, a namjera mu je da shvati seljaštvo, otkrije njegove vrijednosne temelje, kako bi mu pomogao u organizaciji i unapređenju života. Bićanić ovu knjigu priprema u vrijeme velike agrarne krize sredinom tridesetih godina, kada je kulminirao problem tzv. seljačkih dugova, nastalih usljed velikih novčanih tereta nametnutih seljaštvu u Hrvatskoj i u drugim krajevima koji su prije stvaranja Jugoslavije bili u sastavu Austro–Ugarske monarhije. Naime, da bi preživio od žetve do žetve seljak se morao uz vrlo nepovoljne uvjete zaduživati kod zelenaša i trgovaca koji su ga pritiskali kao mōra. Seljački je život bio težak, iz dana u dan neizvjestan, na rubu egzistencije. Kako je to zabilježio drugi naš veliki istraživač sela između dva rata Mijo Mirković, »nitko s toliko malo nije naučio ipak živjeti kao seljak«. Bićanić je u prvoj knjizi »Kako živi narod« to zorno prikazao na primjeru seljaka Like, Dalmatinske zagore, zapadne Bosne, Hercegovine, tj. naših najsiromašnijih krajeva.

Osnovna njegova zapažanja mogla bi se otprilike ovako sažeti. Seljaštvo živi na rubu gladi. Nedostaje mu osnovnih sredstava za život. Seljaci su ponegdje prisiljeni prodavati stoku, u narodnom izričaju »blago«, da bi preživjeli. Oni tako troše supstancu svoje egzistencije. U krajevima koje je Bićanić obišao seljake muči problem vode, koja je u sušnim godinama rijetko dobro do kojeg se jedva dolazi. Seljaštvo je postalo ovisno o novcu. Zabluda je da je ono zatvoreno u autarkičnu naturalnu ekonomiju u kojoj može preživjeti bez razmjene i tržišta. Seljaci moraju kupovati, plaćati poreze i takse, a teško dolaze do novca. »Dinar je velik kao misec« kažu u Dalmatinskoj zagori. Novac se dobija za stoku, duhan, vino, drva, a kada toga nema treba se zaduživati ili na drugi način ići za njim u potragu. Ljudi se zadužuju i za hranu, a najgori su dugovi uaturi. Najbolje žive tzv. »misečari«, tj. ljudi koji redovno dobivaju plaću, dok je kod seljaka sve neizvjesno. Zanimljivo je da Bićanić ne uočava značajniju razliku u načinu života imućnih i siromašnih seljaka, jer se u selu običaji teško mijenjaju. Tako ima običaja koji upropaštavaju seljake kao što su svadbe i pogrebi, kada je na djelu demonstraciona potrošnja. Kuće seljaka su bijedne, oni spavaju uglavnom na podu, u istoj prostoriji sa stokom. Seljačke kućne zadruge, kao tradicionalna ustanova seljačkog života, raspale su se usljed prodora robno-novčane ekonomije, ali i radi neimaštine. U brojčano velikim zadrugama ljudi su teško živjeli pa su se dijelili u nadi da će bolje živjeti. Zbog malog posjeda i slabih prihoda seljak stalno traži vanjsku zaradu, on »dorađuje svoj posjed« kako kažu stari agrarni ekonomisti. Kod jednih je to nadnica, kod drugih sezonski rad, kod trećih rad u drugim zemljama. Tako se pojavljuju i »seljaci-radnici«, ljudi s više prihoda pomoću kojih pokušavaju naći egzistencijalnu ravnotežu. Seljački je gnjev prvenstveno uperen prema gospodi koja stoji njima nasuprot. Seljaci naročito mrze malu gospodu, »cariće« kako ih nazivaju, koja im otime njihovu muku. Može se govoriti o nekoj vrsti seljačkog iredentizma, jer seljak želi sav taj vanjski svijet koji mu ne donosi nikakva dobra nego samo terete i obveze poslati bestraga, da ga više nema. Vrijedi, dakle, misao A. Radića: »Gospoda i narod, tj. seljaštvo, razdvojeni su odavno. Mržnja, nepovjerenje, preziranje među gospodom i seljaštvom vlada već stotine godina.«

Druga knjiga pod istim naslovom također je zbornik kratkih zapisa o seoskom životu u drugim krajevima Hrvatske neobuhvaćenih u prvoj knjizi. Pisali su ih, pored Bićanića, prilježni suradnici Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva Gospodarske sloge. I u

ovoj su knjizi u prvom planu teške gospodarske i socijalne prilike u kojima žive seljaci. Pozornost privlače opisi raznih pojava i osebnog seoskog života od jednog do drugog kraja. Otkriva se da seljaštvo nije homogena socijalna klasa koja živi od zemlje, nego je sastavljeno od heterogenih ljudskih skupina koje se uz poljoprivredu bave raznim drugim poslovima sukladno prirodnim i drugim okolnostima. U Gorskom kotaru seljak pretežno živi od šume, a često odlazi na rad u druge krajeve i strane zemlje. Na otocima ima seljaka koji u ljetno doba prodaju vodu koja je tada prava dragocjenost. U Biokovu iznad Makarske Bićanićevi suradnici otkrivaju ledare koji iz planinskih jama ljeti mukotrpno vade led kojeg potom prodaju ugostiteljima i na seoskim dernecima. Na Velebitu se uzgajaju ovce, obrađuju male vrtače čija se površina mjeri motikama, a često se odlazi u svijet u potrazi za zaradom. Dalmatinski pastiri sa svojim stadima dolaze na Šator i Vitorog gdje se s bosanskim stočarima bore za pašnjake. Nekoliko kilometara od gradskog sjaja Splita s velikom mukom živi seljak Dalmatinske zagore. Vlastite hrane dostaje mu samo 3–4 mjeseca. Seljaci s Kamešnice desetine kilometara na magarcu pregone drva eda bi ih za male novce prodali u Sinju. U Vrgorcu je najvažniji novac koji se dobije za duhan, a na Braču se živi od mora, loze, masline, rogača, bajama i »šoldi iz Amerike«. U dolini Neretve ima seljaka koji hvataju pijavice, potrebne radi liječenja, a žene nadničare u duhanskoj stanici. U srednjoj Bosni razvijeni su razni kućni obrti, ali su alatke zastarjele, a narod neuk. Slavonija je poznata po djevojačkoj gizdi (dukati i drugi nakiti) i talu (doti) oko kojih seoske obitelji razvijaju čitave imovinske strategije vezane uz ženidbu i udaju. Ovdje je prisutna »bijela kuga« kao i u Posavini, gdje je dosta boležljivog svijeta. U Zagorju je malo zemlje, mnogo nadničarenja, ali i sitničavog istjerivanja pravde. Kako vidimo, riječ je o bogatoj panorami pojava iz narodnog života o kojoj u knjizi nalazimo autentična svjedočanstva predanih istraživača.

Rudolf Bićanić se, međutim, ne zadovoljava intelektualističkim lamentacijama nad teškom sudbinom tog siromašnog svijeta, nego pokušava naći odgovor na pitanje — kako mu pomoći? Njegov pristup nije impregniran starim narodnjačkim iluzijama o održanju tradicionalnog seljačkog života kao civilizacijske alternative kapitalističkom društvenom poretku. On zna da je seljak neminovno dospio pod kotače kapitalističkog stroja, kako je govorio Maček. Bićanić želi da seljak unaprijedi svoje gospodarstvo i prevlada stanje socijalne i političke nemoći u kojoj živi te da zauzme aktivnu poziciju u društvu i ekonomiji

koji se mijenjaju. Oslanjajući se, dakle, na koncepciju Gospodarske sloge Bićanić želi prosvjećivanje naroda i unapređenje seoskog gospodarstva nizom promjena koje će poboljšati proizvodnost rada i konkurentnost seljačkih produkata. Isto tako ističe potrebu ekonomskog i političkog organiziranja seljaštva na tragu seljačkog kooperativizma i sindikalizma kakav se već ranije razvio na Zapadu radi obrane seljaštva od razorne penetracije ranog liberalnog kapitalizma. Taj gandijevski pristup koji se sastoji od malih, ali učinkovitih koraka u korištenju unutarnjih energija seljaštva mogao se, s gledišta poslijeratnog socijalističkog industrijskog radikalizma kojim se snažnim zamaskama države seljaštvo nastoji prevladati kao zaostatak klasnog društva, činiti neučinkovitim i retrogradnim. No to je bio miran, siguran i evolutivan put preobrazbe s osjetno manjim ekonomskim, socijalnim i psihološkim troškovima od onih koje su donijeli brutalni šokovi poslijeratne industrijalizacije koji su brzo razorili seosko društvo i sveli ga na rezidualnu strukturu.

Nakon drugog svjetskog rata Bićanić se, kao profesor Pravnog fakulteta, nastavio baviti seljaštvom. Ovaj put njegov je diskurs drugačiji. Njegovo bavljenje seljaštvom više nije, iz shvatljivih razloga, prožeto političkim angažmanom i nastojanjem da se neposredno utječe na prilike u kojima seljaci žive, kao što je to bio slučaj u vrijeme pripremanja dviju knjiga pod naslovom »Kako živi narod«. Naime, Bićanić se u prvim poslijeratnim godinama posvećuje znanstvenom proučavanju hrvatske gospodarske i socijalne povijesti u razdoblju manufakture i početaka kapitalizma, a u kojoj je seljaštvo imalo središnje mjesto. Nešto kasnije Bićanić, kao vrstan agrarni ekonomist i sociolog, razvija neke koncepte za studiranje procesa opadanja i transformacije seljaštva te njegove integracije u globalno društvo i ekonomiju.

Držimo iznimno vrijednim Bićanićeve radove o hrvatskoj gospodarskoj i socijalnoj povijesti. U prvom redu mislimo na *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750–1860)*, studiju objavljenu 1951. godine i studiju *Začeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici* iz 1952. godine. U tim radovima nalazimo obilje građe i zapažanja neophodnih za razumijevanje hrvatske »bez događajne povijesti« ili »povijesti dugog trajanja«, kako spore procese promjena u gospodarstvu i društvu naziva Fernand Braudel. Otkrivamo ovdje kapitalne podatke i zapažanja o tzv. agrarnoj revoluciji (nove kulture donesene iz Amerike, tropski sustav obrade polja, integracija ratarstva i stočar-

stva i slično) koja je u nekim našim krajevima na djelu u doba Marije Terezije i Josipa II. kada su na bečkom dvoru umjesto merkantilista utjecaj zadobili fiziokrati. Bićanić analizira dva izdanja Reljkovićeve »Satira...« u kojima se jasno ocrtava ta promjena u životu slavonskog seljaštva. U sustav seljačkog gospodarenja uvodi se krumpir i kukuruz, konji zamjenjuju volove, drugačije se gnoji zemljište, okopavine angažiraju više ljudskog rada, događa se ušoravanje sela. Drugi, vanjski gospodarski faktori presudno utječu na život sela. Razvija se trgovina žitom, drvom i stokom. Mijenjaju se trgovački putovi, a prema moru se grade ceste: Karolina, Jozefina i Lujzijana. Ovu posljednju general Vukasović gradi »s novci i Primorci«. Iz sinkretičkog seljačkog gospodarstva postupno se izdvajaju seoski zanati, razvijaju se manufakture i prve industrijske radionice. Bićanić uočava specijalizaciju pojedinih naših krajeva u preradbenim i drugim seoskim poslovima. Vrijedni su podaci o socijalnoj strukturi u Hrvatskoj i Slavoniji. Od njega saznajemo podatke o broju i strukturi plemstva, o raslojavanju seljaštva u feudalizmu, o želirima, podželirima i pauperima, o broju radnika i prosjaka. Slika je to kompleksnog tradicionalnog društva koje doduše sporo, ali postupno evoluiralo. To društvo s kraja feudalizma u kojem seljaštvo čini glavninu nije statično i zarobljeno u tradicijskim obrascima, nego je raznorodno, u kontinuiranim promjenama. Ova je povijest u našim udžbenicima ostala skrivena iza događaja koji se dešavaju na velikoj društvenoj pozornici, a u kojima su glavni likovi kraljevi, banovi, generali, biskupi i drugi odličnici svijeta. Narodni život traje i mijenja se ispod površine, u njihovoj sjeni. Rudolf Bićanić bacio je dragocjeno svjetlo na zbivanja u dubinama hrvatskog društvenog bića tog vremena. To je njegova velika zasluga po kojoj mu pripada epitet nezaobilaznog socijalnog i gospodarskog povjesničara.

Bićanić se bavio konceptualizacijama poslijeratnih procesa preobrazbe seljaštva. Podsjećamo da je temeljito proučavao probleme agrarne prenapučenosti. Još prije rata procjenjivao je viškove poljoprivrednog stanovništva u Banovini Hrvatskoj, a poslije rata nastavio se baviti agrarnom prenapućenošću. O tome je objavio nekoliko članaka, a ostavio je i nedovršen relativno opsežan rukopis. Nadalje, bavio se seoskom obitelji, osobito redukcijom njenih funkcija do koje dolazi usljed napredovanja podjele rada i »iseljavanja« pojedinih poslova iz seljačkog gospodarstva. Promjene u aktivnostima seljaka dovele su do formiranja raznih tipova obitelji u seoskoj sredini. Bićanić je objavio značajan članak o ruralnom planiranju u kojem se obrazlažu metode

planiranja sela, seoskog i ukupnog prostora. Zanimljiva je i njegova studija o »pragovima razvoja« koje dovodi u svezu s promjenama u udjelu poljoprivrednika u socijalnoj strukturi, zatim o aktorima u agrarnoj politici, kao i drugi radovi.

Raspon tema i pristupa kojima se Bićanić služio u proučavanju seljaštva iznimni su u našoj znanosti. Proučavao je povijest seljaštva na prelazu iz feudalizma u kapitalizam. Osobno je istraživao prilike u selu između dva rata obilazeći naše najzaostaliye krajeve. Otkrio je svu dubinu bijede, društvene zabačenosti i političke nemoći predratnog seljaštva. Djelovao je u središtu velike seljačke stranke koja je razvila impresivan program političke mobilizacije seljaštva te njegove socijalne i nacionalne emancipacije. Konačno, kao temeljito obaviješten i obrazovan znanstvenik obavio je neke temeljne analize poslijeratne preobrazbe seljaštva na kojima su se inspirirali mnogi mlađi istraživači sela.

Rudolf Bićanić neprijeporno je hrvatski znanstvenik koji je iza sebe ostavio najznačajniji i najsvestraniji opus o seljaštvu.

Odabrana literatura

- Bićanić, R. (1963) Agrarna prenapučenost, časopis *Sociologija sela* 2/1963.
Bićanić, R. (1951) *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750–1860)*, Zagreb, JAZU
Bićanić, R. (1936) *Kako živi narod I*, Zagreb
Bićanić, R. Macan, Ž. (urednici) (1939) *Kako živi narod II*, Zagreb, Gospodarska sloga
Bićanić, R. (1964) Tri koncepcije ruralnog planiranja, časopis *Sociologija sela* 5–6/1964.
Bićanić, R. (1952) *Začeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb, Školska knjiga
Bogišić, B. (1866) *Naputak za opisivanje narodnih običaja*, Zagreb, JAZU
Mirković, M. (1937) *Održanje seljačkog posjeda*, Zagreb, Hrvatska naklada
Radić, A. (1939) *Sabrana djela*, Zagreb
Utješenović, O. (1988) *Kućne zadruge. Vojna krajina*, Zagreb, Školska knjiga–Stvarnost

Uroš Dujšin

PROF. DR. RUDOLF BIĆANIĆ, 1905–1968.

Kao najstarije laičko visoko učilište u Hrvatskoj, Pravni fakultet u Zagrebu upravo navršava 220 godina svoga postojanja. U svojoj dugoj i časnoj povijesti može se s pravom podičiti doprinosima svojih profesora ne samo na području pravnih, nego i ostalih društvenih znanosti. Među njima istaknuto mjesto zauzima upravo Rudolf Bićanić, ekonomist, sociolog, političar i politolog. Osim toga, on je značajan i stoga što spada među one zaslužne Hrvate koji su, ne prezajući pred teškoćama i nedaćama, djelovali u korist i na dobrobit svoje domovine prema svom najboljem znanju i mogućnostima koje im je pružalo njihovo doba. Bićanićevo domoljublje dopunjeno je i snažnom socijalnom notom, koja je vidljiva u njegovoj brizi za najbrojniji i najpotlačeniji dio hrvatskog naroda njegovog doba — hrvatsko seljaštvo.

Rođen 5 lipnja 1905 u Bjelovaru, Rudolf Bićanić spada među one hrvatske intelektualce koji su se našli u vrtlogu povijesne prekretnice — propasti Dvojne monarhije i nastanka versailleske Jugoslavije. Po svom obrazovanju Bićanić je bio i ekonomist i pravnik. Nakon završene srednje škole otišao je na godinu dana na Ecole des Hautes Etudes Commerciales u Pariz, koju je završio kao drugi po redu na listi uspješnih. Iste je godine upisao Pravni fakultet u Zagrebu, na kome je i doktorirao 1931. U politiku je ušao ponesen nadama u bolju budućnost njegove domovine u novoj državi. Razočaran, ubrzo je pristupio Hrvatskoj seljačkoj stranci kao tadašnjem središtu svenarodnog okupljanja Hrvata i glavnom čimbeniku njihova prerastanja u politički narod. Tu se brzo afirmirao kao jedna od vodećih ličnosti lijevog, socijalno orijentiranog krila Stranke, o čemu svjedoči i njegov prvi članak, »Ljudski rad kao objekt socijalne politike« objavljen 1931. u »Radničkim novinama«.

Slijedeće dvije godine Bićanić se bavio problemima vanjske trgovine, o čemu svjedoče brojni članci objavljeni u raznim časopisima; usto se intenzivno bavio politikom. O tome govori i njegov članak »Krizna nacionalizma«, objavljen 1932. u »Novoj Evropi«. Tu iz njega progovara iskreni ali nesentimentalni, neromantični ali dosljedni domoljub spreman služiti svojoj domovini vruća srca ali hladne glave. Da je njegovo djelovanje bilo itekako zapaženo i od strane vlasti dokazuje to da ga je 1933. Sud za zaštitu države osudio na tri godine zatvora i da mu je presudom oduzeta doktorska titula. Zatvorsku je kaznu odslužio u Sremskoj Mitrovici zajedno s Vladkom Mačekom, raspravljajući s njime o tome što Hrvati trebaju raditi »kad dođe njihovo vrijeme«.

Nakon izlaska iz zatvora Bićanić je imenovan tajnikom Komisije za pomoć pasivnim krajevima Jugoslavije, u sklopu koje je razvio svestranu aktivnost. Pješice je prošao sve pasivne krajeve u kojima žive Hrvati, nastojeći se na licu mjesta upoznati s njihovim životom i problemima. Tako je nastala prva od dviju knjiga pod naslovom »Kako živi narod«, objavljena 1936, koja je značajna iz više razloga. Prvi je da je to potresno svjedočanstvo o teškim prilikama u kojima je živio velik dio hrvatskog seljaštva kao i nebrizi tadašnje gospode za narodne potrebe; drugi je da se radi o pionirskom djelu s područja sociologije sela, ne samo u nas nego i u svijetu: treći je taj da je nakon njenog objavljivanja osnovana Gospodarska sloga, s Bićanićem kao direktorom, kao organizacija sa uzajamnu pomoć, ali i političko organiziranje dotad bespomoćnog, obespravljenog i dezorijentiranog hrvatskog seljaštva.

Unutar Gospodarske sloge Bićanić je osnovao i Institut za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, preteču Ekonomskog instituta u Zagrebu, te počeo objavljivati i list »Politički vjesnik«. Godine 1939. objavio je, u suradnji s grupom autora, i drugu knjigu »Kako živi narod«; tomu treba pribrojiti i mnoštvo članaka vezanih za praktično djelovanje Gospodarske sloge — od nastojanja da se podignu cijene stoci do problema trgovine žitaricama. Zbog tog njegova djelovanja Bićanića smatraju jednim od vodećih pobornika agrarnog sindikalizma u nas.

Spomeniti institut omogućio je Bićaniću sustavnu analizu materijalnih učinaka ekonomske politike jugoslavenskih vlasti na Hrvatsku. Rezultat te analize je njegova najpoznatija knjiga iz predratnog razdoblja — »Ekonomska podloga hrvatskog pitanja«, objavljena (i odmah zabranjena) 1938. Drugo izdanje, s predgovorom Vladka Mačeka,

objavljeno je 1939. To je djelo u prvom redu značajno stoga što je do kraja razobličilo politiku ekonomskog porobljavanja i osiromašivanja hrvatskih krajeva i konačno demistificirala floskule beogradske karmile o »potrebi narodnog jedinstva«. S današnjeg stajališta ispada još značajnije to što je u toj knjizi zorno opisan pravi »kulturni šok« koji su doživjeli Hrvati, naučeni na red i pravnu državu Dvojne monarhije (kakvoga ona bila), suočeni s bezobzirnim i grubim srbijanskim apsolutizmom. Tek je 1993 S. Huntington, jedan od najuglednijih politologa Amerike, u članku »Clash of Cultures« objavljen u časopisu »Foreign Affairs« istakao važnost sukoba kultura koji je, uz ostalo, uzrokom i raspada Titove Jugoslavije. Čitajući Bićanićeve »Ekonomske podloge...« doista moramo priznati da je to bio jedan od najdalekovidnijih Hrvata svoga vremena.

Sporazum Cvetković–Maček doveo je 1940 Bićanića na mjesto predstojnika Direkcije za vanjsku trgovinu u Beogradu, na kome je ostao do izbijanja rata. U tom kratkom razdoblju on je i na tom mjestu razvio zapaženu aktivnost. Polazeći od osnovice razrađene u članku »Škare agrarno-industrijskih cijena« iz 1936. upozorio je na metode kojima je Hitlerova Njemačka putem klirinških sporazuma i bilateralnih trgovinskih ugovora doslovce pljačkala tadašnju Jugoslaviju i ostale nerazvijene zemlje Jugoistočne Evrope. Zbog toga kao i članka »Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija« iz 1939, u kojem se zalagao na prekid jednostrane vanjskotrgovinske orijentacije na Njemačku i jačanje veza sa Francuskom i Engleskom, Nijemci su izričito zatražili da u pregovorima o obnovi trgovačkog sporazuma Bićanić bude isključen iz jugoslavenske delegacije. Malo je vjerojatno da je mogao dobiti uvjerljiviju potvrdu ispravnosti svojih stavova.

Ratno je vrijeme Bićanić proveo u Londonu, zajedno s jugoslavenskom izbjegličkom vladom. U travnju 1941 imenovan je zamjenikom guvernera Narodne banke Jugoslavije, a u jesen iste godine i članom Nacionalnog komiteta za obnovu i jugoslavenskim predstavnikom u londonskom odboru UNRRA-e. Godine 1943. podnio je ostavku na položaj u izbjegličkoj vladi, a nakon potpisivanja sporazuma Tito–Šubašić imenovan je predstavnikom Nacionalnog komiteta za oslobođenje Jugoslavije u Londonu i predstavnikom jugoslavenske vlade u vijeću UNRRA-e. Među njegove glavne zasluge iz tog razdoblja treba ubrojiti i to što je postigao da je nakon završetka rata jugoslavensko zlato vraćeno u zemlju i da je Titova Jugoslavija postala korisnicom pomoći UNRRA-e. Time, međutim, nije iscrpljena Bićanićeva aktiv-

nost u Londonu. Ondje je uspio uspostaviti suradnju s mnogim znanstvenicima i poznatim institutima kao što je Royal Institute of International Affairs, Royal Geographic Society, School of Slavic Studies, Fabian Society i Economic Research Group. O tome, uz brojna predavanja i javna nastupe svjedoči i niz objavljenih članaka. Napisao je 1941. i tzv. Bićanićev memorandum savezničkim vladama, u kojemu je dokazivao kako je ratni cilj Hrvata život u demokraciji i slobodi. U svojoj je dalekovidnosti već tada predvidio začetke stvaranja teza o »genocidnim i fašistoidnim Hrvatima«.

Početkom 1945. Bićanić se vratio u Beograd i preuzeo svoju predratnu dužnost predstojnika Direkcije za vanjsku trgovinu. Iste je godine otputovao u SAD predvodeći delegaciju za privredne pregovore, a kao član jugoslavenske delegacije sudjelovao je i na osnivačkoj konferenciji UN-a u San Franciscu. Te je godine sudjelovao i na Londonskoj konferenciji ministara vanjskih poslova o Trstu i Julijskoj Krajini. U vladi je ostao sve do izbora 1946, kada su komunisti potpuno preuzeli svu vlast u zemlji. U toj novoj vladi, čiji su članovi tada bili »crveniji« od samog Staljina, za Bićanića kao čovjeka širokih demokratskih nazora i hrvatskog domoljuba više nije bilo mjesta; to pogotovo kad se usprotivio sklapanju za Jugoslaviju nepovoljnog trgovinskog ugovora s SSSR-om. Prihvatio je mjesto profesora na katedri Ekonomike Jugoslavije, i na tom je mjestu ostao sve do smrti.

Izvrzne kvalitete Rudolfa Bićanića najizrazitije su se očitovale upravo u njegovom intenzivnom djelovanju u ulozi pedagoga, znanstvenika i javnog djelatnika. Njegova su fakultetska predavanja bila najposjećenija, jer nije bio samo izvrstan govornik nego je uvijek birao i teme od opće važnosti. Dosljedan svom načelu da svatko ima onoliko slobode koliko si sam uzme, nije se libio javno iznijeti svoje mišljenje i kada je ono oštro odudusaralo od službenih stavova. Mogao je to činiti jer je za svoje stavove uvijek imao uvjerljive argumente. Nikad nije pribjegavao bombastičnim tiradama i šupljem fraziranju: njegovo je načelo bilo: »suaviter in modo, fortiter in re«. Privlačio je studente za koje je bez naknade izvan redovite nastave držao seminare o aktualnim ekonomskim temama. Poticao ih je da misle svojom glavom i da javno iznose svoja mišljenja. Učio ih je kritičkoj analizi. »Ako želite znati što netko zapravo smjera, upitajte se kome koristi ono što on govori«, govorio je. Bićanićevo »cui prodest?« bilo je prvorazredno intelektualno otkriće za mnoge. Prvi je organizirao poslijediplomski studij na

Pravnom fakultetu u Zagrebu, znajući da je u borbi za interese svoga naroda najmoćnije oružje — znanje.

To je shvaćanje vjerojatno i bilo razlogom upravo vrtoglavog tempa kojim je Bićanić objavljivao svoje znanstvene radove. Širina njegovih znanstvenih interesa bila je zapanjujuća. Bavio se demografijom, ekonomskom poviješću, vanjskom trgovinom, teorijom tržišta, privrednim razvojem, planiranjem, sociologijom, pa čak i informatikom u vrijeme kada je u nas malo tko uopće i znao što je to. Nije zanemario ni agrarnu ekonomiju i sociologiju sela; »Diskusija o problemu razvoja poljoprivrede« (1953), »Nepoljoprivredna zanimanja u seljačkom gospodarstvu« (1955), »Podruštvljenje društvenih funkcija u seljačkoj obitelji« (1957), »O institucionalnim promjenama u poljoprivredi« (1959), »Agrarna prenapučenost« (1964), »Zaokreti u ekonomskom razvoju i agrarna politika« (1965), »Poljoprivreda i stručnjaci za političke nauke« (1967) samo su neki od naslova objavljenih u domaćim publikacijama. Jednako je tako bogat njegov opus s tog područja objavljen u inozemstvu. I tu se očituje raznolikost i širina njegovih interesa; isto tako su zapanjujući svježina i domet njegovih ideja. U svpojim razmišljanjima nikade se nije dao zavesti bezličnim makroekonomskim kategorijama ni apstraktnim iskazima statističkih podataka. »Nikad ne zaboravite da iza svega ovoga stoje živi ljudi«, neprestano je ponavljao. Uvijek je imao na umu socijalne i političke posljedice ekonomskih pojava, osobito kada su u pitanju bili interesi njegova, hrvatskog naroda.

Već u prvim poratnim godinama, kada se već za nesmotreno izgovorenu riječ mogla izgubiti glava, Bićanić je u svojim komentarima domaćih i inozemnih djela i događaja uvijek upozoravao na potrebu onoga što je nazvao svojim četirima D: decentralizacije, deetatizacije, depolitizacije i demokratizacije socijalističkih gospodarstava. Iz svojih svestranih analiza povijesnih događaja izvodio je dalekosežne zaključke; još i danas, kada čitamo njegov prikaz ekonomskih posljedica nastanka versailleske Jugoslavije ne možemo previdjeti podudarnosti s nedavnim događajima. Bićanić je također ubrzo shvatio da rasprave o socijalizmu i planskom privređivanju nisu samo vježbe iz marksističke skolastike, nego i promicanje sasvim određenih interesa. Danas je svakako korisno podsjetiti na to da su mnogi njegovi radovi — od onoga o monocentričnom i policentričnom planiranju pa do briljantnog eseja »How not to Develop a Country«, prva i dosad najbolja analiza pojave danas poznate kao srbokomunizam. Valjanost i doseg Bićanićevih ideja

možda najbolje dokazuje završni odlomak njegova eseja »Economics in Yugoslavia — The Third Stage — The Reform«, u kojemu stoji: »Ako je istina da vanjska politika svake zemlje odražava njene unutrašnje odnose, tada bi Jugoslavija trebala prihvatiti načelo aktivne, miro-ljubive koegzistencije kako bi riješila probleme svojih vlastitih naro-da«. Iz perspektive današnjeg krvavog raspleta jugoslavenske krize i raspada te riječi zvuče doista proročanski.

Napokon, treba reći i nešto o djelovanju Rudolfa Bićanića u javnosti, gdje su njegova predavanja uvijek izazivala osobitu pozor-nost. Bio je briljantan diskutant i uvijek je pogađao bit stvari; uvijek je vidio dalje i više od ostalih. To je mogao zahvaljujući sustavnosti svoje znanstvene analize i shvaćanju da materijalni interesi ljudi duboko i konzistentno oblikuju ljudsko mišljenje. »Ako hoćete spoznati prave namjere protivnika, uvijek morate znati što mu je u podsvjesti«, govorio je. A to je Bićanić, vođen nepogrešivim instinktom političara i znan-stvenika, otkrivao sustavnom analizom protivnikovih interesa i načina na koje je te interese nastojao ostvariti. U tome je i danas osobita vrijednost njegovih radova; mnoge njegove misli aktualne su i danas, a svatko tko bude želio proučavati ekonomsku i društvenu povijest versailleske i Titove Jugoslavije neće moći zaobići radove Rudolfa Bićanića. Napomenimo na kraju još i to: bio je primjer iskrenog i čestitog domoljuba. Zbog svojih shvaćanja i istupanja bio je zatvaran, osporavan, proganjan i potiskivan u zaborav. Poznat u cijelom svijetu, mogao se ućeći udobnom životu u inozemstvu gdje su mu nuđeni visoki položaji. Umjesto toga ostao je u domovini, trpio i ustrajno radio u korist svoga naroda, na čast i slavu sebi i svom Fakultetu, a svima nama kao uzor i primjer.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA PROF. DR. RUFOLFA BIĆANIĆA

I. OBJAVLJENI RADOVI ZA ŽIVOTA

a) U tuzemstvu

- Ljudski rad kao objekt socijalne politike, Radnička zaštita, br. 1/1930
 Neprekinuti tzv. engleski radni dan, Radnička zaštita, br. 7/1930
 Da li postoji kod nas hiperprodukcija inteligencije, Nova Evropa VII, 1931
 Industrijalizacija i vanjska trgovina Jugoslavije, Privreda br. 1/1932
 Kriza nacionalizma, Nova Evropa br. 5/1932
 Naša trgovinska bilanca i njezino sezonsko kretanje, Financijski arhiv br. 6/1932
 Sezonski karakter našeg izvoza, Privreda br. 3/1932
 Uvoz i njegovo sezonsko kretanje, Privreda br. 7–8/1932
 Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima, Zagreb, 1936, knj. I i Zagreb, 1939, knj. 2
 Podignimo cijene stoci, Izvještaj podnesen na sastanku »Gospodarske sloge« 2. II. 1936. Uputa o organizaciji seljačkih gospodarstava za poboljšanje cijena rogatom blagu, Zagreb, 1936
 Strukturne promjene našeg uvoza u pravcu industrijalizacije, Privreda 12/1936
 Škare agrarno–industrijskih cijena, Ekonomist br. 2/1936
 Što će biti sa pšenicom, Gospodarska sloga, 1936
 Trebaju li seljaštvu poljoprivredne komore, Ekonomist, 7–8/1936
 Tržište i cijene pšenice, Ekonomist, br. 6/1936
 Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873–1895, Ekonomist br. 3–5/1937
 Ekonomska podloga hrvatskog pitanja, Zagreb 1938, I. izd. i Zagreb, 1938, II. izd. Gospodarska politika, Zagreb, 1939
 Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija, Zagreb 1939
 Agrarna prenapučenost V: Gospodarska struktura Banovine Hrvatske, Zagreb, br. 3/1940
 Ekonomski faktor u porastu stanovništva, Liječnički vjesnik, god. 62, br. 11/1940, Zagreb
 Najnužnije narodne potrebe (Prehrana–narodne potrebe–seljačka tržišta–lokalni dispa-ritet cijena) (Zajedno s A. Mihletićem i D. Štefekom), Zagreb, 1940
 Jedan presjek kroz našu društvenu strukturu, Kolo Matice Hrvatske, Zagreb, 1946



Ekonomska politika (Stenografska predavanja), Zagreb, 1946/47 tri sveska
 Naš petogodišnji plan treba da riješi i temeljne zadatke naše privrede, Zadrugar III, sv. 10/1947
 M. Dobb, Studie in the development of capitalism (prikaz), Historijski Zbornik I./1948
 Druga godina planske privrede u Poljskoj, Djelo br. 4/1948
 Ekonomska struktura nove Poljske, Zbornik »Današnja Poljska« 1948
 Industrijska revolucija u Hrvatskoj i 1848 godina, Historijski Zbornik 1948, Zagreb
 Narodna imovina u našem planskom gospodarstvu, Zbornik Pravnog fakulteta, Zagreb, 1948
 Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj 1848, Djelo br. 3/1948
 Rezultati druge godine IV pjatiljetka u SSSR-u, Djelo 2/1948
 Vučo M. Privredna historija naroda FNRJ do prvog svjetskog rata — prikaz, Historijski Zbornik, knj. 2/1949, Zagreb
 Dva nova rada o periodizaciji ruske povijesti, Historijski Zbornik, Zagreb, 1950
 Gorodeckij, S. O. predmeta i sadržaju ekonomskim nauka. — O granama narodnog gospodarstva, Ekonomski pregled, br. 1/1950
 Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam, knj. 1. (Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750–1860), Zagreb, 1951, JAZU
 Knjige o ekonomici FNRJ, Ekonomski pregled, br. 5/1951
 Mjesto ekonomike FNRJ u sistemu ekonomskih nauka, Zbornik Pravnog Fakulteta, Zagreb, 1951
 Problematika manufakturne periode u sovjetskoj historiografiji, Historijski Zbornik, Zagreb, 1951
 Začetki kapitalističkih odnosa u Hrvatsko–slovenskom kmečkom uporu leta 1572, Ekonomska revija, Ljubljana, 1951
 Agrarni odnosi u Slavoniji, Historijski Zbornik V, br. 3–4/1952
 Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Mala historijska knjižnica br. 6/1952 Zagreb
 Suština jednog naučnog spora, Kolo Matice Hrvatske br. 3/1952
 Ekonomska povijest među ekonomskim i historijskim naukama, Zgodovinski časopis br. 6–7/1952–53, Ljubljana, Agrarna prenaseljenost — akutan problem, Ekonomska politika od 6. VIII. 1953, Beograd
 Diskusija o problemu razvoja poljoprivrede, Ekonomska politika od 18. IV. 1953. Beograd
 Dohodak evropskog agrara, Ekonomska politika od 16. IV. 1953. Beograd
 Ekonomska politika (skripta), Zagreb, 1953
 Ekonomski razvitak Zagreba i zagrebačkog regiona, Urbanistički institut grada Zagreba 1953.
 Kako trošimo naš dohodak (Odnos visine dohotka i strukture potrošnje), Robni promet br. 11–12 god. 4/1953, Zagreb
 Metodologija za obračun narodnog dohotka u 1953. Savezni zavod za statistiku, Zbornik Pravnog fakulteta, 1953.
 Pogovor knjizi Lawrence Ezekiel — Selo i grad, Poljoprivredni nakladni zavod, 1953, Zagreb
 Pojam sektora u ekonomici, Zbornik Pravnog fakulteta, Zagreb, 1953
 Predavanja iz Ekonomike FNRJ, S. 1. Uvod, sv. 2. Narodna imovina, Školska knjiga 1953, Zagreb

Primjedbe na desetogodišnji program unapređenja poljoprivrede u Hrvatskoj, Agromonski glasnik br. 10/1953
 Stanovništvo FNRJ po nacionalnoj pripadnosti, Hrvatsko kolo 1953
 R. Stone, The role of measurement in Economics (prikaz), Zbornik Pravnog fakulteta 1953
 J. Tinbergen, Econometrics (prikaz), Zbornik Pravnog fakulteta 1953.
 U. N. Special Study on economic condition and development in selfgoverning territories (prikaz), Zbornik Pravnog fakulteta, 1953
 Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske, »Rijeka« Zbornik Matice Hrvatske, Zagreb, 1953
 Nekoliko misli o Pravnom fakultetu, Naša zakonitost br. 8–9/1954.
 Ocjena naturalnog dijela narodnog dohotka, Statistička revija, br. 3–4/1954
 Problemi vanjske trgovine, Trgovinska komora NR Hrvatske 1954
 Sirotković J. Novi privredni sistem FNRJ, Zbornik Pravnog fakulteta 3–4/1954
 Uloga ekonomista i ekonomska nastava, Ekonomist br. 5–6/1954
 Ekonomska historija i marksizam, Ekonomski pregled 1955, Zagreb
 Još jedna riječ o ekonomskoj povijesti, Zgodovinski časopis 1955, Ljubljana
 Nepoljoprivredna zanimanja u seljačkom gospodarstvu, Statistička revija br. 2/1955 Beograd
 Pregled ekonomike poljoprivrede u svijetu, Poljoprivreda svijeta br. 2/1955, Zagreb
 Prijelaz iz feudalizma u kapitalizam u Hrvatskoj, Historijski Zbornik 1955.
 Zanimanje našeg stanovništva, Ekonomist, br. 5–6/1955, Beograd
 Dohodak seljačkog gospodarstva u FNRJ i NRH u razdoblju od 1953–1955. g. Analitički pregled, Ekonomski pregled br. 8–9/1956
 Kostić, C. Seljaci — industrijski radnici, Zbornik Pravnog fakulteta, Zagreb, 1956
 Osvrt na predmet Ekonomika FNRJ, Zbornik Pravnog fakulteta, Zagreb 3–4/1956
 Svjetsko stanovništvo i svjetska proizvodnja, Zbornik Pravnog fakulteta, Zagreb, 3–4/1956
 Trgovina, platežna bilanca i životna razina stanovništva kotara Krapina, Urbanistički institut NRH, Zagreb, 1956
 Uzroci i posljedice razvoja stanovništva, Zbornik Pravnog fakulteta 2/1957, Zagreb
 Bobrowsky, C. La Yougoslavie socialiste (prikaz), Zbornik Pravnog fakulteta 2/1957, Zagreb
 Distribucija osobnih dohodaka seljačkih obitelji u FNRJ 1955. g., Statistička revija br. 3/1957, Beograd
 Dobit privredne organizacije, Privredni vijesnik, 1. VI. 1957, Zagreb
 Nekoliko misli o problematici lične potrošnje u FNRJ, Progres, Ljubljana 1957
 Podruštvljenje društvenih funkcija seljačke obitelji, Progres, Ljubljana, 1957
 Primjedbe na zakonski nacrt o raspodjeli ukupnog prihoda privrednih organizacija, Informator 23. X, 19. X. i 2. XI. 1957. Zagreb
 Produktivnost investicija i brzina ekonomskog rasta. Ekonomska politika br. 267/1957. Beograd
 Razvoj industrije u Zagrebu, Zbornik iz starog i novog Zagreba 1957
 Redukcija obiteljskih funkcija seljačke obitelji u FNRJ, Statistička revija 1957, Beograd
 Rječna plovidba i veza s Jadranskim morem, Pomorska enciklopedija, Zagreb, 1957, Leksikografski zavod FNRJ

Što očekujemo od naše statističke službe, Ekonomska politika, februar 1957
 Vinski I. Investicije na području Hrvatske između dva svjetska rata, Historijski zbornik 1957
 Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegovog stanovništva, Zbornik Iz starog i novog Zagreba, 1957
 Ekonomski rast i ekonomski sektori, Ekonomski pregled, br. 11–12/1959
 Ekonomski rast, ekonomski razvoj i planiranje, Ekonomist, br. 1/1959, Beograd
 Interakcija odluka društvenih planova i odluka privrednih organizacija u FNRJ 1954–1957, Jugoslavensko Statističko društvo 1959
 X. Kongres agrarnih ekonomista u Mysore 1959. g., Agronomski glasnik 1959
 Nastajanje kapitalizma, Zagreb, Školska knjiga 1959
 O institucionalnim promjenama u poljoprivredi, Međunarodni problemi br. 2/1959
 Tipovi mješovite seljačko–radničke obitelji s obzirom na raspodjelu dohotka, Sociologija br. 1/1959 Beograd
 Zagrebački velesajam — barometar privredne situacije, Yugoslav Export, august 1959
 Ekonomska politika FNRJ (skripta), sv. 1, sv. 2a i 2b, Zagreb, 1960
 Impresije s IV. svjetskog sociološkog kongresa u Stresi 1959, Zbornik Pravnog fakulteta 1960.
 Industrijska revolucija i naučni rad, Univerzitet danas, Beograd 1960
 Industrijski odnosi kao predmet sveučilišne nastave, Sveučilišni vjesnik, 1960
 Matematika u sovjetskoj ekonomici, Ekonomska politika, Beograd 1960
 Osnovna sredstva privrednih organizacija u FNRJ po kotarevima, Ekonomski pregled br. 6/1960, Zagreb
 Planiranje i sociologija, Ekonomski pregled, 1960, Zagreb
 Pola stoljeća narodnog bogatstva i narodnog dohotka, Historijski zbornik, 1960
 Pravilnosti u promjenama kapitalnog koeficijenta, Savezni zavod za privredno planiranje, Beograd, 1960
 Sinhronizacija industrijskih revolucija, Međunarodni problemi br. 3/1960, Beograd
 Stići ili preći — kvalitet ili kvantitet, Međunarodni problemi br. 3/1960, Beograd
 Ekonomski razvoj Jugoslavije kroz petogodišnje planove, Zbornik Pravnog fakulteta 1961, Zagreb
 Kapitalni koeficijent, tehnički napredak i teorija praga ekonomskog razvoja, Ekonomski pregled, br. 3/1961, Zagreb
 Valutni tečajevi kao instrument ekonomskog razvoja, Ekonomska fakulteta, Ljubljana 1961
 Ekonomska politika FNRJ, knj. 1. Zagreb, Birozavod 1962
 Izbor integracije, Međunarodni problemi, Beograd, 1962
 Promjene u agraru i poljoprivredna statistika, Jugoslavensko statističko društvo, 1962
 Tržište i njegove dimenzije, Ekonomski pregled br. 4/1962, Zagreb
 Centralističko, decentralističko i policentrično planiranje, Ekonomist, br. 2/1963, Beograd i Naše teme, br. 11/1963, Zagreb
 Ekonomski razvoj i planiranje, Ekonomski pregled br. 1/1963
 Inflacioni dohodak, administrativne cijene i imperfektna konkurencija, Ekonomist, 1963, Beograd i Ekonomski pregled, br. 3–5/1963, Zagreb
 O monocentričnom i policentričnom planiranju, Ekonomski pregled, br. 6–7/1963, Zagreb
 Agrarna prenapučenost, Sociologija sela, br. 2/1964, Zagreb

Koje su granice primjeni dohodne cijene, Ekonomist, br. 4/1964, Beograd
 Međunarodna ekonomska integracija in zunanja trgovina, Naše gospodarstvo br. X/1964, Maribor
 O planu i sistemu, Ekonomska politika br. 624/1964, Beograd
 Porodica u transformaciji, MAN Royal Anthropological society, London 1964.
 Pregled razvoja ekonomike i ekonomske politike Jugoslavije 1918–1940, Historijski pregled, 1964
 Problemi planiranja na Istoku i Zapadu, Ekonomski pregled br. 1–2/1964, Zagreb
 Tri koncepcije ruralnog planiranja, Sociologija sela br. 5–6/1964
 Urbanistički plan Zagreba, Čovjek i prostor, br. 133–134/1964, Zagreb
 Nekoliko misli o planiranju i primjedbe na pojedinosti u Tezama o planiranju, Ekonomski institut SRH, Zagreb, 1965
 O jadranskoj koncepciji ekonomskog razvoja Jugoslavije, Pomorstvo br. 9–10/1964 i Izbor br. 3/1965
 O odgovornosti planera, Posavetovanje društva ekonomistov in Viša Ekonomsko–komercijalna šola. Maribor, juna 1965 i Ekonomski tehnički pregled br. 4/1965, Zagreb
 Plan i privreda, Ekonomist br. 3/1965, Beograd
 Policentrično planiranje i privredni sistem, Ekonomist, 1965, Beograd
 Problem regionalne integracije, Ekonomski pregled, 1965, Zagreb
 Sovjetska planimetrija — ekonomska kibernetika, Ekonomski pregled, br. 9–10/1965
 Vasilij Sergejevič Nemčinov — In memoriam, Ekonomski pregled, br. 1/1965, Zagreb
 Zaokreti u ekonomskom razvoju i agrarna politika, Ekonomski pregled, br. 11–12/1965, Zagreb
 Privredna reforma, stabilizacija i tehnički napredak, Ekonomist, br. 1–4/1966, Zagreb
 Da li su komputori centralizatori ili liberalizatori, Automatika, 1967
 Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918, Putovi revolucije, 1967
 Monocentrična cikličnost ili policentrična stabilnost, Ekonomist, br. 1–2/1967, Zagreb
 Odluke o društvenom planiranju, Informator, 26. VIII. 1967, Zagreb
 Planeri i političari, Zbornik Pravnog fakulteta 1967, Zagreb
 Poljoprivreda i stručnjaci za političke nauke, Sociologija sela, br. 17/1967
 Privredna reforma — stabilizacija i tehnički napredak, Ekonomist, Beograd, 1967
 Radna organizacija i rizika za društvene odluke, Informator, 2. IX. 1967, Zagreb
 Reforma, planiranje i samoupravljanje, Informator, 26. VIII. 1967, Zagreb
 Reforma, planiranje i samoupravljanje, Teorija in praksa, br. 8–9/1967, Ljubljana
 U sistemu društvenog planiranja bitno je da svaka grupa u raspodjeli prima dohodak prema svom radu, Informator, 30. VIII. 1967.
 Uspješnost planiranja ovisi o kvalitetu predviđanja, Informator, 23. VIII. 1967, Zagreb
 Proces podružvljenja i socijalizam, Praxis, Zagreb, 1968.
 Statistika i reforma, Statistička revija 1968, i Ekonomska politika br. 827/1968

b) U inozemstvu

- Central European stability and Yugoslavia. *Journal of Central European Affairs*, vol. 3, no. 1, 1943, Colorado
- Exces agricultural population. British Association for Advancement of Science, European Agriculture, London, 1942. (Also: in: Statement on agricultural reconstruction, Bulletin of the Commission to study the organisation of peace, New York, 1943)
- Effects of war on rural Yugoslavia, *Geographical Journal*, London No 1, 1944
- Cooperation in Yugoslavia, *Yearbook of agricultural cooperation*, 1943–1944, London 1946
- Some problems of sectors in the social accounting of different economic systems, *International Association for Research in Income and Wealth*, Mimeo, London 1953, No. 4.
- National income distribution in Yugoslavia, *International Association for Research in Income and Wealth*, Mimeo, London, 1955
- La concurrence socialiste en Yougoslavie, *Economie appliquée*, No. 3, 1956
- Occupational heterogeneity of peasant's families in the period of accelerated industrialisation, *Transaction of the Third World Congress of Sociologists* 1956, Amsterdam
- Bobrowsky, C. La Yougoslavie socialiste du plan quinquennale de 1947 au bilan de 1955, *Kyklos*, 1957, Basel
- Economic growth under centralized and decentralized planning Yugoslavia — a case study. *Economic Development and Cultural Change*. No. 9, 1957, Chicago
- Interaction of macro- and microeconomic decisions in Yugoslavia, *Univ. of California*, Berkeley, 1957, Mimeo
- Personal income distribution on peasant's families in Yugoslavia, *IARIW*, De Pietersberg, 1957
- Problems of economic growth under centralized and decentralized planning, Tokyo, *International House*, 1957, Mimeo
- Lack of institutional flexibility in agriculture, *Proceedings of the X. International Conference of Agricultural Economists*, Mysore, 1958
- Lo sviluppo economico e sistemi di pianificazione centralizzata e decentralizzata, *Swimez*, 1958, Rome
- Symposium on economic calculation and organization in Eastern Europe Berkeley, 1958
- Economic growth by economic sectors, *International Association for Research in Income and Wealth*, Portorož, 1959, Mimeo
- The relevance of considerations underlying the awareness of a need for industrialisation, *Institute of social Studies*, The Hague, *Mediterranean Social Science Research Project*, 1959, Mimeo
- A dialogue on planning and freedom, *Way — Forum*, No 36/1960, Brussels
- Centralism and planning: the Hungarian experience, *Kyklos*, vol. 13, Basel 1969
- Economic growth, development and planning in socialist countries, E. Nelson, ed. *Economic Growth*, Univ of Texas Press, 1960

- Economic growth under centralized and decentralized planning, *Problems of Economic Growth*, M. Haldar, R. Ghish, eds. New Delhi, 1960
- Interaction of macroeconomic and microeconomic decision in Yugoslavia, 1954–1957, G. Grossman, ed. *Value and plan*, Univ. of California Press 1960
- Lack of institutional flexibility in agriculture, *Proceedings of the Tenth international Conference of Agricultural Economists*, Oxford, 1960
- Le rôle du profit dans l'économie socialiste en Yougoslavie, *Economie appliquée*, Paris 1960
- Die jugoslawische Agrarpolitik in den Jahren 1953–1959, *Zeitschrift für das gesamte Genossenschaftswesen*, Göttingen, Wandenhoeck-Ruprecht, 1961
- Industrialization in Yugoslavia, The Hague, *Institute of Social Studies* 1961, Mimeo
- On comparative Advantages in Agriculture *Proceedings of the XI Conference of the International Ass. of Agricultural Economists*, Oxford, 1961
- The role of socialist business enterprise in Yugoslav economics, The Hague, *Institute of social Studies*, 1961, Mimeo
- Produttività del Capitale e lo sviluppo economico, *Mercurio*, No. 11, 1962, Rome
- The threshold of economic growth, *Kyklos*, vol. 15. No. 1. 1962. Basel
- A gazdaszagi noveledes kuszobe, A gazdaszagi fejlede feltetelei, Budapest 1963
- A grammar for Greek planning, *Kyklos*, No 4, 1963, Basel
- Economic Development and Agriculture. *Proceedings of the XI International Conference of Agricultural Economists Cuernavaca*, Oxford, 1963
- La soglia dello sviluppo economico, *Swimez*, No. 131, 1963, Rome
- Michal, Jan M. Central planning in Czechoslovakia, 1960., *Kyklos*, Fasc. 3, Basel, 1963
- On monocentric and polycentric planning, *Institute of social Studies*, The Hague, 1963, Mimeo
- Problemas de planificación en Oriente y Occidente, *Revista de Economía Latinoamericana*, Caracas, 1963
- Quelques aspects de la politique des revenus ouvriers en Yougoslavie, *Economie appliquée*, No. 4, 1963, Paris
- Research on turning points in economic and social development, *Mediterranean Social Science Research Council*, 1963, Mimeo, tri referata
- Social preconditions and effects of Movin over the Threshold of Economics Development. *Expert Working Group on Social Prerequisites to Economic Development Kyrenia*, 1963, UNESCO, Paris 1963
- Caire, G. I. *Economie Yougoslav*, *Kyklos*, Basel, No. 4, 1964
- E la concezione Adriatica che deve prevalere nella nostra economia, (*La voce del popolo*), Rijeka, 1964
- Economic Growth under Centralized and Decentralized Planning in Yugoslavia, Marshall, I. Goldman. *Comparative economic systems*, A. Reader, N. Y. Random House, 1964.
- La planification rurale, *Institut Agronomique Méditerranéen*, Montpellier, 1964, Mimeo
- Le passage du seuil de développement économique: condition préalables et effets ultérieurs sur le plan social, *Revue Internationale des Sciences Sociales*, No. 2. 1964, Paris

NAPOMENA IZDAVAČA

Nastojeći dostojno obilježiti 220. obljetnicu kontinuiranog djelovanja, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu objavio je u 1996. godini više značajnih publikacija. U takve svakako treba ubrojiti dvije vrlo vrijedne knjige dr. Rudolfa Bićanića (1905–1968), redovitog profesora ekonomskih disciplina, uzornog i zaslužnog nastavnika i znanstvenika Pravnog fakulteta. Početkom godine objavljen je pretisak *Ekonomске podloge hrvatskog pitanja* obogaćen izborom radova iz njegova impozantnog opusa. Sada je pak znanstvenoj i široj javnosti dostupan još jedan, po mišljenju mnogih znalaca najvrjedniji Bićanićev rad *Kako živi narod*. Time Pravni fakultet u suradnji s afirmiranom izdavačkom kućom *Globus, nakladni zavod d.o.o.*, polučuje dvojak cilj: mlađim generacijama čitatelja približava djelo antologijske vrijednosti iz područja ruralne sociologije a istodobno njeguje uspomenu na lik i znanstveni opus jedne od najistaknutijih ličnosti svoje duge povijesti.

U oživotvorenju ovog izdavačkog pothvata Pravni fakultet i *Globus* svestrano je podržala obitelj profesora Bićanića. Besplatnim ustupanjem autorskih prava otklonjen je znatan dio financijskih tegoba koje inače prate izdavaštvo u aktualnim okolnostima. Zato prof. dr. Soniji Bićanić, Nikici Bićanić i prof. dr. Ivi Bićaniću izdavači izražavaju posebnu zahvalnost.

Tekst prvotnog izdanja pretiskan je u cijelosti vjerno i bez intervencija. Zaslugom i susretljivošću prof. dr. Sonie Bićanić knjiga je obogaćena izvornom fotodokumentacijom, snimkama kojima je Rudolf Bićanić osobno bilježio detalje iz života hrvatskog seljaštva prilikom svojih studijskih putovanja.

Vjerujemo da pretisak time dobiva dodatnu kvalitetu.

Pogovori urednika prof. dr. Vlade Puljiza i prof. dr. Uroša Dujšina te bibliografija Bićanićevih radova objavljenih do 1996. godine sigurno će čitateljima pomoći da sagledaju značenje i vrijednost jedne po mnogo čemu izuzetne ličnosti hrvatske politike i znanosti dr. Rudolfa Bićanića i njegova djela trajne, povijesno verificirane vrijednosti.

Izdavači upućuju izraze zahvalnosti i autorima priloga.

S. V.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb
UDK 308 (497.5–3 Dalmacija) »1935«
308 (497.6) »1935«

BIĆANIĆ, Rudolf

Kako živi narod : Život u pasivnim krajevima / Rudolf Bićanić. Zagreb : Pravni fakultet : Nakladni zavod Globus, 1996. – 128, 194, XXV str. : ilustr. ; 24 cm. – (Biblioteka Posebna izdanja / Globus)

Faks. pretisak izd. knj. 1 iz 1936. i knj. 2 iz 1939. – str. I–VIII: Seljaštvo u dijelu Rudolfa Bićanića / Vlado Puljiz. – str. IX–XIV: Prof. dr. Rudolf Bićanić, 1905–1968. / Uroš Dujšin. – Bibliografija: str. XV–XXIII.

ISBN 953-167-085-4 (Globus)

961112028

XXVI

KAZALO

PRVA KNJIGA

1. Pasivni krajevi stradaju	7
2. Vode, dajte vode	12
3. Teškoće poljoprivrede	17
4. Posjedovni odnosi i obrađivanje zemlje	22
5. Tko kupuje zemlju	27
6. Od polja i stoke nitko nije mogao kupiti zemlje	30
7. Nevolje stočarstva	34
8. Sve, što prodajemo je jeftino, a što kupujemo, je skupo	39
9. Pitanje seljačkog odijela	43
10. Seljačko odijelo s gledišta narodnog gospodarstva	49
11. Vinska kriza, trgovina i seljaštvo	55
12. Saobraćajne prilike i neprilike	60
13. Gradske daće — seljačke nedaće	65
14. Novac na selu	69
15. Seljački krediti i dugovi	73
16. Trgovački i bankovni kredit	79
17. Seljaci o razduženju i uređenju seljačkih kredita	84
18. O seljačkom standardu života	89
19. Tri četvrtine Hrvata nemaju vlastitog kreveta	94
20. Preživjeli narodni običaji upropaštavaju narod	99
21. Lüks na selu	102
22. Propadanje kućnih zadruga	106
23. Posljedice propadanja kućnih zadruga	110
24. Seljaci — radnici	113

25. Narod i gospoda	117
26. Carići	121

DRUGA KNJIGA

I. HRVATSKO ZAGORJE I PRIGORJE

1. Lepe ti je Zagorje zelene. <i>Ing. Franjo Gaži (Klanjec)</i>	5
2. Izlet u Šestine. <i>Rudolf Bičanić (Zagreb)</i>	9
3. Novo kmetstvo. <i>Rudolf Bičanić (Zagreb)</i>	13
4. Teškoće života u kućnim zadrugama. <i>Rudolf Bičanić (Zagreb)</i>	19

II. GORSKI KOTAR

1. U Gorskom Kotaru. <i>Rudolf Bičanić (Zagreb)</i>	22
2. Šumski ljudi. <i>Rudolf Bičanić (Zagreb)</i>	26
3. Što priča stari Požarić. <i>Rudolf Bičanić (Zagreb)</i>	30

+ III. NA GRANICI LIKE I DALMACIJE

1. Prva potreba je voda. <i>Ing. Jure Petričević (Zagreb)</i>	35
2. Proizvađačka i kupovna snaga seljaka u pasivnim krajevima. <i>Ing. Jure Petričević (Zagreb)</i>	39
3. Stanovanje i prehrana seljaka. <i>Ing. Jure Petričević (Zagreb)</i>	46

+ IV. PLANINSKI STOČARI

1. Život Primoraca — stočara na Velebitu. <i>Dr. Ivan Šmalcelj (Zagreb)</i>	53
2. Dalmatinski pastiri na bosanskim planinama. <i>Dr. Branko Horvat (Križevci)</i>	62

V. LIKA I PODGORJE

1. Podgorskim kanalom. <i>Šime Balen (Zagreb)</i>	70
2. U podpalublju. <i>Šime Balen (Zagreb)</i>	74
3. Voda — životno pitanje Hrv. Primorja. <i>Šime Balen (Zagreb)</i>	79
4. Podgorske žene i djevojke. <i>Marija Balen-Bevandić (Zagreb)</i>	82
5. Porod na selu. <i>Marija Balen-Bevandić (Zagreb)</i>	85
6. Gackom dolinom. <i>Šime Balen (Zagreb)</i>	89

+ VI. DALMATINSKA ZAGORA

1. U planinama iznad Splita. <i>Zlata Perlić (Šandrovac kraj Bjelovara)</i>	93
2. Zaboravljena trogirski Zagora. <i>Šerif Šehović (Split)</i>	101
3. Bristivica. <i>Vinka Bulić (Split)</i>	110

4. Ispod Kamešnice. <i>Šime Balen (Zagreb)</i>	116
5. Makarska i njeni »ledari«. <i>Ing. Željko Macan (Zagreb)</i>	122
6. Vrgoračka krajina. <i>Ing. Željko Macan (Zagreb)</i>	126

X VII. BRAC

1. »Kod nas ne može ni koza živiti«. <i>Ing. Željko Macan (Zagreb)</i>	130
2. Otočani što mora ne vide. <i>Ing. Željko Macan (Zagreb)</i>	132

VIII. OKO NERETVE

1. U neretvanskoj krajini. <i>Ing. Božidar Vučković (Zagreb)</i>	135
2. U selima oko Čapljine. <i>Ing. Željko Macan (Zagreb)</i>	140

IX. PITANJA BOSNE

1. Kućni obrt. <i>Rudolf Bičanić (Zagreb)</i> — Što pričaju Barica i Verica. <i>priopćio D. D.</i>	144
2. Nepismenost kao ekonomski činilac. <i>Rudolf Bičanić (Zagreb)</i>	151
3. Zabačeni kraj i zaboravljeni ljudi. <i>Zlata Perlić (Šandrovac kraj Bjelovara)</i>	156
4. Bosanska Posavina — carstvo zelenaša a robovanje neukih. <i>Martin Tomičić (Brčko)</i>	164

X.

1. Gizda na selu. <i>Nada Sremec (Vinkovci)</i>	168
2. »Tal«. <i>Nada Sremec (Vinkovci)</i>	173
3. Odlomak iz života kraja, koji izumire. <i>Zlata Perlić (Šandrovac kraj Bjelovara)</i>	182
4. Srijemski vinogradi. <i>Nada Sremec (Vinkovci)</i>	189

Seljaštvo u dijelu Rudolfa Bičanića. <i>Vlado Puljiz</i>	I.
Prof. dr. Rudolf Bičanić, 1905-1968.. <i>Uroš Dujšin</i>	IX.
Bibliografija radova prof. dr. Rudolfa Bičanića	XV.
Napomena izdavača	XXV.

Biblioteka
POSEBNA IZDANJA

Rudolf Bićanić
KAKO ŽIVI NAROD

Izdavači
PRAVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
NAKLADNI ZAVOD GLOBUS

Za izdavače
JAKŠA BARBIĆ
TOMISLAV PUŠEK

Urednici
IVO BIĆANIĆ
UROŠ DUJŠIN
VLADO PULJIZ

Računalni slog
KOLUMNA d.o.o., Zagreb

Izrada filmova
SCANN STUDIO 93, ZAGREB

Tisak
Tiskarna DAN, Ljubljana, 1996.

